

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapporten Agentschap Onroerend Erfgoed

Gevelverven op monumenten. Verfhistorisch onderzoek

Onderzoeksrapport agentschap Onroerend Erfgoed

COLOFON

Dit rapport maakt deel uit van de reeks Onderzoeksrapporten
agentschap Onroerend Erfgoed.

Onderzoeksrapport agentschap Onroerend Erfgoed 38 Gevelverven op monumenten. Verfhistorisch onderzoek

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed
Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid,
Beleidsdomein Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed
Published by the Flanders Heritage Agency
Scientific Institution of the Flemish Government,
Policy area Town and Country Planning, Housing Policy and Immovable Heritage

Verantwoordelijke uitgever: S. Vanblaere

agentschap Onroerend Erfgoed
Koning Albert II-laan 19 bus 5, 1210 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroerenderfgoed.be
www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Open Data Licentie Vlaanderen v. 1.2.

This work is licensed under the Free Open Data Licence Flanders v. 1.2

**Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0
Internationaal-licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>
om een kopie te zien van de licentie.**

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International
License. To view a copy of this license, visit [http://creativecommons.org/
licenses/by/4.0/](http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Gevelverven op monumenten. Verfhistorisch onderzoek

Verf is een essentieel onderdeel van een monument. Een geverfde gevel is bepalend voor het uitzicht van monumenten in het stadsbeeld en in het dorpsgezicht.

Gevelverven spelen ook een essentiële rol in het duurzaam behoud van gebouwen, omdat ze het bouwmateriaal beschermen en afschermen van klimatologische buitenomstandigheden.

Bij onderhoud en restauraties van gevels worden erfgoedzorgers en eigenaars geconfronteerd met de problematiek van verfsoorten en verfsystemen op monumenten: Welke verven werden op het monument gebruikt? Wat zijn de (bestaande) historische ondergronden? Welke kleuren of kleurencombinaties werden gebruikt in de opeenvolgende periodes? Op welke manier kan een verf- en kleuronderzoek optimaal worden uitgevoerd?

Kennis over verven heeft te maken met componenten, bindmiddelen, technieken, samenstelling, kleuren, textuur, compatibiliteit, ondergronden en preparatielagen, historische stijlevoluties, wijziging van smaak, esthetiek, behoud op lange termijn en duurzaamheid.

Dit onderzoeksrapport is bedoeld voor eigenaars, gebruikers en beheerders van monumenten. Het wenst een antwoord te bieden op een aantal van deze vragen.

Er wordt een overzicht geboden van de gevelafwerking met verven in Vlaanderen doorheen de verschillende stijlperiodes, de bouwtypologieën en de onderdelen van de gevel (muuroppervlakken, reliëfdecoratie, met aandacht voor de gebruikte verfsoorten, de kleuren, de manier van aanbrengen, het uitzicht.) Vermits een gevel van monumenten een ondeelbaar geheel is, komen naast verven op de muuroppervlakken ook verven op houten schrijnwerk en metalen onderdelen aan bod.

Titel: Gevelverven op monumenten. Verfhistorisch onderzoek

Opdrachtgever: Vlaamse Overheid, Agentschap Onroerend Erfgoed

Contactpersoon opdrachtgever: Marjan Buyle & Leen Meganck

Besteknummer: OAB.2014.22.01

Opdrachthouder: FENIKX bvba, Frederik Burvenichstraat 171/bus 002, 9050 Gentbrugge

Contactpersoon opdrachthouder: Ann Verdonck

Auteurs: Ann Verdonck & Marjolein Deceuninck

Termijn van het onderzoek: December 2014- maart 2015

Illustratie cover: pigmentencollectie Turninum vzw - Volksmuseum Deurne (foto © Fenikx)

INHOUD

1. INLEIDING	9
2.1. Onderzoeksvraag	9
2.2. Methodologie	9
2.3. Status quaestionis	10
2. KLEURHISTORISCH ONDERZOEK	17
2.1. Methodologie	17
2.2.1. Stratigrafisch kleuronderzoek	17
2.2.1. Rapportage	20
2.2.1. Laboratoriumonderzoek	21
2.2. Interpretatie van onderzoeksresultaten	21
3. GEVELAFWERKING IN VLAANDEREN	27
3.1. Gevelafwerking tijdens de middeleeuwen	27
3.2. Gevelafwerking tussen renaissance en barok	38
3.3. Gevelafwerking tussen classicisme en neoclassicisme	47
3.4. Gevelafwerking tijdens de neogotiek en het eclecticisme	64
3.5. Gevelafwerking van de art-nouveau	74
3.6. Gevelafwerking van het interbellum tot Expo 58	78
4. GEVELAFWERKING EN MONUMENTENZORG	95
4.1. Economie versus duurzaamheid	95
4.2. Traditie versus trend	99
4.3. Richtlijnen voor onderhoud	100
5. CONCLUSIE	103
6. BIJLAGEN	107
6.1. Bibliografie	107
6.1.1. Literatuur	107
6.1.2. Onuitgegeven onderzoeksrapporten	111
6.1.3. Online databanken	113
6.2. Inventarisatie gevelafwerking in Vlaanderen	115
6.2.1. Projecten Tijdschrift M&L	116
6.2.2. Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg	145
6.2.3. Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise	161
6.2.4. Projecten Examino cvba	175
6.2.5. Projecten Fenikx bvba	181
6.2.6. Projectdossiers Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaamse Overheid	191

1

INLEIDING

1. INLEIDING

1.1. Onderzoeksvraag

Dit rapport geeft een beperkt overzicht van de gevelafwerking met verven in Vlaanderen doorheen de verschillende stijlperiodes, de bouwtypologieën en de onderdelen van de gevel. Hierbij is aandacht besteed aan de gebruikte verfsoorten, de kleuren, de manier van aanbrengen en het uitzicht. In de mate van het mogelijke is het totaalbeeld geschetst van de geschilderde muuroppervlakken op bakstenen, pleister, natuurstenen of ander parement, de verf op metalen onderdelen zoals balkons, metalen schrijnwerk, dakgoten, versieringen, op houten onderdelen zoals schrijnwerk van ramen en deuren, dakgoten en op decoratieve onderdelen in ander materiaal zoals stucwerk en beeldhouwwerk.

Dit onderzoek is niet geschreven vanuit een technische invalshoek en behandelt bijgevolg geen verfkarakteristieken zoals dampdoorlatendheid, reversibiliteit, duurzaamheid, compatibiliteit tussen verfsoorten onderling en verschillende dragers, etc.

Dit onderzoek is gevoerd in opdracht van het *Agentschap Onroerend Erfgoed, Afdeling Onderzoek & Bescherming*. Het is een document over kleurhistorisch onderzoek en gevelafwerking met verf als basis voor het opstellen van een handleiding voor eigenaars, beheerders, consultants en gebruikers van historische gebouwen. Door gebrek aan voorkennis of het ontbreken van een globaal kader kunnen immers ingrepen worden uitgevoerd die een onverantwoorde, destructieve impact hebben op het monument en die zo de waarde van het totale gebouw en de diversiteit van het gehele architecturaal patrimonium aantasten.

1.2. Methodologie

In het tijdsbestek van deze opdracht is relevante literatuur doorgenomen met betrekking tot kleurige gevelafwerkingen (artikels, congrespapers, bestekteksten, historische receptenboeken, stedelijke reglementen, rekeningen, getuigenissen, etc.). Ook iconografische bronnen (schilderijen, prenten, bouwtekeningen, historische reclamefolders, etc.) verschaffen bijkomende informatie over dit onderwerp. Daarnaast zijn alle jaargangen¹ van het tijdschrift *M&L Monumenten, Landschappen en Archeologie* gescreend op interessante artikels die ingaan op diverse aspecten van verfafwerking op gevels in Vlaanderen en in Brussel. Er is ook beroep gedaan op bereidwillige erfgoedonderzoekers die hun onuitgegeven onderzoeksrapporten ten dienste stelden van deze studie, aangevuld met projectdossiers

Foto's historisch verfwinkeltje
Turninum vzw - Volksmuseum Deurne
(© Vlaamse Gemeenschap)

1. Het tijdschrift *Monumenten, Landschappen en Archeologie* start in 1982 zijn eerste jaargang.

en voorbeelden aangereikt door de erfgoedconsulenten van het Agentschap Onroerend Erfgoed. Ook de onderzoeksprojecten van Fenikx bvba die aansluiten bij deze studie zijn gesynthetiseerd. Van elk relevant artikel in M&L en van alle vermelde onderzoeks dossiers, is een projectfiche met een uniek ID opgesteld waarbij steeds een link is gemaakt naar de Inventaris Onroerend Erfgoed Vlaanderen of Brussel.²

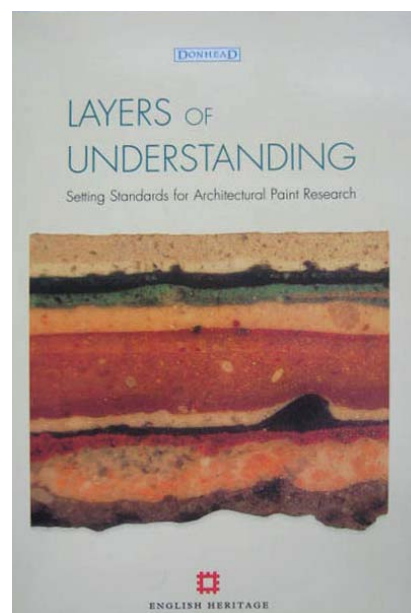
De onderzoeksresultaten zijn vervolgens uitvoerig beschreven in een eindverslag, aangevuld met een fotodocumentatie. Hierin zijn bewust veel citaten opgenomen om de onderzoekers het woord te geven en de informatie zo correct mogelijk te communiceren.

1.3. Status quaestionis

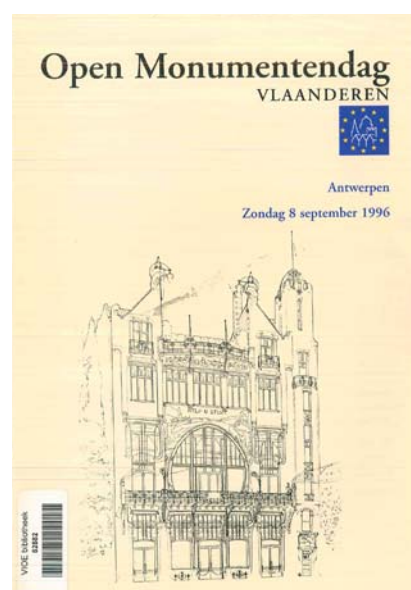
In onze buurlanden is er interessante overzichtsliteratuur over het thema verf en pleister voorhanden. In Nederland bijvoorbeeld behandelt het referentiewerk van W. F. Denslagen en A. De Vries (*Kleur op historische gebouwen*, 1984) de afwerking met pleister en verf tussen 1200 en 1940.³ Ook de Nederlandse Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (de voormalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg) besteedt veel aandacht aan kleur en schilderijen.⁴

In april 2000 wordt op initiatief van *English Heritage* voor de eerste maal een seminarie georganiseerd over architecturaal kleuronderzoek getiteld *Layers of understanding: setting standards for Architectural Paint Research*. Deze studiedag geeft een overzicht van de problematiek van historisch kleuronderzoek en biedt oplossingen en richtlijnen voor een gedegen aanpak ervan. Deze bijeenkomst is de start van de Architectural Paint Research (APR) congressen die tot vandaag doorgingen in Kopenhagen, New-York, Lincoln en Stockholm. De papers en discussies van deze congressen, gepubliceerd in de post-prints, bevatten een indrukwekkende bron aan informatie, richtlijnen en gevallenstudies.⁵

In België is sinds de jaren 1990 een inhaalbeweging merkbaar omtrent historisch kleuronderzoek. De *Wetenschappelijk-Technische groep voor Aanbevelingen inzake bouwrenovatie en monumentenzorg* (WTA), actief is in Nederland en Vlaanderen, organiseert in 1994 de studiedag *Kleur bekennen: historische en moderne verfssystemen in de monumentenzorg*,⁶ waarop onder meer erfgoedonderzoeker Lode

Eerste publicatie rond 'Architectural Paint Research' in 2007

Open Monumentendag Vlaanderen 1996, brochure van Antwerpen

2. Online inventaris Onroerend Erfgoed Vlaanderen:

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>

Online inventaris Onroerend Erfgoed Brussel:

<http://www.irismonument.be>

3. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., *Kleur op historische gebouwen*, Den Haag 1984.

4. KURVERS, H.H., *Afwerking in kleur/Finishing in colouring. Kleur en schilderijen*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, RV, blad 01, 1986/3, Zeist, p. 14-25.

5. HUGHES, H. et al., *Layers of understanding: setting standards for Architectural Paint Research*, ISBN: 9781873394588, Shaftesbury 2002.

6. DE CLERCQ, L., *Tendenzen in de schildering van gebouwen in Vlaanderen van de middeleeuwen tot in de negentiende eeuw*, *Kleur bekennen: historische en moderne verfssystemen in de monumentenzorg*, WTA Nederland Vlaanderen, Gent 18 november 1994.

Declercq de 'tendenzen in de schildering van gebouwen in Vlaanderen van de middeleeuwen tot in de negentiende eeuw' bespreekt.

In 1996 is Open Monumentendag gewijd aan het thema *Zin en Zorg voor kleur*. Naar aanleiding hiervan zijn verschillende lokale brochures gepubliceerd - onder meer door de stad Brugge en Antwerpen - waarin historische panden zijn opgelijst, vergezeld van een historisch overzicht over architecturaal kleurgebruik.⁷

In 1997 organiseert het WTCB een studiedag *Restauratie: historische materialen en hedendaagse technieken*. Professor Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de KULeuven, Dirk Van de Vijver, geeft hier een overzicht van de toenmalige beschikbare historische bronnen met betrekking tot de opbouw en afwerking van gevels in Vlaanderen.⁸

Het tijdschrift *Monumenten & Landschappen* (M&L)⁹ wijdt in 2000 een themanummer aan kleur in modernistische gebouwen met bijdragen van onder andere Marjan Buyle, Veerle de Houwer en Pieter Noppe (België), Arthur Rüegg (Zwitserland), Mariël Polman (Nederland) en Ulrika Hübinette (Zweden).¹⁰

Het tijdschrift M&L bevat overigens vanaf 1982 tot op vandaag meerdere artikels die ingaan op de restauratie van geschilderde gevels in Vlaanderen en Brussel (zie bijlage 7.2.1.). Daaraan gekoppeld ontstaat een interessant discours over architecturaal kleurgebruik versus monumentenzorg. In 1993 brengt Lode De Clercq een artikel dat ingaat op de polychrome afwerking van metaal tijdens de art nouveau.¹¹ In 1994 gaat Guido Jan Bral in op de *polychromiediscussie*¹² naar aanleiding van het stijgend aantal restauraties en reconstructies van verf- en pleisterafwerkingen. In 1998 stelt de afdeling Monumenten en Landschappen op basis van het onderzoek van de kleuren in de Unitaswijk een kleurencombinatie samen voor de afwerking van de gevel en het schrijnwerk. Het is een experiment om de eigenaars op een positieve manier te overtuigen om mee te werken aan een vakkundige instandhouding van de beeldbepalende wijk.¹³ In 2010 brengt Mimi Debruyne een markant 18de eeuws receptenboek voor kunstschilders onder de aandacht.¹⁴

Themanummer M&L (2000) rond kleur in modernistische gebouwen

7. DE CLERCQ L., MACLOT, P., *Zin en zorg voor kleur*, Open Monumentendag Vlaanderen - Antwerpen, Antwerpen 1996, p. 6-14.

BEERNAERT, B. et al., *Zin en zorg voor kleur*, Open Monumentendag Vlaanderen - Stad Brugge, Brugge 1996, p. 1-98.

8. VAN DE VIJVER, D., *Opbouw en afwerking van gevels in Vlaanderen (1700-1830): de bijdrage van de historische bronnen*, Restauratie: Historische materialen en hedendaagse technieken, studiedag georganiseerd door het Technologisch instituut Genootschap Civiele Techniek en WTCB, Antwerpen, 26 november 1997, Antwerpen, 1997.

9. In 2005 wordt ook archeologie toegevoegd aan de titel: Monumenten, Landschappen en Archeologie.

10. BUYLE, M. et al., M&L, jg 19, n° 4, juli-augustus 2000.

11. DE CLERCQ, L., *Art Nouveau en metaalpolychromie. Een evaluatie van enkele recente case-studies*, tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie, jg. 12, n° 5, september-oktober 1993, p. 8-17.

12. BRAL, G. J., *Polychromiediscussie*, M&L, jg. 13, n° 5, september-oktober 1994, p. 36.

13. DEBRUYN, M., *Kleuren in de Unitaswijk (1923/1932-1998)*, M&L, jg. 17, n°4, juli-augustus 1998, p. 37-67.

14. DEBRUYN, M., *De wondere wereld van een 18de-eeuws receptenboek voor*

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van artikels verschenen in deze belangrijke bron.

In 1999 pakt het *Tijdschrift voor Industriële Cultuur* uit met twee cahiers *In Geuren en Kleuren*, waar Guido Everaert van de Dienst Monumentenzorg Stad Gent, in een eerste deel onder meer de kleurevolutie op Gentse gevels bespreekt en in een tweede deel ingaat op de verschillende verftechnieken.¹⁵

In 2002 vindt een Docomomo congres plaats in Leuven met focus op kleurgebruik in het modernisme en aanverwante restauratiestrategieën: *Preservation Technology Dossier 5: Modern Color Technology: Ideals and Conservation*.¹⁶ Nationale en internationale sprekers bewijzen dat het gebruik van gedurfde kleurenschema's in het exterieur en interieur van jong erfgoed veel meer voorkomt dan aanvankelijk wordt gedacht.

In 2003 formuleert Miek Goossens (provinciaal directeur van het Agentschap Onroerend Erfgoed West-Vlaanderen) enkele kritische bedenkingen over kleur in de hedendaagse restauratiepraktijk op de WTA studiedag in Maastricht over het thema *Kleur, Pigment en Verf in Restauratie*.¹⁷

In 2006 staat de Erfgoeddag in Vlaanderen en Brussel in het teken van het thema *In Kleur: 'Kleur is leven, leven is kleur, vroeger zowel als nu*.¹⁸

Ook Monumentenwacht Vlaanderen besteedt aandacht aan de gevelafwerking van onze monumenten. In de brochure *Monumenten verdienen onze zorg: gevelafwerking*¹⁹ geeft Guido Everaert (Dienst Monumentenzorg Stad Gent) een historisch overzicht van Gentse gevelafwerking, aangevuld met cases uit andere steden. In het technische luik is een literatuurstudie van Luc Karremans in opdracht van Monumentenwacht Vlaanderen als uitgangspunt gebruikt.

Het Duitse boek *Architekturfarbigkeit des Backsteinbaus* is in 2008 geschreven vanuit een interactie tussen onderzoek en restauratiepraktijk.²⁰ De auteur Jan Raue behandelt er de polychromie van

Kunst-Schilders, vernissers, vergulders en marmelaers, M&L jg. 29, n°6, november-december 2010, p. 4-19.

15. EVERAERT, G., *In Geuren & Kleuren*, Driemaandelijks tijdschrift voor Industriële Cultuur, n°4, deel 68 en deel 68/2, Gent 1999.

16. KUIPERS, M., CLAESSENS, E., POLMAN, M., VERPOEST, L., et al., *Modern Colour Technology. Ideals and Conservation*, Proceedings International DOCOMOMO Seminar May 12-14, 2000, Leuven-Antwerp, Belgium, (DOCOMOMO, Preservation technology, dossier 5, DOCOMOMO International, 2002).

17. GOOSSENS, M., *Kleur in de hedendaagse restauratiepraktijk, enkele kritische bedenkingen*, syllabus studiedag *Kleur, Pigment en Verf in Restauratie*, WTA Nederland Vlaanderen, Maastricht 7 nov. 2003.

18. DE SAEDELEER, L., et al., Brochure *Erfgoeddag In Kleur*, zondag 23 april 2006, p. 2.

19. EVERAERT, G., KARREMANS, L., *Monumenten verdienen onze zorg: gevelafwerking*, Monumentenwacht Vlaanderen vzw, s.d.

20. RAUE, J., *Architekturfarbigkeit des Backsteinbaus. Eine vergleichende Studie an Stadt- und Klosterkirchen in der Mark Brandenburg. Forschungen und Beiträge zur Denkmalpflege im Land Brandenburg*, Band 9, Frankfurt, 2008.

middeleeuwse bakstenen gebouwen in Brandenburg als interdisciplinair onderzoek van kunsthistorici en architecten enerzijds en geologen en chemici anderzijds.

In 2008 organiseert Monumentenwacht Vlaanderen ook een studiedag rond Verf en kleuronderzoek. Erfgoedonderzoekers Johan Grootaers en Veerle Meul geven in deze context een overzicht van verfsoorten in de praktijk van de monumentenzorg.²¹

Verder bevatten de archieven van het Agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse Overheid een substantiële bron aan niet gepubliceerde en niet ontsloten onderzoeksrapporten. Steekproeven tijdens dit onderzoek hebben aangetoond dat het alles behalve evident is om deze onderzoeksrapporten terug te vinden in de projectdossiers.

Dit is slechts een niet-limitatief overzicht van de bijdragen aan het boeiende debat over de kleurige afwerking van historische gebouwen en de problematiek van de restauratiepraktijk. Dit overzicht toont aan dat de afgelopen jaren heel wat wetenschappelijk onderzoek is gevoerd naar gevelafwerking met verf in Vlaanderen. In deze publicatie wordt dit onderzoek tot synthese gebracht.

21. GROOTAERS, J., MEUL, V., *Verfsoorten in de praktijk van de monumentenzorg. Een overzicht van eigenschappen en toepassingen in interieur en exterieur*, Studiedag Verf en kleuronderzoek 22 april 2008, Brussel Monumentenwacht Vlaanderen vzw.

2

KLEURHISTORISCH ONDERZOEK

2. KLEURHISTORISCH ONDERZOEK

2.1. Methodologie

In dit hoofdstuk wordt kort de methodologie van een kleurhistorisch onderzoek of een materiaaltechnisch onderzoek van de afwerkingslagen toegelicht.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Amersfoort, Nederland) heeft in 2001 en 2005 een informatiebrochure uitgegeven over de praktijk van kleuronderzoek en bijhorende rapportage. Daarin staat dat *kleurhistorisch onderzoek bestaat uit materiaaltechnisch onderzoek van de afwerkingen die in de loop der tijd op en in een gebouw zijn aangebracht. Het kleurhistorische onderzoek kan niet los worden gezien van het architectonische beeld van exterieur en interieur en is direct gekoppeld aan de architectuur- en bouwgeschiedenis.*¹

Aansluitend maar vooral aanvullend hierop formuleert Paintings Conservator Jon Brænne (NKF-N Oslo) kleurhistorisch onderzoek als volgt: *'Architectural paint research is to survey, document and report the historic development, defined within specific historic periods, of parts of, or a complete building or object, by use of appropriate examination methods. It shall be possible to verify and re-examine the results.'*²

2.1.1. Stratigrafisch kleuronderzoek

Tijdens het kleurhistorisch onderzoek worden de opeenvolgende kleurlagen vrijgelegd om zo de geschiedenis en chronologie van de verschillende verflagen te achterhalen. Dit gebeurt aan de hand van sonderingen. Sonderingen zijn mechanische peilingen op de afwerkingslagen met behulp van een scalpel.

Er is een onderscheid tussen een stratigrafie en de op één laag gerichte punctie. Een stratigrafie is een trapsgewijze vrijlegging van de opeenvolgende kleurlagen. Ook decoratieve afwerkingen als hout- en marmerimitaties, sjabloon- en trompe-l'oeil-schilderingen komen door deze methode meestal aan het licht. Bij geprofileerde opbouw kunnen alle onderdelen van het profiel (paneel, stijl, regel, lijst, etc.) worden onderzocht aan de hand van een sequentie.

Een punctie focust slechts op één welbepaalde laag van het pakket. Voor het identificeren van een decoratieve afwerking is het vaak nodig om een punctie van representatieve grootte te maken, een zogenaamde vrijlegging.

Soms dienen de sonderingen onder vergroting te worden uitgevoerd bijvoorbeeld met behulp van een loupebril X8.

Brochure 'Kleuronderzoek', Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2005 (voormalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

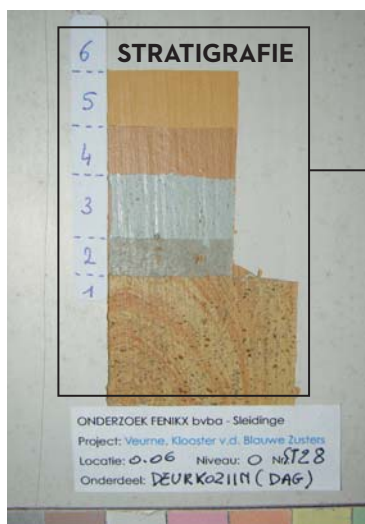
1. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Kleuronderzoek*, infobrochure n°25, Zeist 2001 en 2005, p. 1.
2. BRÆNNE, J., *Architectural Paint Research: how to improve the interaction between client, commissioner and investigator*, Standards in Architectural Paint Research, ISBN 978-1-909492-17-2, Londen 2014, p. 69-75.

Stratigrafie op een raamlijst: 9 lagen op blauwe hardsteen drager (Laken, © Fenikx, 2014)

Punctie op de blauwe hardsteen drager toont de frijnslag (Laken, © Fenikx, 2014)

Veurne, Klooster, stratigrafie deurlijst: 6 lagen op houten drager (© Fenikx, 2013)

Veurne, Klooster, Sequentie (stratigrafie op alle onderdelen van het profiel) van de deurlijst: 6 lagen op houten drager (© Fenikx, 2013)

Zeiss loupebril X8

Etten-Leur, vrijlegging van een beeld met een Zeiss loupebril X8, (© Fenikx, 2009)

Schiedam, Havenkerk (1822-1824 naar ontwerp van bouwmeester Adrianus Tollus), vrijlegging in het interieur waarbij de verschillende schildercampagnes (cfr. historisch onderzoek) gedocumenteerd zijn (©Fenikx)

FASE I: monochrome opleveringsfase anno 1822

FASE II: decoratieve fase 1878 (E. Margry)

FASE III: decoratieve fase 1893 (L. Perquin)

FASE III: herneming

FASE IV: decoratieve fase 1930 (S. Schmiermann)

FASE IV: herneming

FASE IV: herneming in 1974 (Maasbach)

Vrijlegging van FASE II op het gewelf: decoratieve fase 1878 (E. Margry)

VRIJLEGGING

De bemonsterde kleurlagen kunnen vervolgens geïdentificeerd worden. Dit gebeurt doorgaans met behulp van de Zweedse NCS code (Natural Colour System). NCS is een internationale code die bruikbaar is om kleuren - met uitzondering van fluorescerende en metaalkleuren - te omschrijven. De metingen kunnen uitgevoerd worden met de digitale NCS Colour Scan die de dichtste NCS standaard kleurnotatie van de oppervlaktekleur meet maar er is steeds een visuele controle noodzakelijk op basis van de NCS kleurenwaaier met 1950 kleuren.

Sommige olie- en kalkverven zijn niet te identificeren omdat deze genuanceerde verven niet voorkomen in de bestaande, rigide waaiers. Er zijn uiteraard nog andere systemen om kleur te identificeren zoals het *Munsell Color Order System*, een vroeg modernistisch kleuren-gamma dat bestaande kleuren op een efficiënte manier kalibreert binnen een theoretisch kleurenschema.³ Soms kunnen ook historische kleurenwaaiers interessant zijn als vergelijkingsmateriaal.

Metaalkleuren worden gedefinieerd met een RAL code. Het RAL-systeem is in 1927 in Duitsland ontwikkeld en staat voor *ReichsAusschuss für Lieferbedingungen*. Bladgoud kan geïdentificeerd worden aan de hand van de goudwaaier *NORIS Blattgoldfabrik Farbkarte*.

Naast de kleur is het ook belangrijk om de glans van het verfoppervlak te registreren. Glans wordt gemeten in een schaal van 0 (totaal mat oppervlak) tot 100. Door vergelijking met de NCS glansschaal index kan de glanswaarde van verf bepaald worden, van ultra mat tot hoogglans. Verder wordt ook nog de verftekstuur gedocumenteerd (glad, geborsteld, getamponneerd, gerold etc.) en indien visueel mogelijk zal ook de aard van de verf genoteerd worden (olieverf, kalkverf, lijmverf, synthetische verf, etc.).

2.1.2. Rapportering

De sonderingen worden steeds beschreven en gefotografeerd, met een referentiekaart (schaal en kleurreferentie).

Alle informatie uit het kleurhistorisch onderzoek wordt verzameld op overzichtelijke fiches en de locatie van de sonderingen wordt aangeduid op plannen of foto's. De volgorde, kleur, aard, glanswaarde en textuur van de verschillende lagen worden gedocumenteerd.

Het rapport kan zich uiteraard niet beperken tot de verzameling van deze technische fiches maar verschaft steeds informatie over de monumentgegevens, de opdrachtomschrijving, het doel van het onderzoek, de conclusie en waarop die gebaseerd is. De resultaten moeten steeds met elkaar vergeleken worden, zowel per ruimte als tussen de ruimten onderling, waarna de eerste conclusies kunnen worden getrokken.

NCS kleurenblok voor een visuele identificatie

NCS kleurenmeter voor een digitale meting

NORIS Blattgoldfabrik Farbkarte

3. De Amerikaanse schilder en professor Albert H. Munsell ontwikkelt het gamma in 1915. De kleurmonsters van de Munsellkaarten zijn voorzien van perforaties om bestaande kleuren zonder interferentie van omgevingskleuren te kunnen identificeren. In de loop van de twintigste eeuw zijn de kaarten verder uitgebreid.

TECHNISCHE FICHE ONDERZOEK AFWERKINGSLAGEN						
1.	Situering onderzoek					
1.1.	Plaats	KNESSELARE				
1.2.	Monument	HET WITTE HUYS				
1.3.	Algemene situering	EXTERIEUR - VOORGEVEL				
2.	Situering steekproef					
2.1.	Exacte situering in monument	Pilaster - lijst				
2.2.	Type, stratigrafisch en punctie	Steekproef 1S				
3.	Stratigrafie					
		nr.	kleur	NCS-code	materie	textuur/glans
	drager	0	beige		verzeefte pleister	
	afwerklagen	1	gebroken wit	genuanceerd	olieverf	geborsteld/glans 40
		2	donkergrijs	6502-B	olieverf	geborsteld/glans 40
		3	witbeige	genuanceerd	olieverf	geborsteld/glans 40
		4	rozerood		olieverf	geborsteld/glans 40
		5	blauwgrijs		olieverf	geborsteld/glans 40
		6	beigegeel		olieverf	geborsteld/glans 40
		7	bruin		olieverf	geborsteld/glans 40
		8	oker		olieverf	geborsteld/glans 40
		9	gebroken wit			
		10	lichtgeel		synthetisch	
		11	grijs		synthetisch	
		12	wit		synthetisch	
		13	gebroken wit		synthetisch	
		14	gebroken wit		synthetisch	
		15	roze		synthetisch	
		16	lichtgroen		synthetisch	
	opmerking					

Voorbeeld van een fiche van een stratigrafische steekproef in Knesselare, Witte Huys (© Fenikx, 2014)

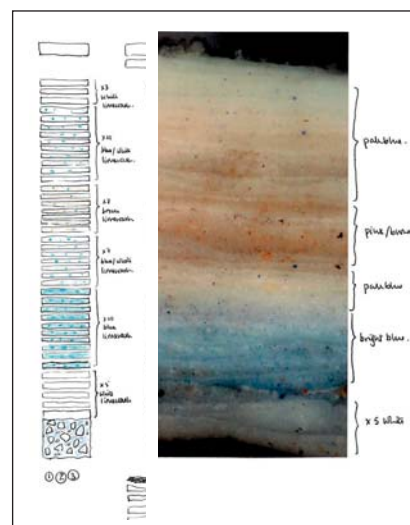
2.1.3. Laboratoriumonderzoek

Indien de visuele steekproeven onvoldoende informatie verschaffen, kunnen kleine verfmonsters gelicht worden (van toplaag tot drager) voor verder microscopisch of microchemisch onderzoek in gespecialiseerde laboratoria. Deze monsters worden ingebed in kunsthars en haaks op de verflagen geslepen en gepolijst. De bekomen dwarsdoorsnede van de verf kan dan onder de microscoop bestudeerd worden onder normaal wit of UV licht waardoor de preparatielagen, afwerkingslagen, vuilsluiers, craquelures etc. zichtbaar worden voor een getraind oog. Een opname onder UV licht laat in sommige gevallen (afhankelijk van samenstelling) toe om bepaalde verschillen tussen lagen beter te visualiseren.

Vervolgens kunnen de pigmenten, vulstoffen, kleurstoffen etc. en het bindmiddel (olie, kalk, water, latex, proteïne, etc.) van de verfmonsters geanalyseerd worden met behulp van SEM-EDX (Scanning elektronenmicroscopie gekoppeld aan een energie-dispersief X-straal detectiesysteem), infraroodspectroscopie etc.

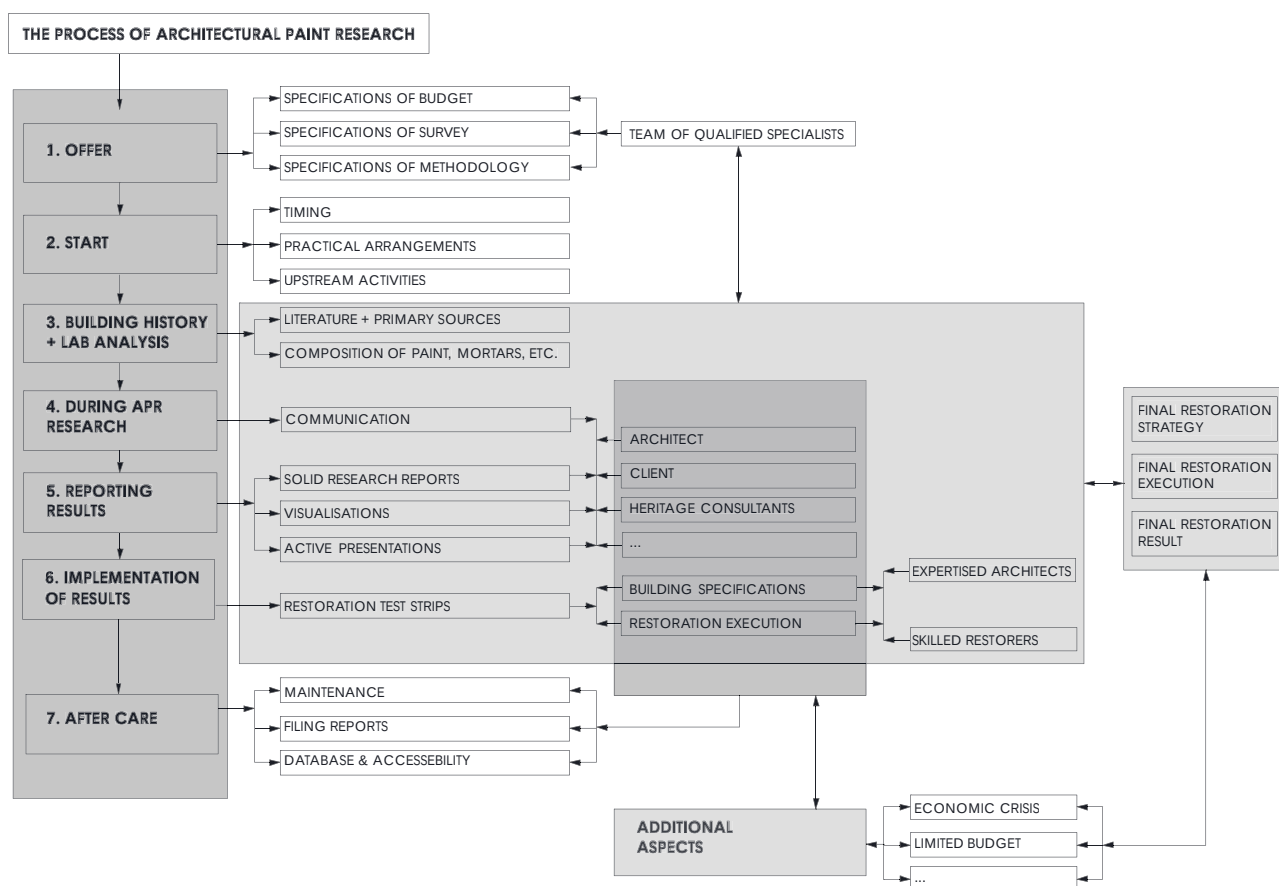
2.2. Interpretatie van onderzoeksresultaten

De interpretatie van een kleurhistorisch onderzoek is een vrij complex proces en een interdisciplinaire aangelegenheid. Gezien de complexiteit van de vele factoren die mee kunnen spelen is het noodzakelijk dat er goed wordt overlegd tussen alle betrokken partijen: de opdrachtgever, de onderzoeker, de restauratiearchitect, de

Koksijde, Hof Ter Hille, dwarsdoorsnede van een verfmonster onder wit licht en 100 x vergroot (labo Hassal C.): kalkwitselpakket waarbij de blauwe kalkverven getint zijn met Frans Ultramarijn pigment dat uitgevonden is in 1828 (© Examino cvba)

bouwhistoricus, de restaurateur, etc. Fenikx bvba heeft dit complex proces in kaart gebracht voor het Architectural Paint Research congres in Lincoln.⁴

Proces van het kleurhistorisch onderzoek (VERDONCK, A., DECEUNINCK, M., *Architectural paint researcher: puppet or decision maker?*, Architectural Paint Research. Sharing Information, Sharing Decisions, ISBN 978-1-909492-18-9, London 2014, p. 143

Naast het proces zijn er nog tal van aspecten die bij de interpretatie van het onderzoek een rol spelen. Een bijdrage van Jon Brænne op het derde congres over architecturaal kleuronderzoek geeft een overzicht van de 'misverstanden' bij de interpretatie van een historisch kleuronderzoek.⁵ Het is daarom belangrijk dat de onderzoeker kennis heeft van de historische verfmaterialen, applicatietechnieken en het gebruikte gereedschap.

De interactie van een verflag met een drager is van groot belang. Olieverven worden bijvoorbeeld deels geabsorbeerd door de pleisterdrager waardoor deze impregnatie kan verward worden met een afwerkingslaag. Ook de lagen die volgen op de oudste en eerste verflagen zijn soms moeilijk te beoordelen. Bij het overschilderen is hechting immers belangrijk en daarom zijn de oude verflagen vaak gewassen met ammoniak, geschuurd, geplamuurd en voorzien van een dunne bufferlaag alvorens een nieuwe afwerkingslaag aan te

4. VERDONCK, A., DECEUNINCK, M., *Architectural paint researcher: puppet or decision maker?*, Architectural Paint Research. Sharing Information, Sharing Decisions, ISBN 978-1-909492-18-9, London 2014, p. 142-152.

5. BRÆNNE, J., 'Layers of misunderstanding': the challenge of understanding, interpreting, and organising the results of architectural paint research, *Architectural finishes in the built environment*, ISBN 1-904982-45-6, London 2009, p. 113-122.

brengen. Als deze behandelingen herhaald worden voor alle nieuwe verflagen is het quasi onmogelijk om het pakket te scheiden en te herkennen als grondlaag, preparatielaag of afwerkingslaag.

Een ander fenomeen is de wijziging van het bindmiddel. Vooral olieverven hebben de eigenschap om, afgedekt met een nieuwe verflaag, te vergelen of te verdonkeren. Door de steekproeven enige weken aan ultraviolette straling bloot te stellen, wordt de verkleuring doorgaans genuanceerd. Ook olievernis vergeelt of verdonkert na verloop van tijd waardoor bijvoorbeeld een marmerimitatie, die afgewerkt is met een vernis, volledig verkeerd kan worden ingeschat. Ook intensief gebruik kan de verflagen wijzigen, denken we maar aan omgevingen die gecontamineerd zijn door sigarettenrook, roet, vuil, vet, etc.

Niet enkel het bindmiddel maar ook de pigmenten kunnen wijzigingen ondergaan onder invloed van licht, warmte, vocht en bepaalde bestanddelen in de lucht waardoor de originele kleur verkeerd wordt geïdentificeerd. Loodwit bijvoorbeeld kan onder sommige omstandigheden verkleuren. Dit pigment is niet bestand tegen hitte en kan door zwavelverbindingen (bij brand) verkleuren van lichtgrijs tot diepzwart. In kalkverven hebben loodpigmenten last van verkleuring door oxidatie waardoor loodhoudend pigment kan verkleuren naar vlekkelig zwart.

Dit zijn slechts enkele van de vele voorbeelden die de interpretatie van verflagen bemoeilijken en waarvan de onderzoeker zich terdege bewust dient te zijn.

*Lubbeek, Sint-Martinuskerk,
vrijlegging van een marmerimitatie
op de zuilschachten na vernisafname
(rechts) is de marmer veel grijsler
(© Fenikx, 2013)*

3

GEVELAFWERKING IN VLAANDEREN

3. GEVELAFWERKING IN VLAANDEREN

3.1. Gevelafwerking tijdens de middeleeuwen

De gegevens over de gevelafwerking in de middeleeuwen zijn schaars. Rekeningen en beschrijvingen hiervan zijn zeldzaam en op iconografische bronnen is het meestal onduidelijk of het om een materiaalpolychromie zoals natuursteen of baksteen gaat of dat een pleister en/of verf wordt afgebeeld. Zelfs bij de materiële bron in situ is het niet evident om de vondsten correct te interpreteren en te dateren. Witkalksporen op een buitenparement kunnen dateren van de bouwphase maar evengoed van de eerste verbouwingscampagnes om bijvoorbeeld storende bouwnaden te camoufleren.

Vroege voorbeelden van middeleeuwse gevelafwerking vinden we nog terug achter later toegevoegde elementen zoals invullingen met metselwerk of dak- en andere toegevoegde volumes. Een getuige hiervan bevindt zich op de romaanse toren van de Sint-Theodarduskerk in Bogaarden (Pepingen). De toren, mogelijk opklimmend tot de 11de eeuw, is opgetrokken in een tiental diverse soorten breuksteen. Op deze natuursteen zijn door erfgoedonderzoeker Johan Grootaers in de beschermende omgeving van de zolder van het schip uit 1838, sporen van een magere licht-grijs-lichtblauwe kalkverf teruggevonden, wellicht middeleeuws maar niet met zekerheid romaans te dateren.¹ Ook in de Gentse Sint-Niklaaskerk zijn bij het verwijderen van schouwen op de penanten in Doornikse kalksteen van de noordelijke zijkapellen restanten van een verzorgde natuursteenimitatie teruggevonden.²

Hieronymus Bosch, ca. 1493, zicht op vakwerkbouw (© Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam)

Gent, Sint-Niklaaskerk, restant van de imitatie van metselwerk in Doornikse kalksteen onder een gesloopte schoorsteen, zone (© A. Verdonck, 2004)

Gent, Sint-Niklaaskerk, prentkaart ca. 1900 (© Delcampe): zicht op de huisjes uit ca. 1640 met hoge schoorstenen langs de noordelijke zijkapellen

Gent, Sint-Niklaaskerk, toestand bij de aanvang van de werf in 2004: de huisjes zijn eerder gesloopt en schoorstenen zijn gesloopt tijdens het onderzoek (© A. Verdonck, 2004)

1. GROOTAERS, J., *Materiaaltechnisch onderzoek in de Sint-Theodarduskerk in Bogaarden*, onuitgegeven onderzoek Johan Grootaers Erfgoedexpertise, 2014-2015.
2. VANDENBORRE, H., BOTTE, A., DECEUNINCK, M., VERDONCK, A., *Bouwarcheologisch onderzoek in de Sint-Niklaaskerk in Gent (O.-VL.)*, Archaeologia Medialis, Kroniek 27, Brussel 2004, p. 88-89.

Rond 1300 wordt gestart met de bouw van deze imposante kerk in Scheldegotiek. Een eeuw later is de kerk voltooid en zijn ook aan de zijbeuken kapellen toegevoegd ten behoeve van de verschillende gilden en neringen. Op het metselwerk is een flinterdunne beige kalkpleisterlaag aangebracht waarop vervolgens een grauwschildering is geborsteld met daarop een voegschildering in witbeige olievert die niet overeenstemt met het metselverband. Het gaat hier om restanten uit de 14de eeuw waarbij een geïdealiseerd metselverband werd nagestreefd. Nadat de noordgevel in de 17de eeuw werd gewijzigd naar een lijstgevel met afgetopte wimbergen en bakstenen invullingen tussen de wimbergen (schutgevel), werd de gevel opnieuw afgewerkt met een grauwschildering en regelmatig getrokken witte voegen (zone 2). Hieruit blijkt dat de geschilderde gevelafwerking op zijn minst twee fasen kende.

Gent, Sint-Niklaaskerk, restant van de imitatie van metselwerk in Doornikse kalksteen op het invulmetselwerk tussen de wimbergen, zone 2, (© A. Verdonck 2004)

Gent, Sint-Niklaaskerk, resultaat van de reconstructie in 2009, een drietal jaar na de uitvoering (© Fenikx, 2009)

In aanloop van de restauratie (tussen 2007 en 2010) zijn tal van proefrestauraties getest op basis van de historische techniek en compositie om de markante gotische afwerking te reconstrueren. Uiteindelijk is jammer genoeg beslist om een commerciële minerale verf te gebruiken. Het resultaat is visueel niet bevredigend en de afwerking zal wellicht ook geen eeuwen stand houden.

Steenimitaties zijn geen alleenstaand feit op romaanse en gotische gebouwen. Denslagen en de Vries beschrijven afwerkingen met pleister en/of verf voor cases in Duitsland, Frankrijk, Engeland en Nederland.³ Hieruit blijkt dat de Rijnlandse kerken vrij goed zijn gedocumenteerd vanaf 1870. Rode beschildering met witte voegen wordt onder meer beschreven door *Carl Schäfer* die gotische in- en uitwendige muurbeschildering⁴ van een aantal gebouwen in Marburg (Duitsland) bestudeerde: 'Op de slotkapel (1281-1288) trof hij nog fragmenten aan van een buitenbeschildering in lichtrode steenkleur met witte voegen. Van de St.-Elisabethkirche waren de voegen vlak uitgestreken waardoor als het ware een zeer dunne bepleistering ontstond die rood was geschilderd met witte voegen die niet altijd het verband volgden.'⁵

3. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., *Kleur op historische gebouwen*, Den Haag 1984, p. 11-26.

4. SCHÄFER, C., *Von deutscher Kunst*, Berlijn 1910, p. 129-148.

5. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., 1984, p. 14.

De roodschildering met witte voegen die werd aangetroffen op de 14de-eeuwse *Liebfrauenkirche* in Oberwesel is een zeer vroeg voorbeeld van polychrome restauratie en reconstructie uit de jaren 1980.

Oberwesel, Liebfrauenkirche, 14de eeuwse voegschildering op rode badigon (© http://www.audioguideportal.de/assets/Foto/thumbnail520x397/8084_05-oberwesel.jpg, geraadpleegd 5/01/2015)

Utrecht, Domkerk, pleister met voegschilderwerk (© Denslagen & Devries, 1984, p. 67)

Denslagen en de Vries documenteren de pleisterafwerking met voegschilderwerk op het midden 14de-eeuwse muurwerk van de Utrechtse Domkerk. Vlak boven de gewelven van de in 1496 aangebouwde librije tegen de noordwand van het koor is een zeer gave bepleistering met witte voegen bewaard die bijzonder goed lijkt op de grauwchildering met witte voegen op de noordelijke zijkapellen van de Sint-Niklaaskerk in Gent.

In Antwerpen maakt Lode De Clercq gewag van enkele vroege voorbeelden waaronder *'sporen van een zeer verzorgde voegafwerking op de Antwerpse kathedraal. (...) Zowel binnen als buiten werden de bijzonderste sculpturen voorzien van polychrome stofferingen, waarin naast de courante pigmenten ook veel duurdere kleuren, zoals blauw en goud, werden aangewend. Wat de burgerlijke gebouwen betreft mogen we ervan uitgaan dat sommige natuurstenen onderdelen mogelijk soms in zicht bleven, doch dat in de regel deze veelal voor sculptuur en profielwerk beperkt gebleven onderdelen, waren beschilderd.'*⁶ De Clercq illustreert deze stelling aan de hand van een schilderij van Gillis Mostaert uit 1561⁷ waarop het oude gotische Schepenhuis op de Grote Markt in Antwerpen staat afgebeeld, vlak voor het wordt afgebroken. Op het schilderij is de gevel zichtbaar in natuursteenkleur met duidelijk zichtbare voegstructuur. Het blijft echter gevaarlijk om louter op basis van picturale bronnen te besluiten of we al dan niet te maken hebben met ongeschilderd natuur- of baksteenwerk, of dat het een overtuigende geschilderde imitatie van deze materialen betreft.

6. DE CLERCQ L., MACLOT, P., 1996, p. 7-8.

7. MOSTAERT, G., *Passiespel op de Grote Markt in Antwerpen*, 1561.

Antwerpen, Grote Markt, passiespel van Gillis Mostaert uit, 1561 (© Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen): houten en versteende gevels

De Clercq verwijst ook naar een schitterend voorbeeld van gepolychromeerde baksteenarchitectuur dat tijdens archeologische opgravingen in de Sint-Pauluskerk in Antwerpen aan het licht kwam. Het betreft 'een vermoedelijk 14de-eeuws portaal dat niet enkel was gepleisterd en gewitkalkt doch waarop eveneens met rode baksteenimiterende banden en zwarte stroken een horizontaal geritmeerde polychromie was aangebracht.'⁸

In Leuven is onder meer het noordportaal van de gotische Sint-Jan-De-Doperkerk aanvankelijk gepolychromeerd. Op basis van oorspronkelijke resten werd in 1985 de polychromie van het noordportaal gereconstrueerd.⁹

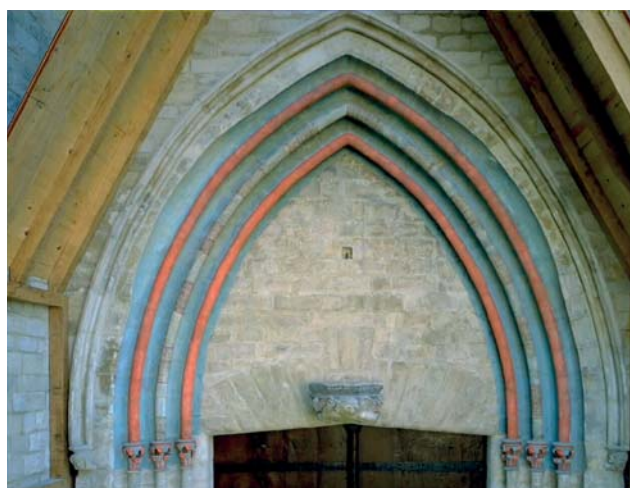
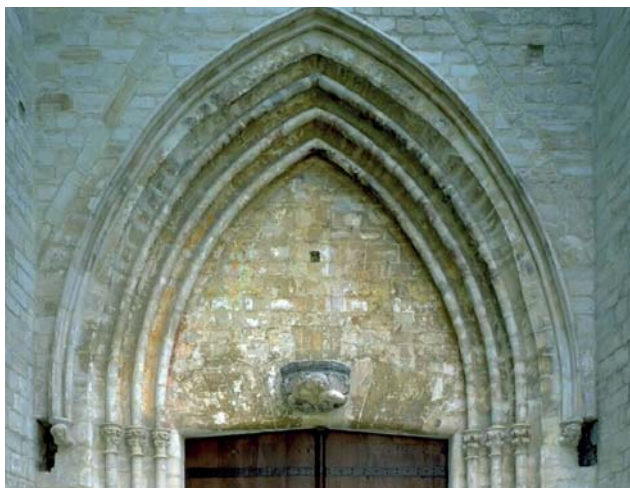
In Brugge is in het laat 15de-eeuwse diephuis, *De Groote Mortier* op de Spiegelrei 23 een wisselwerking gerealiseerd tussen het zuivere materiaal enerzijds en geschilderde pleister anderzijds maar of dit het gevolg is van een 19de-eeuwse restauratie of een middeleeuwse

Antwerpen, Sint-Pauluskerk, Poortomlijsting met geschilderde banden (© Stad Antwerpen, dienst archeologie)

8. DE CLERCQ L., MACLOT, P., 1996, p. 8.

9. BUYLE, M., *De polychromie van het noordportaal van de Sint-Jan-De-Doperkerk in Leuven*, M&L, jg. 4, n°4, juli-augustus 1985, p.33-34.

Leuven, Sint-Jan-De-Doperkerk, noordportaal voor en na de restauratie in 1985 (© G. Charlier).

interventie is onduidelijk. Het parement van de onderbouw en de kruis- en bolkozijnen zijn gerealiseerd in arduin, terwijl het zandsteenparement van de bovenbouw bepleisterd en geschilderd werd: 'Onder de bevulling werden namelijk verfsporen vastgesteld. Het betrof restanten van een grijze laag met hieronder zelfs sporen van een okerkleurige pigmentering. Dergelijke resten van vroegere afwerkingen, welke bij nader toezien op vele historische gevels kunnen worden opgemerkt, zijn moeilijk precies met zekerheid te dateren. Men kan ze enkel vaststellen. In dit geval werd de grijs-blauwe kleur gezien als een vroege poging om het witstenen bovengedeelte visueel in harmonie te brengen met de benedenpui van blauwe hardsteen, en dus mogelijk in verband te brengen met de restauratie van 1883. (...) Op basis van deze verfsporen werd beslist het bovengedeelte van de gevel opnieuw te schilderen.'¹⁰

Een ander vroeg voorbeeld is het poortgebouw van de *Huysmanshoeve* in Eeklo. Uit observaties van de bouwsporen blijkt dat de oorspronkelijke constructie een eenvoudige bakstenen poortdoorgang is met één inrit voor karren en één voor voetgangers die gedateerd kon worden in het eind van de 13de eeuw op basis van dendrochronologisch onderzoek.¹¹ Het exterieur bevat geringe sporen van een kalkwitselafwerking en een zwarte plint in teerverf. Waarschijnlijk is de 13de-eeuwse poortdoorgang met speklagen in grijze Doornikse kalksteen en grote kloostermoppen in platvol voegwerk aanvankelijk niet wit gekalkt. De kalkwitsellagen zijn vermoedelijk aangewend na de eerste grote bouwcampagne in de 14de eeuw om na de verbouwingen en herstellingen opnieuw een coherent geheel te krijgen en bovendien het metselwerk te verduurzamen.¹²

Brugge, De Groote Mortier, 1970 (© Vlaamse Gemeenschap)

Brugge, De Groote Mortier voor de restauratie ca. 1987 (© Vlaamse Gemeenschap)

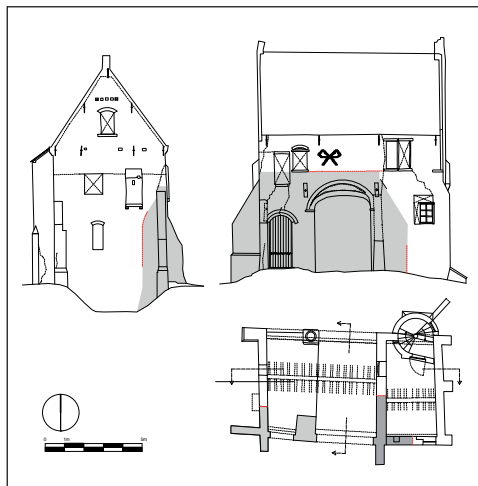
10. ESTHER, J.P., *De restauratie van het huis De Groote Mortier*, in Brugge, M&L, jg. 10, n° 1, januari-februari 1991, p. 23.

11. FENIKX bvba, *De Huysmanshoeve in Eeklo, poortgebouw, bouwhistorisch onderzoek*, onuitgegeven rapport, Sleidinge 2011.

12. VERDONCK, A., DECEUNINCK, M., *Unraveling an unique construction history as a result of monitoring: the medieval gateway of the Huysmans farm (Eeklo, Belgium)*, Structural Analysis of Historical Constructions, ISBN 978-83-7125-216-7, Wroclaw Poland 2012, p. 2567-2572.

Eeklo, zijgevel Poortgebouw in 2011 (© Fenikx)

Eeklo, tekening Poortgebouw met in grijs de oude poortdoorgang (© Fenikx 2011)

Guido Everaert citeert enkele interessante gotische afwerkingen op metalen Gentse gevelonderdelen waarvoor schilder *Nabor Martins* in 1452-1453 betaald wordt: 'voor de raelge beneden int scepenen huus van veruwen ende van vermelgroene [vermiljoenkleurig] te legghene. Ook in 1470-1471 wordt Agnete vanden Bossche, de meest bekende Gentse vrouwelijke schilder uit de 15de eeuw, belast met het schilderen 'vander yseren traelge staende voor de veynstere ten zyden van der vierscare int scepenen huus vande keure'. De kleur is niet bekend maar de versieringen diende ze 'van goude te stoffeerne'¹³

Natuur- en baksteen zijn in de middeleeuwen alleen bestemd voor prestigieuze gebouwen en kerken. Het grootste deel van het gebouwde patrimonium op dat moment bestaat immers uit hout en leem, gedekt met stro. Soms krijgen de huizen een sokkel in baksteen om vocht te weren. Een schilderij van *Pieter Bruegel De Oude* uit ca. 1559 illustreert dergelijk bouwtype.

Niet enkel witkalk maar ook rood wordt gebruikt zoals 'een huusekin, voor gheplaestert root'.¹⁴ In het vochtige klimaat van onze contreien is het beschermen met verf van watergevoelige materialen noodzakelijk. Kalkverf en hout zijn echter niet zeer compatibel. Lijnolie komt pas op in de 11de eeuw en wordt vanaf de 15de eeuw op grote schaal gebruikt voor het schilderen van houten gevels en schrijnwerk.¹⁵ De aan olie toegevoegde pigmenten zijn deze die ook voor kalk worden gebruikt zoals de aardpigmenten (gele-, bruine- en rode oker, groene aarde), beenderzwart of koolzwart. Daarnaast worden ook loodwit, (Spaans) groen en (Bremer) blauw gebruikt.

De kleurige stadskernen van weleer kunnen we nog enkel bewonderen op schilderijen. Een detail op het Portret van Jacquemyne Buuck uit 1551 van Pieter Pourbus laat een fraai geschilderde houten gevel

Eeklo, metselwerkdetail oude poortdoorgang: kloostermoppen en Doornikse kalksteen (© Fenikx 2011)

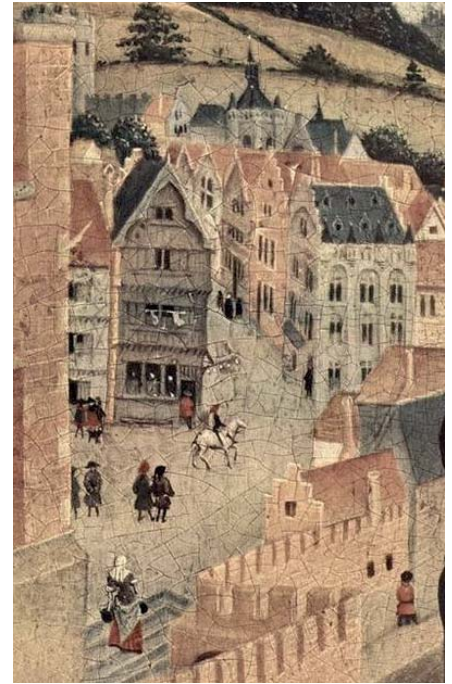
Pieter Bruegel, 1559, Gevecht tussen Vasten en Vastenavondbepleistering is zichtbaar door schade (© Kunsthistorisches Museum, Vienna)

13. EVERAERT, G., *Kleurevoluitie op Gentse gevels*, In Geuren & Kleuren, Driemaandelijks tijdschrift voor Industriële Cultuur, n°4, deel 68, Gent 1999, p. 3-4: verwijzing naar SAG, Reeks 400, n° 17 en 22.

14. EVERAERT, G., 1999, p. 4.

15. EVERAERT, G., 1999, p. 4.

zien, terwijl het hout op de achtergrond van de Merode triptiek van de Doornikse Meesterschilder Robert Campin uit 1422 voornamelijk nog ongeschilderd lijkt. Ook op een detail van een schilderij van Rogier van der Weyden uit ca. 1435 zien we een houten gevel die vermoedelijk ongeschilderd is. Anderzijds geven archivalische bronnen een idee van de gebruikte kleuren. Everaert citeert enkele passages uit de landcijsboeken van 1537-1542 die een beeld geven van de gebruikte kleuren op Gentse houten gevels: *'hauten ghevele, ghe-luwe gheschildert [Iepenstraat], eenen hauten ghevele groene gheschildert, ghenaeft de Roose [Ingelandgat], eene blauwen hauten ghevele [Gelukstraat], een groene hautenen ghevele, de stijlen roste, de pilaren root [Onderstraat] en up onze vrouwe straete eenen witten hauten loove [loggia] wesende twee woonsten.*¹⁶

Detail 'Sint-Lucas tekent de heilige Maagd', Rogier van der Weyden ca. 1435: links een houten ongeschilderde? gevel (© Hermitage, St. Petersburg)

Detail Merode triptiek door Robert Campin uit 1422: houten ongeschilderde? gevels (© Metropolitan Museum of Art New York)

Detail portret van Jacquemyne Buuck uit 1551 door Pieter Pourbus met een fraai geschilderde topgevel (© Groeningemuseum Brugge)

16. EVERAERT, G, 1911, p. 5

In Gent is nog één houten gevel bewaard gebleven (Jan Breydelstraat met houten gevel gesitueerd aan de Lieve). Bij de restauratie werd een verfanalyse uitgevoerd door het KIK. De analyse identificeert een pakket van zes lagen, de oudste vijf lagen zijn olieverven met loodwit pigment en de zesde laag is een olieverf met lithopoon en sienna als pigmenten. Voor de restauratie is de zesde laag gereconstrueerd die op basis van het pigment lithopoon te dateren is omstreeks 1850-1874. De witte middeleeuwse afwerking is niet gekozen omwille van praktische overwegingen: een 'witte' gevel langs de oevers van de Lieve zou blijkaar te vlug vervuilen.

Ook in Mechelen zijn nog twee houten gevels bewaard: *De Duivels* aan de Haverwerf en *De Vijgeboom* gelegen aan de A.B. straat. Twee artikels in het tijdschrift Monumenten & Landschappen zijn gewijd aan deze markante gevels.¹⁷

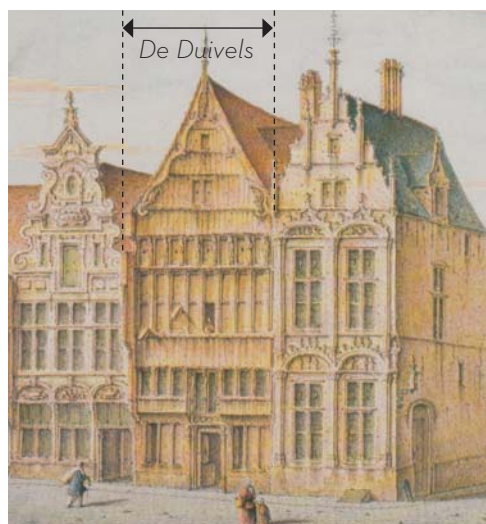
'Een tekening van J.B. De Noter uit 1845, die bewaard wordt in het Mechelse stadsarchief bleek, hoewel het hier om een fantasierijke en hypothetische romantische reconstructie gaat, heel wat waardevolle

Gent, houten gevel langs de Lieve na restauratie, foto 2005 (© Vlaamse Gemeenschap)

Mechelen, Grote Markt, N.I. Van Eyck, 1650: een houten gevel (© Stadsmuseum Hof van Busleyden)

Mechelen, romantische reconstructie van het ensemble St-Jozef - De Duivels - Het Paradijs ca 1845: (© SAM, album Kanunnik Schöffer, J.B. De Noter)

Mechelen, De Duivels, 1994 na de restauratie (©Vlaamse Gemeenschap).

historische elementen te bevatten en werd daarom als inspiratiebron gebruikt. Bij verder onderzoek op het zandstenen parement van de gevel en de vier figuratieve bas-reliëfs van Het paradijs [laatgotische-vroeg-renaissance gevel] kwam architect G. Derks fragmenten van de oorspronkelijke polychrome afwerking op het spoor. (...) Ook in De Duivels kwamen enkele verrassende archeologische sporen aan het licht. (...) Op de gebeeldhouwde consoles van de houten gevel werden in de dieper uitgehaalde delen van het oorspronkelijk snijwerk sporen van beschilderingslagen teruggevonden. De restanten waren te

Mechelen, De Vijgeboom, 2007 (© Vlaamse Gemeenschap)

17. GROOTAERS, J., 'De Vijgeboom' (1500-1510) en 'De Duivels' (1545-1550), twee pronkstukken van het unieke laat-middeleeuwse houtbouwpatrimonium in Mechelen, M&L, jg. 3, n°1, februari 1984, p. 33-50.

BRAL, G.J., Sint-Jozef, De duivels en Het Paradijs. Restauratie van drie huizen aan de Haverwerf in Mechelen, M&L jg. 13, n°5, september-oktober 1994, p. 31-51.

miniem om een polychromieonderzoek uit te voeren zoals dit voor Het Paradijs werd gedaan. In samenspraak met kunsthistoricus J. Grootaers, die als adviseur voor de behandeling van de gevel van De Duivels werd geraadpleegd, werd besloten om het beeldhouwwerk en de beplanking van een vaalgroene monochrome afwerking te voorzien. [naar analogie met andere historische voorbeelden].¹⁸

Naast de houten gevels is ook de vakwerkbouw een vaak toegepaste constructietechniek tijdens de middeleeuwen. In Limburg zijn hiervan nog meerdere restanten terug te vinden. Erfgoedconsulent Onroerend Erfgoed Jos Gyselinck heeft hierover intensief onderzoek gevoerd en een oplistings gemaakt van bedreigde Limburgse vakwerkconstructies. Naast in situ onderzoek worden Voskuil¹⁹ en Eggen²⁰ als substantiële bron gebruikt. Van alle bewaarde en onderzochte vakwerkgebouwen stelt Gyselinck vast dat het leemvlechtwerk gekalkt en/of bepleisterd is: *'In veel gevallen werd gekalkt en gepleisterd over het stijl-en regelwerk heen. Met Voskuil en Eggen mogen wij aannemen dat de vakwerkgebouwen oorspronkelijk geenszins gekalkt, laat staan bepleisterd waren. Onderzoek naar iconografisch materiaal uit de late middeleeuwen bevestigt dit. Bevraging van ambachtslui die het van huize uit hebben geleerd en soms zelf in zo een vakwerkwoning werden grootgebracht en eigen onderzoek van verschillende vakwerkgebouwen ter gelegenheid van restauratiewerken, bevestigen deze stelling. (...) Het typische beeld van gekalkte gebouwtjes met geaccentueerde, dikwijls geteerde stijlen, is 19de-eeuws. Voor dit kalken kunnen meerdere redenen aangedragen worden. Mogelijk is de achteruitgang van de traditionele leembereiding een reden. (...) De meest voor de hand liggende reden is de bescherming van de lemen vullingen tegen allerlei weersomstandigheden. Leem barst door droogte en lost op door overvloedig water. (...) Zuiver praktische overwegingen als het buiten houden van tocht en koude die langs de kieren en de reten binnendrong, zullen eveneens een rol gespeeld hebben. Een ander element dat zeker meetelt, is het hygiënisch aspect, want een wit pand oogt fris. (...) Niet zelden stelt men vast dat de vakwerkinvullingen en houtwerk gekalkt en zelfs bepleisterd werden vanaf het ogenblik dat verbouwingen, bijvoorbeeld in raampartijen, worden aangebracht. (...) De witselspecie was samengesteld uit gebliste luchtkalk met water (kalkmelk). Om de hechting te vergroten werd er soms lijm of olie bijgevoegd. Door het toevoegen van caseïne (eiwit, kwark) kreeg kalk een hoger bindend vermogen. (...) De kalklaag werd dikwijls gekleurd met blauwsel (ultramarijn), met gele en rode oker. (...) Het houten geraamte werd aanvankelijk niet behandeld. Vanaf de 19de eeuw werd het houtwerk niet zelden gezwart met een natuurlijke, zwarte kleurstof.'*²¹ Op enkele schilderijen van Robert

Detail Merode triptiek van Robert Campin uit 1422: wit gekalkt vakwerk tussen ongeschilderd stijl-en regelwerk (© Metropolitan Museum of Art New York)

Detail schilderij Maagd en kind voor haardscherm van Robert Campin uit 1425 waarop dakdekkers aan het werk zijn (© National Gallery London)

18. BRAL, G.J., Sint-Jozef, De duivels en Het Paradijs. Restauratie van drie huizen aan de Haverwerf in Mechelen, M&L jg. 13, n°5, september-oktober 1994, p. 35-36.

19. VOSKUIL, J.J. Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland, Arnhem 1979.

20. EGGEN, C., Vakwerkbouw in Limburg, Weert 1989.

21. GYSELINCK, J., Bedreigd erfgoed: vakwerkbouw in Limburg, M&L, jg. 24, n°3, mei-juni 2005, p. 33-34.

Campin uit 1422 en 1425 zien we ook zonder twijfel wit gekalkt vakwerk tussen ongeschilderd stijl-en regelwerk. Zijn deze vroege voorbeelden al het gevolg van een opfrisbeurt of een bescherming tegen vochtinfiltratie of was de leem invulling in de voorbeelden reeds van bij aanvang preventief wit gekalkt?

Hieronder enkele gerestaureerde landelijke relictten waarbij vakwerk en leem onbehandeld zijn.

Alken, Bulstraat 116, 1985 (© Vlaamse Gemeenschap)

Alken, Bulstraat 116, 2005: na restauratie waarbij de leem niet gepleisterd en/of gekalkt is (© Vlaamse Gemeenschap)

Alken, Bulstraat 28, 1985 (© Vlaamse Gemeenschap)

Alken, Bulstraat 28, 2005 (© Vlaamse Gemeenschap)

Rutten, Godgavestraat, toestand 2005 (© Vlaamse Gemeenschap)

Rutten, Godgavestraat, detail gevelafwerking, 2015, 1: ongeschilderde leem, 2: dun pleisterpakket + verfpakket (© Fenikx, 2015)

Voorbeeld van vakwerkbouw in landelijke architectuur (© Breviarium Mayer van den Bergh, ca 1510, maand juni)

Concluderend kunnen we stellen dat het sinds de middeleeuwen de gewoonte is zowel religieuze als burgerlijke gebouwen te voorzien van een afwerking omwille van technische overwegingen enerzijds (gebouwenschil verduurzamen, opfrissen en hygiëne, sporen van verbouwingen camoufleren, etc.) en esthetische aspecten anderzijds (imiteren van een edeler materiaal, idealiseren of het volmaakter laten lijken van een gevelmateriaal of louter omwille van decoratieve effecten).

Doorgaans staan hoogwaardige bouwmaterialen zoals natuur- en baksteen model voor zowel de kleurschakeringen als voor het uiteindelijke beeld van steenimiterende afwerkingen. Wanneer op het muurwerk een bepaald materiaal wordt nagebootst, kan het verwijzen naar de drager of kan het ook een totaal ander materiaal zijn. *‘Wanneer het muurwerk zelf van natuursteen is, volgt na bepleistering voor zover bekend nooit een baksteenbeschildering. Men zou hieruit kunnen afleiden dat in het algemeen natuursteen hoger werd gewaardeerd dan baksteen. (...) Gewoonlijk is geschilderd imitatieverband een correctie van het werkelijk verband, soms stemmen lint-en stootvoegen helemaal niet met de onderliggende overeen. Bij bepleisterd natuursteenwerk, ook al is het werkelijke verband regelmatig, is het gebruikte steenformaat zelden maatgevend voor de beschildering.’*²²

Bij de hout- en leembouw zien we een grotere vrijheid in de kleurstellingen op basis van de toenmalig beschikbare pigmenten.

Het is uiteraard onmogelijk om op basis van de schaarse gegevens algemene conclusies te trekken voor de buitenafwerking in deze periode.

22. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., 1984, p. 24.

3.2. Gevelafwerking tussen renaissance en barok

De laatmiddeleeuwse traditie van de materiaalimiterende afwerking blijft in trek. De laatste decennia zijn hiervan meerdere voorbeelden teruggevonden tijdens bouwhistorisch onderzoek en gereconstrueerd bij de restauratie. Volgens Lode De Clercq *‘werden op de meest prestigieuze natuurstenen constructies [in Antwerpen] zoals de Rubensportiek, het Hotel Hannecart (Oudaan) of het O.-L.-Vrouwepand steeds schilderijen teruggevonden waarvan de oudste, die vermoedelijk tot de 17de eeuw opklimmen, het hoofdpalet der onderliggende natuurstenen hernemen. Op deze natuursteen vinden we meestal olieverten toegepast [met uitzondering van mergelsteen en de meeste Maaslandse natuursteensoorten] en op de baksteengevels meestal baksteenimiterende pleister en schilderijen die, in tegenstelling met de natuursteen, meestal een kalkgebonden karakter vertoonden.’*²³

Een 17de-eeuws voorbeeld van een baksteenimitatie vinden we op de straatvleugel van de Ark Van Noë in Tienen in een traditionele bak- en zandsteenstijl. *‘Voor het metselwerk van het pand ‘Ark van Noë’ werd gebruik gemaakt van een stelmortel op basis van luchtkalk, waaraan een bepaalde hoeveelheid tras werd toegevoegd. (...) Oorspronkelijk werden de voegen platvol gezet met een fijne bepleistering. Deze werd uitgevoerd met dezelfde mortel als de stelmortel. Hierbij werden ook de randen van de onregelmatig gevormde bakstenen meegenomen. In dit pleisterlaagje werd vervolgens een imitatievoeg (suggestief voegwerk) van 6 mm getrokken. Daarna werden de overpleisterde randen van de stenen opnieuw rood bijgekleurd, nat-in-nat, dus zonder toevoeging van bindmiddel.’*²⁴

In Gent komen er wijzigingen in het stedelijk kleurbeeld in het begin van de 17de eeuw. Guido Everaert heeft het over de rode 17de eeuw.²⁵ Everaert citeert de vergoeding van Andries Cools, een Gentse 17de-eeuwse stadsschilder: *‘Item noch gheschildert het wijn comptoor op het ts graven brugge staende op het waeter naest S^{tn} Pharahilden kercke: den gevel teghen het waeter van grau en root; de vernieren van groen; de loove onder het schaeylen dack met de helm vensters van grau; vooren ter straete de duere met de waetervensters van groen van buyten, en binnen grau en root.’*^{26, 27}

Het *Rijke Gasthuis* (voormalige Leprozerie) in de Hoogstraat 41 uit 1636-1665, de *Berg van Barmhartigheid* in de Abrahamstraat 11/13 uit 1621, de gevels van het begijnhof *Onze-Lieve-Vrouw Ter Hooien* en vele andere Gentse voorbeelden zijn in de 17de eeuw grotendeels

Tienen, Ark van Noë, Toestand 2010 voor de restauratie (© Vlaamse Gemeenschap)

Tienen, Ark van Noë, westgevel, rood geschilderde pleister (© Patrimonium Research Consulting bvba, 2008)

Gent, gerestaureerde vleugel Rijke Gasthuis met roodschildering (© Vlaamse Gemeenschap, 2010)

Gent, Begijnhof Ter Hooien, gerestaureerde vleugel met roodschildering (© Vlaamse Gemeenschap, 2014)

23. DE CLERCQ L., MACLOT, P., *Zin en zorg voor kleur*, Open Monumentendag Vlaanderen - Antwerpen, Antwerpen 1996, p. 13.

24. Patrimonium Research Consulting bvba, onuitgegeven onderzoeksrapport van de Ark Van Noë, Brasschaat 2008, p. 31.

25. EVERAERT, G., *Kleurevoluitie op Gentse gevels*, In Geuren & Kleuren, Driemaandelijks tijdschrift voor Industriële Cultuur, n°4, deel 68, Gent 1999, p. 5.

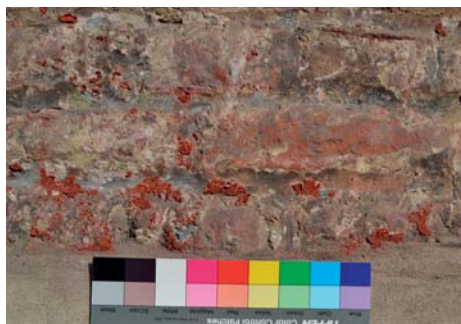
26. EVERAERT, G., 1999, p. 7.

27. SAG, Reeks 533/297, 1631-'32.

rood afgewerkt. Vooronderzoek van zes woningen in het begijnhof Ter Hooien toont diverse variaties op dit thema.²⁸ De gevels zijn allemaal gedecapeerd maar er blijven nog restanten over van de oorspronkelijke afwerking. De voorgevel van woning n° 181 draagt nog sporen van een roodschildering en imitatie speklagen en negblokken. De achtergevel is wit gekaleid met een zwarte plint in teerverf. De eerste laag op de achterdeur is donkergrijs bestaande uit calciumcarbonaat, loodwit en lampzwart. Mogelijk is dit een preparatielaag. De volgende laag is een groene olieverf, samengesteld uit loodwit en koperaroen.

Gent, Ter Hooien, voorgevel woning n° 183 met sporen van roodschildering en 19de eeuwse knipvoegimitatie (© Fenikx, 2013)

Gent, Ter Hooien, voorgevel woning n° 181 met sporen van roodschildering + imitatie speklagen (© Fenikx, 2013)

De voorgevel van woning n° 183 is voorzien van een roodschildering op een dunne pleisterlaag die in de 19de eeuw overschilderd is met een imitatie knipvoegparement. Op de deur in de tuinmuur is de eerste laag een grijze grondlaag van loodwit, zinkwit en lampzwart. De eerste afwerking is een groene olieverf (S 7020-G) die bestaat uit loodwit, koper-arsenicumgroen (smaragdgroen) en bariumsulfaat. De aanwezigheid van zinkwit en smaragdgroen dateert dit pakket echter in de 19de eeuw. In woning n° 189 is de deurlijst afgewerkt met twee beige kalkverven en een pakket olieverflagen waarvan de oudste laag een beige zandsteenkleur is (loodwit, S 2020-Y20R). De voegen in het gevelparement zijn gebroken wit geschilderd. Op de plint is een aanzienlijk verfpakket aanwezig. Uit analyse blijkt de eerste laag een grijze olieverf met loodwit, bariumsulfaat en lampzwart.

In woning n° 195 is het schrijnwerk in de voor- en achtergevel groen (S 7020-G). De tuinmuren in het begijnhof zijn wit gekaleid.

Het baksteenparement van een pand in het Gewad 33 in Gent was, met inbegrip van sommige delen van de natuursteen platvol gevoegd met een schrale kalkmortel, vervolgens werden de voegen voorzien van dagstrepen en tot slot is het geheel ossebloedkleurig gepigmenteerd. 'Hier waren de voegen scherp ingesneden (gedagd), gemiddeld 3 to 5 mm hoog en 3 mm diep, en na inkleuring met ossebloed opnieuw ingevoegd met witte fijne kalkspecie (marmmermeel). (...) Reeds kort daarop, vermoedelijk rond het midden van de 18de

Gent, Ter Hooien, achtergevel woning 181 (© Fenikx, 2013)

Gent, Gewad 33, ossebloedrood in minerale verf zorgt voor verpoedering van de voegen (© Fenikx, 2015)

28. FENIKX bvba, *Kleurhistorisch onderzoek van begijnhof Ter Hooien in Gent*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2014.

Gent, Gewad 33, schilderij s.d. herberg het Tonnetje ca. 1940 (© J. Bergmans)

Gent, Gewad 33, toestand in 1975 (© Vlaamse Gemeenschap)

Gent, Gewad 33, toestand 2015 (© Fenikx)

eeuw, werden de gevels geheel in okerkleur overschilderd en in de 19de eeuw werd het gebouw met kalkmelk gekaleid. Toch werd gekozen voor een maximaal herstel van het oorspronkelijk aspect, dus met ossebloedschildering en zandsteenkleurige bepleistering als imitatie van regelmatige blokken natuursteen.²⁹ Deze restauratie is één van de vroege voorbeelden van polychrome reconstructie in de 20ste-eeuwse monumentenzorg.

Met deze rood gekalkte gevels, verkregen door toevoeging van de pigmenten rode menie of oxiderood, dikwijls in combinatie met groene olieverf voor de houten schrijnwerken (wellicht op basis van Spaans groen pigment) blijft men in Gent verder werken tot het eerste kwart van de 18de eeuw.³⁰ Op een 19de-eeuws schilderij van het Veerleplein van Jean Francois Boulanger zien we voorbeelden van een roodschildering op de hoek met de Kraanlei die door de tijd al fel vervaagd is.

Gent, Veerleplein, hoekhuis met de kraanlei (© Fenikx, 2015)

Gent, Veerleplein, schilderij van Boulanger uit het midden van de 19de eeuw: hoekhuis met de kraanlei toont een fel vervaagde roodschildering (© STAM)

29. VAN DEN BOSSCHE, H., *Gent, Gewad 33: een pronkgevel 'tot cieraet ende decoratie deser stede'*, M&L, jg. 5, n°5, 1986, p. 37-38.

30. EVERAERT, G., 1999, p. 7.

Een eerder onverwacht beeld krijgen we te zien in het voormalig gastenkwartier van de abdij van Vlierbeek in Kessel-Lo uit de late 16de eeuw. *'De pilasters en hun kapitelen werden rood geschilderd, het parement rood met witte voegen, het hoofdgestel wit en de sokkels in een bruine okertint. Deze onderzoeksresultaten zijn enigszins verrassend, aangezien in het algemeen pilaster en hoofdgestel een zelfde kleur krijgen terwijl de velden in een andere, vaak rode kleur worden gezet. Deze laatste versie is eveneens afgebeeld op het anonieme schilderij dat de 17de-eeuwse abdijsgebouwen voorstelt ten tijde van abt Robert Garesta. Alle elementen van de colossale orde, pilaster én hoofdgebouw zijn er oker gekleurd en de velden rood, waarbij het witte voegwerk duidelijk is ingetekend.'*³¹ In de 19de eeuw wordt deze gevel van het gastenkwartier ingrijpend getransformeerd waarbij de oorspronkelijk roodgeschilderde bakstenen velden van de gevel groen gepleisterd worden. Voor de restauratie van de voorgevel is de 19de-eeuwse toestand als referentie gebruikt met de groene bepleistering in combinatie met de zichtbare presentatie van de natuursteendelen.

Kessel-Lo, abdij Vlierbeek Voorgevel gastenkwartier voor de restauratie (©Vlaamse Gemeenschap, s.d.)

Het barokke Locutorium (Spreekhuys) van de Norbertijnenabdij van Park in Heverlee dateert van kort voor 1718 en is aanvankelijk ook rood geschilderd met witte voegimitaties op de noord en westgevels: *'Uit het materiaaltechnisch onderzoek, uitgevoerd door Johan Grootaers voor A.M. Consult, blijkt dat de oorspronkelijke gevelafwerking van de noordvleugel is verwijderd. (...) Het baksteenparement was afgewerkt met een licht hydraulische kalkmortel met zandtoeslag, aangebracht bijna onmiddellijk na het metselen. Deze maximaal tot slechts 6 millimeter dikke mortellaag is aansluitend geschilderd in een rode kleurstelling, in het onderzoek aangeduid als Venetiaans rood naar het gelijknamige aardepigment, waarop dan een regelmatig voegpatroon in witte voegschildering was aangebracht, met dagstreep in de doorgaande horizontale lintvoegen. Een restant van deze oorspronkelijke afwerking is bewaard gebleven in de uiterste oostelijke hoek van de gevel. (...) De toegangsdeur is een goed bewaarde eikenhouten klampdeur uit de vroeg 18de eeuw met intact hang-en sluitwerk: het materiaaltechnisch onderzoek toont aan dat de nu witgeschilderde deur oorspronkelijk egaal middengrijs was. (...) Waar noord- en westgevel onderling sterke overeenkomsten vertonen op gebied van materiaalgebruik en afwerking, wijkt de zuidgevel hiervan af. Deze gevel is niet uitgewerkt in een bak- en zandsteenstijl met geschilderde pleisterlaag, maar volledig bekleed met een gevelparement van witte natuursteen waarmee zij aansluit op de aanpalende gevels van de prelatuur die hier de*

Heverlee, Parkabdij, noord- en westgevel 2009, voor de restauratie (© Vlaamse Gemeenschap)

Heverlee, Parkabdij, noordgevel na de restauratie (© Vlaamse Gemeenschap, 2012)

Heverlee, Parkabdij, noord- en west-gevel 2012 na de restauratie (© Vlaamse Gemeenschap)

31. NUYTTEN, D., DE CLERCQ, L., STEVENS, P., , *Bouwgeschiedenis en restauratie van het voormalig gastenkwartier van de abdijsite van Vlierbeek in Kessel-Lo*, M&L, jg. 26, n° 6, november-december 2007, p. 25.

abtstuinen omgeven. (...) Het parement is hoofdzakelijk uitgevoerd in Gobertange, met hier en daar een beperkte hoeveelheid Lediaanse steen (Balegem). (...) Evenmin zijn aanwijzingen gevonden dat het parement met een kalklaag overschilderd was. (...) Er is beslist deze pleisterlaag opnieuw aan te brengen en de noord-en westgevel opnieuw flinterdun te bepleisteren met een geschilderde kalkbepleistering met een egaal rode kleurstelling waarop een baksteenimitatie is ingetekend zoals oorspronkelijk het geval was.³² Al het buitenschrijnwerk in grenenhout uit de 19de-eeuwse restauratiefase is gezien de slechte toestand vervangen door schrijnwerk naar 18de-eeuws model in eik met roedeverdeling. De eikenhouten toegangsdeur is geconserveerd en herschilderd in middengrijs.

In Brugge is de renaissance gevel van *De Grooten Vos* uit 1621, het voormalig ambachtshuis van de metselaars in de Steenstraat 25, een voorbeeld van polychrome aanpak waarbij het sculptuurwerk geaccentueerd is. De gevel bestaat uit een grote variatie van baksteen en natuursteensoorten. De gevel is aanvankelijk bepleisterd en rood geschilderd met een donkere voegschildering. De natuursteen kreeg een lichte natuursteenkleur en de ornamentiek werd verguld.³³ Tijdens de 'Kunstige Herstelling' van 1884-1885 onder leiding van de Brugse architect Louis Delacenserie is deze gevelbepleistering en polychromering naar de toestand van 1621 gereconstrueerd. In 1976-1981 is dit historisch kleurenpalet en vergulding gereconstrueerd onder leiding van architect L. Dugardyn nogmaals gereconstrueerd.³⁴

Brugge, De Grote Vos, historische foto uit 1944 (© M&L)

Brugge, De Grote Vos foto na de restauratie in 1983 (© M&L)

Brugge, De Grote Vos, foto uit 2009, (© Vlaamse Gemeenschap)

32. NUYTTEN, D., *Bouwgeschiedenis en restauratie van het locutorium van de Parkabdij in Heverlee*, M&L, jg. 31, n°2, maart-april 2012, p. 34-53.
33. DE CLERCQ, L., *Tendenzen in de schildering van gebouwen in Vlaanderen van de middeleeuwen tot in de negentiende eeuw*, Kleur bekennen: historische en moderne verfsystemen in de monumentenzorg, WTA Nederland Vlaanderen, Gent 18 november 1994, p. 7.
34. GOOSSENS, M., MOSTAERT, D., *De restauratie van de 'Grooten Vos' in Brugge en het 'Wyckhuuse' in Alveringem*, M&L jg. 2, n°3, april 1983, p. 29-40.

Naast kalkverf wordt olieverf vaker gebruikt voor het schilderen van gevels. Lode De Clercq stelde dit onder meer vast bij zijn onderzoek van de renaissance gevel van de Burgerlijke griffie op de Burg in Brugge uit 1537: *‘Uit de archieven blijkt dat deze voorgevel door de schilder Jan Zuttzerman “geschildert ende ghelootwit” werd. Bij het onderzoek van de gevel, die in 1879 tot 1883 intensief gerestaureerd werd onder leiding van architect L. Delacenserie, werden er inderdaad sporen van deze schildering teruggevonden waaruit blijkt dat niet enkel de zuivere siersculptuur was geschilderd doch tevens het gehele parement. Afgezien van de zuiver esthetische doelstellingen blijkt deze schildering tevens een essentiële beschermende functie te hebben vervuld t. o. v. de soms omwille van de vervorming tegen het groefleger in geplaatste lediaanse kalkzandsteen.*³⁵

In het onderzoeksrapport van het KIK-IRPA uit 1996 lezen we dat de oudste lagen op de natuursteen *‘op basis zijn van loodwit, al of niet met toevoeging van meer of minder krijt voor de verschillende kleurnuances (wit-beige-grijs).*’ Tijdens het onderzoek is ook duidelijk geworden dat op sommige onderdelen het loodwit zwart was geworden.

Brugge, Griffie na 19de eeuwse restauratie (Documents classés de l'art dans les pays-bas du XIème au XVIIIème siècle, J.J. Van Ysendyck, pl n°10, avril 1880)

Brugge, Griffie, reconstructie van een fragment van de 19de-eeuwse polychromie van de Burgerlijke griffie (© M. Meulemeester)

Brugge, Griffie, profrestauratie 1996: consolidatie arabeskpaneel, reconstructie portretbuste (© Vlaamse Gemeenschap)

Olieverf op natuurstenen gevelfronten wordt dikwijls gebruikt als beschermende en egaliserende afwerking. Lode De Clercq refereert naar deze *‘grisaillerende, op het materiaalkoloriet gebaseerde afwerkingen’* op enkele Antwerpse barokke gevels waar olieverven in grijs tinten aangewend werden op kwetsbaar beeldhouwwerk: *‘Dit is onder meer het geval met het bijzonder monumentaal portiek dat Rubens omstreeks 1620 in zijn huis liet bouwen. De vele olieverfrestanten wijzen op een soortgelijke behandeling van de door een grote materiaaldiversiteit gekenmerkte portiek (blauwe hardsteen, Ledische kalksteen, Avennes-krijt, Bentheimer zandsteen en stucwerk).*

35. DE CLERCQ, L., 1994, p. 6.

Een betrouwbaar iconografisch document uit 1626, nl. het portret dat A. Van Dijck in 1626 van Rubens echtgenote [Isabella Brant] schilderde en waarop dit monument als achtergronddecor minutieus werd weergegeven, toont aan dat de kleurstelling weerom refereerde naar de ingezette materialen doch dat de warme grissaille-chromatiek de noodzakelijke eenheid bracht in dit uitermate theatraal kunstwerk. Sinds in 1939 door de radicale *décapage* uiteindelijk gebroken werd met de tot dan volgehouden schildertraditie, vertoont dit uitzonderlijke kunstwerk een zeer versnelde aftakeling.³⁶

Toch vinden we ook enkele voorbeelden van effen witte of roze kalkverven terug. Een reeks begijnenhuizen in Lier (Symforasastraat) zijn aanvankelijk geschilderd in een *alta rosa* kalkverf: 'De materiaal-technische studie van de gevelafwerking [uitgevoerd door Johan Grootaers] doet volgende vaststellingen. In de 17de eeuw waren de bakstenen gevels niet wit gekalkt maar systematisch afgewerkt met zogenaamd gedagstreept voegwerk. Daarenboven zijn er kleurfragmenten gevonden die aantonen dat over dit verzorgde voegwerk heen een "alta rosa" monochrome kalkverf was geschilderd. In de zijgevel van woning 4 werden daarenboven fragmenten blootgelegd van een heuse geschilderde baksteenimitatie, absoluut van 17de-eeuws origine. (...) Het zogenaamde kleiten of kaleien van baksteenmetselwerk kon historisch niet worden aangetoond in de Symforastraat. Men gewage eerder van het herhaaldelijk kalken en later schilderen van de gevels met aardepigmenten zoals geeloker, ombergrijs, *alta rosa* enz... Het historisch aspect van de gevels vanaf de volle 18de eeuw was dus geschilderd, niet gekaleid met een dikke mortelsaus.'³⁷

Ook op een 17de-eeuws begijnenhuis in Mechelen (Hoviusstraat 21) zijn sporen teruggevonden van een witte kalkverf waarboven later een nieuw pleisterpakket is aangebracht waarop een groene kalk/olieverf is geschilderd op de gevels en grijs op de raamljsten.³⁸

Bij de invloedrijke schrijvers over bouwkunst in de renaissance, zoals onder meer Andrea Palladio (1508-1580), komen we ook bitter weinig te weten over het gebruik van pleister of verf in de architectuur. Zij belichten in hoofdzaak de theorie van de bouwkunst waarbij het ambacht en de praktijk van het bouwvak quasi niet gedocumenteerd worden. Denslagen en de Vries vermelden enkel een citaat van de Duitse vertaler Gualterus Hermeneus Rivius die in 1548 in een commentaar op een tekstvertaling van Vitruvius zegt: '(...) deze stenen zijn dus zo goed en vakkundig gebakken dat zij in kleur onderling nauwelijks verschillend zijn, wat tegenwoordig door de laksheid en onkunde van onze steenbakkers niet tot stand gebracht kan worden en daarom heeft men het pleisteren uitgevonden waarop men tegenwoordig

Portret van Isabella Brant, ca. 1620 door Anthon van Dyck, op de achtergrond de portiek van het Rubenshuis (© The National Gallery of Art, Washington)

Lier, begijnhuizen Symforastraat in 2011 (© J. Grootaers)

Lier, begijnhuizen Symforastraat, detail van de *alta rosa* afwerking (© J. Grootaers, 2011)

36. DE CLERCQ, L., 1994, p. 7.

37. GROOTAERS, J., Erfgoedexpertise, *Kleurhistorisch onderzoek in de Symforasastraat 2, 4, 6, 8, 10, 12, Begijnhof Lier*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2011.

38. GROOTAERS, J., Erfgoedexpertise, *Kleurhistorisch onderzoek in de Hoviusstraat 21, Begijnhof Mechelen*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2013.

witsellagen aanbrengt of een mooie schildering (...).'³⁹

Denslagen en De Vries citeren ook de kleurentheorie van de 17de eeuwse wiskundige Nicolaus Goldmann uit 1696 waarin hij pleit voor de natuurlijke kleuren van de bouwmaterialen: 'Voor het uitwendige van gebouwen geeft men de voorkeur aan monochrome schilderijen, bijvoorbeeld in een zwarte tint of grijs en blauwachtig of in Messing-kleuren: want zulke kleuren schijnen het bouwwerk stevigheid te verschaffen. (...) Het is niet alleen ongepast wanneer men de steen met buitenissige kleuren verft, maar doet ook afbreuk aan het aspect.'^{40, 41}

Een boek uit 1692 'Klaer lichtende Spiegel der Verfkunst' is een vroeg voorbeeld dat het ambacht van de Nederlandse kladschilder (schilder van gewoon schilderwerk in tegenstelling tot de kunst-of fijnschilder) A. Boogert illustreert.⁴² Daarin geeft Boogert een overzicht van de verschillende pigmenten en recepten om verf te maken.

Inleidende pagina uit het boek van Boogert uit 1692

Pagina waar de gele en rode pigmenten opgelijst zijn

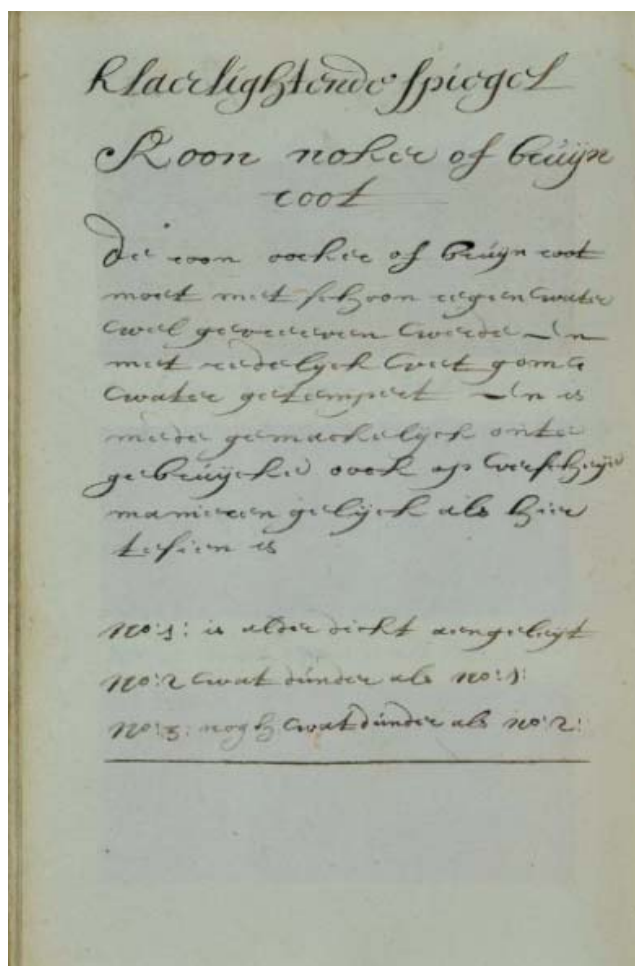
39. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., Den Haag 1984, p. 29.

40. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., Den Haag 1984, p. 37.

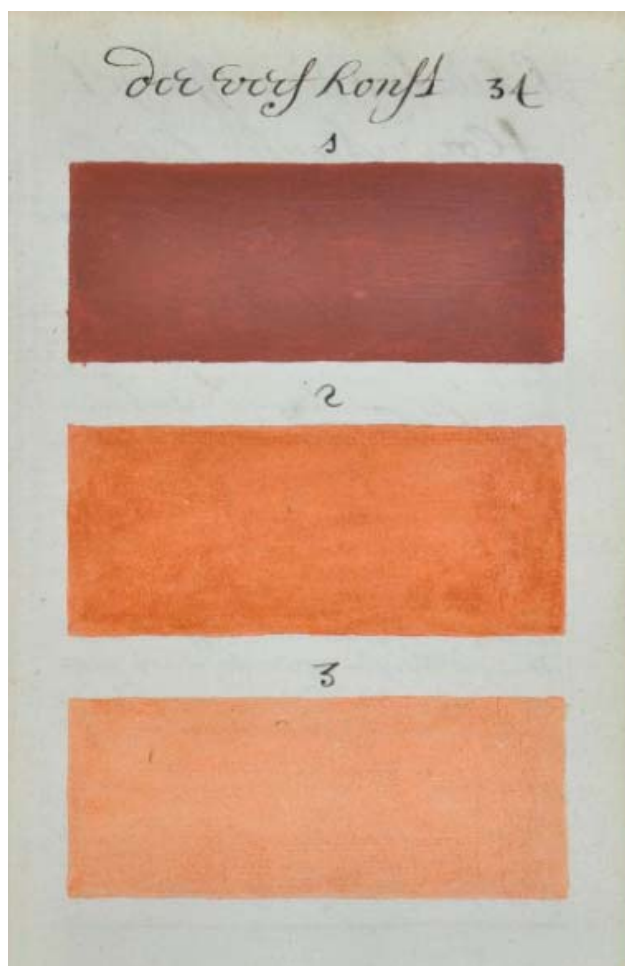
41. GOLDMANN, N., Vollständige Anweisung zu der Civilbaukunst, Leipzig 1699.

42. BOOGERT, A., Klaer lichtende Spiegel der Verfkunst, Delft 1692.

<http://www.e-corpus.org/notices/102464/gallery/>, laatst geraadpleegd op 24 maart 2015.

Pagina waar de rode oker of bruinrood worden beschreven (© A. Boogert)

Drie kleurstalen op basis van rode oker of bruinrood (© A. Boogert)

Bijzonder aan dit handboek is dat hij van alle pigmenten een kleurstaal weergeeft in verschillende gradaties wat het tot een kleurwaaier avant-la-lettre maakt. Ter illustratie van dit werk is de pagina weergegeven waar de gele, groene, rode en bruine pigmenten worden opgesomd in twee kolommen. Verder in het boek worden onder meer de kleurstalen van 'Roon noker en buyn root' opgenomen.

Concluderend zijn in de periode tussen renaissance en barok weinig substantiële verschillen genoteerd ten opzichte van de middeleeuwen. De meeste voorbeelden tonen aan dat de kleur van de verf - rood op baksteen, grijs en okerbeige op natuursteen - gebaseerd is op de kleur van de bouwmaterialen, een traditie die, naast het schilderen van de voegen om het metselverband te simuleren, vanuit de middeleeuwen doorgetrokken wordt in de renaissance en de barok. Er zijn uiteraard ook enkele uitzonderingen waar witte en roze kalkverven zijn teruggevonden. De voorbeelden tonen ook aan dat de natuursteen meestal met olieverf wordt geschilderd (met uitzondering van mergelsteen en andere Maaslandse kalksteen) terwijl op baksteen eerder kalkverven aangetroffen worden. Deze traditie is niet enkel in Vlaanderen zichtbaar maar evenzeer in Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland.⁴³

43. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., 1984, p. 32-62.

3.3. Gevelafwerking tussen classicisme en neoclassicisme

De gevelafwerking uit de renaissance en barok wordt aanvankelijk doorgetrokken naar de 18de eeuw.

In het classicistisch herenhuis *Rutsaert* in Veurne (Vleeshouwerstraat 18) geeft de afwerking van het gevelparement een mooi overzicht van de evolutie van de verfindustrie. Volgens de analyse van een monster van de opeenvolgende verflagen bevatten de oudste lagen rode kleurstoffen maar vanaf de derde laag is steeds een witte kleur gebruikt.⁴⁴ Omdat deze gevel wit tot ons gekomen is, werd tijdens de restauratie echter niet naar deze rode schildering teruggekeerd maar opnieuw voor een witte verf gekozen.

Veurne, Herenhuis Rutsaert in 1992
(©Vlaamse Gemeenschap)

Het Provisorenhuis van de Parkabdij in Heverlee is een voorbeeld van de toepassing van de principes van een geschilderde bak- en zandsteenarchitectuur. In het labo werd op de gevels een rode oker geïdentificeerd op de pleisterlaag. De oorspronkelijke gevelafwerking 1725-1726 is een gedagstreepte voeg (zogenoemd schoon werk) waaroverheen een helrode monochrome kalkgebonden verflaag zit die ook het baksteenoppervlak oorspronkelijk bedekt. Tegenover de rode gevel was de Lediaanse kalkzandsteen rond vensters en op poorten monochroom kalkwit.⁴⁵

Heverlee, Provisorenhuis van de Parkabdij voor de restauratie (© J. Grootaers, 2014)

Heverlee, Provisorenhuis Sporen van de rode laag op de baksteen (© J. Grootaers, 2014)

Op de gepleisterde classicistische gevel in de Sleepstraat 33 in Gent uit 1777 is een aanzienlijk pakket van ongeveer dertig lagen geregistreerd op de gevelvlakken, waarvan de oudste afwerking bruinrood op basis van de pigmenten rode oker of ijzeroxidierood (S 5540-Y90R), bovenop een aantal preparatielagen. Naast het ossenbloedkleur zijn het lijstwerk en de decoratie in een zandsteenkleur geschilderd (S 4020-Y10R) en de plint donkergrijs (S 7502-G). Het rood is samengesteld uit rode oker of ijzeroxidierood.

Ook het pand op de Ketelpoort 5 in Gent (1754) heeft de gepleisterde voorgevel een groot pakket verflagen. De eerste afwerkingslaag is

Gent, Sleepstraat 33, gevel van café Volkshuis voor de restauratie (© Fenikx, 2011)

Gent, Sleepstraat 33, steekproef op een raamlijst (© Fenikx, 2011)

44. TIMPERMAN, M., GOOSSENS, M., *Huize Rutsaert in Veurne*, M&L, jg. 11, n°2, maart-april 1992, p. 57-58.

45. GROOTAERS, J. *Materiaaltechnisch onderzoek van het Provisorenhuis van de Parkabdij te Heverlee*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2014.

ossenbloedrood op de gevelvelden (S 5040-Y90R / S 4550-Y80R), grijsbeige op het lijstwerk (4502-Y), donkergrijs op de plint (S 7005-R80B) en ongeschilderde blauwe hardsteen rond de deur.

Gent, Ketelpoort in 1978 (©Vlaamse Gemeenschap)

Gent, Ketelpoort na restauratie (© Fenikx, 2015)

Lode De Clercq haalt nog een ander classicistische voorbeeld aan van een herenhuis in Gent in de Corduaniersstraat waarvan de gevel aanvankelijk in ossenbloedrood is geschilderd met contrasterend oker op het lijstwerk.⁴⁶

Hof Oudenvoorde, een fraaie hoeve in Vossem (Stationstraat 49) is opgetrokken tussen 1751 en 1755 en sluit ook nog aan bij de traditionele bak- en zandsteenstijl. In het restauratiebestek uit 25/02/1986 opgemaakt door wijlen Lucas Van Herck, ingenieur en restauratiearchitect en docent aan het Lemaire Instituut, staat over de aanpak van de gevels het volgende: *'Betreft de straatgevel, de zijgevel van het woonhuis en de gevels van de gasttoren. Zij worden geschilderd met een één componenten mineraalverf die silikaten vormt met de ondergrond en die volledig waterafstotend en dampdoorlatend is. (...) Het verven gebeurt met een zachte borstel. De straatgevel en de zijgevel van het woonhuis worden in een egale kleur geschilderd, natuursteenkleurig (Gobertange). De gevels van de gasttoren worden, overeenkomstig de oorspronkelijke toestand, versierd met opgeschilderde sierbanden, horizontaal ter hoogte van de dorpels en de lateien, vertikaal in de hoeken en links en rechts van de vensters. De banden zijn ca. 16 cm breed. De sierbanden worden zalmkleurig geschilderd, de tussenliggende vlakken baksteenrood.'*⁴⁷ In de historische studie, eveneens door Van Herck, lezen we: *'De talrijke kalkwitsellagen op de straatgevel verbergen een brede waaier van bouwsporen (...) De gasttoren rechts toonde een gestructureerde afwerking van horizontale*

Toestand gasttoren Hof Oudenvoorde in 1986 (© L. Van Herck)

Toestand in 1992, (© Vlaamse Gemeenschap)

46. DE CLERCQ, L., *Tendenzen in de schildering van gebouwen in Vlaanderen van de middeleeuwen tot in de negentiende eeuw*, Kleur bekennen: historische en moderne verfsystemen in de monumentenzorg, WTA Nederland Vlaanderen, Gent 18 november 1994, p. 8. Er wordt geen huisnummer vermeld van het pand in de Corduaniersstraat.

47. VAN HERCK, L., *Restauratiebestek van het Hof Oudenvoorde*, onuitgegeven bestek dd. 25/02/1986.

en vertikale 'natuurstenen' banden' tegen een baksteenrode achtergrond, helemaal naar de geest van de tijd. Het bepleisteren van gevels en het beschilderen ervan in een combinatie van rode baksteen met natuurstenen structuur, samen met het gebruik van zwartgrijze leien, was een koerant gebruik in de Franse klassicistische architectuur.⁴⁸ (Van Herck refereert hiervoor naar het basiswerk van Denslagen en De Vries, p. 29-35.)

Vossem, Hof Oudenvoorde, toestand gasttoren in 1986 (© L. Van Herck)

Vossem, Hof Oudenvoorde, toestand in 1992 (© Vlaamse Gemeenschap)

Maar in het neoclassicisme is er ook een wijziging zichtbaar. Een Zeeuwsvlaamse ingenieur beschrijft een Gentse gevel als volgt: *'In 't jaar 1737 sijn ik geweest te Gent en heb daar sien staan een nieuw-gebouwde gevel op hun Italjaanse van roode moppen ongesorteert, sooals die uyt den oven gekoomen waaren. Deese gevel was ruyg en seer haveloos gemaakt sonder casijnen, allen maar gaaten ingewerkt met strecse boogen daarover om casijnen in te setten. In 't jaar 1750 was ik weeder te Gent; doen sag ik den gemelden gevel opgemaakt van buyten glad geplastert: wit van onderen tot booven, alsof 't maar eenen steen en waar, seer vast, glad en goet, soo suyver gewerkt als een binnemuer kan geplaaftert sijn.'*⁴⁹

In Gent vinden we voorbeelden in de 18de eeuw waarbij de gevel gedeeltelijk of volledig bepleisterd is en het skelet van deze gevels wordt dikwijls in blauwe hardsteen vervaardigd. *'Het blauwe hardstenen skelet dat de hoofdlijnen van de architectuur bepaalde liet men soms onafgewerkt en de andere gevelonderdelen die van witte steen werden vervaardigd, zoals waterlijsten, voluten, architraven en dergelijke meer werden hardsteengrijs geschilderd. Het (bepleisterde) baksteenparement, de krijtstenen datum en/of gevelstenen en sommige versieringen werden in een witte natuursteenkleur geschilderd.'*⁵⁰

Een voorbeeld van een volledige vlak bepleisterde en geschilderde gevel is het Sint-Elisabethuis in de Rabotstraat 9. Het pand werd

48. VAN HERCK, L., *Historisch onderzoek van het Hof Oudenvoorde*, onuitgegeven rapport dd. 25/02/1986.

49. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., *Kleur op historische gebouwen*, Den Haag 1984, p. 44. Er wordt verwezen naar: KLUIVER, J.H., *Transcriptie van een handschrift uit ca. 1750 van Adriaan Bommenee, Versameling van differente zaaken om te kunnen dienen op voorvallende gelegenheden als het laden van schietgeweer, het incoopen van materialen om meede te bouwen als houdt, kalk, tras, steenpannen, schalien, plavusen, ijzer, lood, glas (etc.)*, Gemeentearchief Veere.

50. EVERAERT, G., *Kleurevoluitie op Gentse gevels*, In *Geuren & Kleuren*, Driemaandelijks tijdschrift voor Industriële Cultuur, n°4, deel 68, Gent 1999, p. 8.

grotendeels wederopgebouwd en met een verdieping verhoogd na de verkoop in 1729.⁵¹ *'De gevel werd bepleisterd en in het natte pleisterwerk werden lijnen getrokken. De kaders die zo rond de vensters werden getrokken, werden onderling nogmaals met banden verbonden. Hierna werd de gevel witgekalkt. (...) Deze gevelgeleding deed een skeletstructuur [in natuursteen] vermoeden maar vaak was deze niet aanwezig.'*⁵²

In 1777 geven Philippe Gimblet en Gebroeders uit Gent de *'Nieuwen Verlichter der Konst-Schilders, Vergulders en Marmelaers'* uit, een praktische handleiding in twee delen voor schilders, decoratieschilders, vergulders, glas-in-loodschilders, marmerschilders,... In deel 1 worden recepten (incl. maten, verhoudingen en bereidingswijzen) en technieken beschreven en deel 2 spitst zich toe op de toegepaste schilderkunst. Het is een nauwgezet, encyclopedisch werk over schilderkunst en allerlei afgeleide vormen daarvan. Er wordt eveneens een overzicht van bekende en minder bekende kunstenaars gegeven. De gedetailleerde beschrijvingen zijn interessant voor een beter begrip van historische afwerkingslagen in de 18de eeuw. Zo wordt beschreven dat aan loodwit een weinig indigo (blauw pigment) wordt toegevoegd om de gelige ondertoon van het wit te neutraliseren en de verf een levendige glans te geven.⁵³ Een andere tip is dat vergulding aan de exterieurzijde niet gevernist wordt omdat de weersomstandigheden eerder de vernis dan de vergulding aantasten.⁵⁴ Voor het afwerken van buitenmuren worden twee preparatielagen beschreven: *'kokende Lynzaed-Olie om de kalk ofte plaeter te verharderen. Om die te droogen, neemt volgens dat gy wilt schilderen, ofte Ceruyze ofte Oker, met Olie van Lynzaed een weynig dik, en geeft daer van twee of dry couchen'*.⁵⁵ Voor houten raamkozijnen, diefijzers en ander metaalwerk wordt vaak groen gebruikt op een grondlaag van ceruyze, Noten-Olie en Zilverschuym. Het groen van de toplaag is een mix van *'een pond Kopperroest en twee ponden Ceruyze, separaetelyk met noten-Olie gebroken. (...) Men gebruyckt dit koleur veel buyten voor de houten Vensters, voor de Roosters, Tralien of hekkens van Hoven'*⁵⁶

Niet enkel kalk- en olieverven worden gebruikt. Op de achtergevel van hotel d'Hane-Steenhuysse in Gent is een gemodificeerde lijmverf in natuursteenkleur gevonden uit 1768.⁵⁷ Het schrijnwerk was grijs-groen geverfd zoals ook beschreven wordt door Philippe Gimblet in 1777. Deze kleur wordt door Guido Everaert gezien als de *'verdere*

Titelpagina *'Nieuwen Verlichter der Konst-Schilders, Vergulders en Marmelaers'* (© M. Debruyne, 2010)

Gent, d'Hane-Steenhuysse, achtergevel (© Fenix, 2015)

51. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/200815>, laatst geraadpleegd op 26 maart 2015.

52. EVERAERT, G., 1999, p. 9.

53. DEBRUYNE, M., *De wondere wereld van een 18de-eeuws receptenboek voor konst-schilders, vernissers, vergulders en marmelaers*, Tijdschrift Monumenten, Landschappen en Archeologie, jg. 29, n°6, nov-dec 2010, p. 14.

54. DEBRUYNE, M., 2010, p. 14.

55. DEBRUYNE, M., 2010, p. 16. Er wordt verwezen naar: GIMBLET, P. & GEBROEDERS, *Nieuwen Verlichter der Konst-Schilders, Vergulders en Marmelaers*, Gent 1777, Deel 2, p. 93.

56. DEBRUYNE, M., 2010, p. 16. Er wordt verwezen naar: GIMBLET, P. & GEBROEDERS, 1777, p. 95.

57. EVERAERT, G., 1999, p. 10.

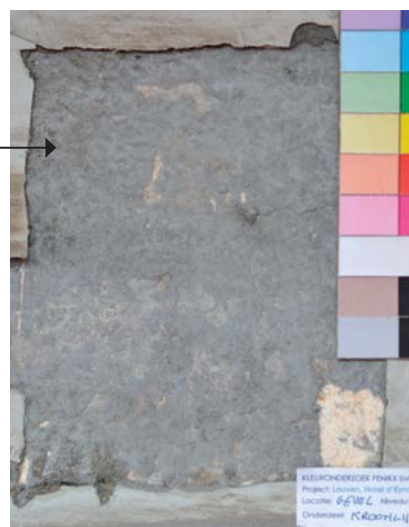
evolutie van het fellere groen dat reeds vanaf het midden van de 15de eeuw voor het beschilderen van schrijnwerk courant werd gebruikt.⁵⁸ Bij classicistische gevels worden dikwijls natuursteenkleuren teruggevonden die gelinkt kunnen worden aan de conceptfase. Deze kleur kan variëren van okerwit zoals de Balegemse steen of eerder grijsbeige zoals de Gobertange steen. Soms wordt ook blauwgrijs aangetroffen waarbij men vermoedelijk een blauwe hardsteen beoogde. Beige en grijze natuursteenkleuren worden ook gecombineerd. Gevels die volledig zijn uitgevoerd in natuursteen zijn statussymbolen en zijn eerder zeldzaam. In Gent is *De Valk* op het Gouden Leeuwplein een voorbeeld van een ongeschilderde blauwe hardsteen gevel waarbij de krijtstenen frontondecoratie okergeel en de achtergrond grijs gekleurd werden, dit laatste om te harmoniëren met de blauwe steen.

Gent, Gouden Leeuwplein, *De Valk* in 2015 (© Fenikx, 2015)

Leuven, Eikstraat, Hôtel d'Eynatten in 2011 (© Fenikx, 2011)

Leuven, Eikstraat, kroonlijst: grijze verf als imitatie van de blauwe hardsteen (© Fenikx, 2011)

De gevel van *Hôtel d'Eynatten* in Leuven (Eikstraat 4-6) bestaat overwegend uit ongeschilderde blauwe hardsteen maar de brede kroonlijst met medaillon is gepleisterd met kalkmortel en vervolgens in een blauwe hardsteenimitatie geschilderd. De ramen en raamkozijnen zijn gevernist.⁵⁹

In het bestek van de *Corps de Garde* of Hoofdwacht (de latere Handelsbeurs) op de Kouter 29 in Gent uit 1738 wordt beschreven dat de gevel bepleisterd,

Gent, Kouter, Voormalige Hoofdwacht rond 1900 (© Delcampe)

Gent, Kouter, Voormalige Hoofdwacht (© Fenikx, 2015)

58. EVERAERT, G., *18e-eeuws kleurgebruik in het Hotel d'Hane-Steenhuysse in Gent*, M&L, jg. 16, n°1, januari-februari 1997, p. 49-57.

59. FENIKX bvba, *Materiaaltechnisch onderzoek Helleputtegebouw en Hotel d'Eynatten te Leuven*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2011.

afgelijnd en het uitzicht van een witte natuursteen moet krijgen: '(...) representeere aloft het witten Arduin waere.'⁶⁰

Uit het onderzoek van Lode De Clercq op bewaarde sporen pleisterwerk op voor-en achtergevel van Hotel *Hamelinck* uit 1739 (Sint-Baafsplein 10 in Gent), blijkt dat na de bouw deze gevels uniform geschilderd zijn met een witte kalkverf. De decoratie in krijtsteen in de oculus (Junobeeld) is aanvankelijk geschilderd in een witte olieverf. Op de voorgevel uit 1791 zijn uit deze fase ook verfsporen teruggevonden op de 'nieuwe' pleisterlaag. De pleister werd eerst geprepareerd met lijnolie waarop een dun laagje lichtgrijze olieverf is aangebracht waarmee ook alle ornamenten overschilderd zijn.

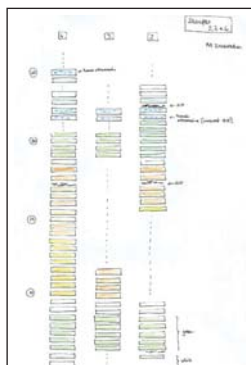
Gent, Hotel Hamelinck in 2015
(© Fenikx)

Dit zijn slechts enkele van de vele voorbeelden die alleen al in Gent gekend zijn. Een Duitse toerist G. Forster beschrijft dergelijke 'witte' gevels in Mechelen en Brussel op het einde van de 18de eeuw: 'weissgetünchten Häusern' (Mechelen) en 'Die meisten Privathäuser sind nach der Straße hin sehr schmal und mit Giebeln, welche sich stufenweise zuspitzen, versehen. Fast alles, die großen, massiven Gebäude ausgenommen, ist wie in den übrigen brabantischen Städten, mit weißer Tünche Überzogen' (Brussel).⁶¹ De gevels zijn gepleisterd en geschilderd met olie- kalk- of lijmverf ofwel ongepleisterd en gekalkt.

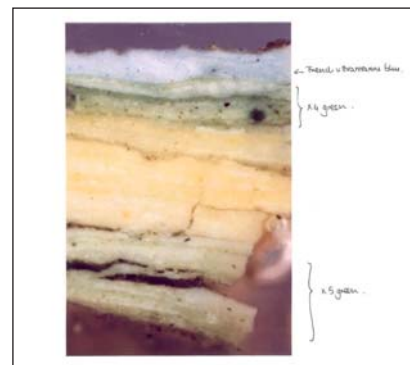
In Vilvoorde is het classicistische *Tuchthuis* naar ontwerp van Laurent-Benoît Dewez ongepleisterd en telkens opnieuw gewitkalkt. Stratigrafisch valt niet uit te maken hoeveel lagen een kalkpakket precies telt. Bovendien zijn de kalklagen fragmentair aanwezig en is hun bewaringstoestand van die aard dat ze verpulveren tijdens vrijlegging met scalpel. Het labo-onderzoek toont echter een veertigtal kalkwitsels op de oudste 17de-eeuwse gevels. De oudste teruggevonden afwerking is een witkalk. De laborante kan echter niet met zekerheid zeggen of de oorspronkelijke kalk nog aanwezig is. Het schrijnwerk is vernieuwd en het lagenpakket is bijgevolg klein.⁶²

Vilvoorde, Tuchthuis gevel uit 1776-1779 (© Examino, 2005)

Vilvoorde, Tuchthuis, drie sonderingen op de gevel uit 1776-1779 (© C. Hassal, 2005)

60. EVERAERT, G., 1999, p. 9.

61. FORSTER, G., *Ansichten vom Niederrhein*, (1791-1792 en 1794), München, Edition Deutsche Bibliothek, 1985, brief XIII. Brüssel, p. 178 (over Mechelen) en brief XIV. Brüssel (over Brussel).

62. VERDONCK, A., BOTTE, A., *Kleurhistorisch onderzoek van het voormalige tuchthuis te Vilvoorde*, onuitgegeven onderzoeksrapport van Examino cvba, 2005-2006, p. 13.

Ook de 17de-eeuwse *Ryckvelde* hoeve en heester in Sijsele is gekaleid en op de oudste laag is een witgele kalkverf vrijgelegd. Op het schrijnwerk is een bichroom kleurenschema geregistreerd in donkerblauwe (S 7020-R90B) en okergele olievert (S 2020-Y10R).⁶³ Donkerblauw en okergeel zijn de oudste, nog aanwezige kleuren op het houten schrijnwerk maar dit palet dateert uit het midden van de 20ste eeuw.

Sijsele, hoeve domein Ryckvelde in 1953 (© KIK-IRPA, clichénummer b145199)

Sijsele, hoeve domein Ryckvelde in 2012 (© Fenikx, 2012)

Sijsele, hoeve domein Ryckvelde, steekproef op de voorgevel van de heester (© Fenikx, 2012)

Het Rachierhof in Bierbeek (Oude Geldenaaksebaan 32) uit ca. 1753 is eveneens oorspronkelijk voorzien van een witbeige kalkwitsellaag op de gevels en de natuurstenen raam- en deurlijsten. De twee toegangsdeuren zijn voorzien van acht lagen verf waarvan een donker-groene olievert (S 5540-G10Y) de oudste is. De ramen zijn vernieuwd en bevatten geen historisch pakket. De stallen (1832, 1941, 1951, 1953 en 1954) waren steeds ongeschilderd baksteenparement.⁶⁴

Bierbeek, Rachierhof, woonhuis in 2010 (© Fenikx, 2010)

Bierbeek, Rachierhof, steekproef op gevel woonhuis (© Fenikx, 2010)

Bierbeek, Rachierhof, steekproef op deur (© Fenikx, 2010)

In Aalst zijn de gevels van het 18de-eeuwse pand op de hoek Nieuwstraat 67 -Vredeplein gepleisterd en geschilderd: 'Uit het onderzoek ter plaatse is gebleken dat de gevels oorspronkelijk waren opgebouwd in baksteenmetselwerk met kalkmortelvoegen en dat dit geheel gekaleid werd. Op de baksteen werden voornamelijk fragmentarische sporen van verschillende kalkafwerkingen aangetroffen.'⁶⁵ De oudste kalklaag op voor- en zijgevel is roomkleurig (S 1005-Y20R).

Aalst, Nieuwstraat 67, gevel van het burgershuis in 2008 (© Vlaamse Gemeenschap)

63. FENIKX bvba, WILLAERT, R. bvba, *Landhuis en hoeve domein Ryckvelde te Sijsele*, Bouwhistorisch onderzoek, onuitgegeven onderzoeksrapport 2012, p. 60-61.

64. FENIKX bvba, *Rachierhof te Bierbeek*, Kleurhistorisch onderzoek, onuitgegeven onderzoeksrapport 2010, p. 11 en p. 49-55.

65. Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg, *Kleuronderzoek van de buitengevels van het pand op de hoek van de Nieuwstraat en het Vredesplein te Aalst*, onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, mei 2002, s.p.

*Hotel van Susteren-du Bois (Osterriethuis) is één van de fraaiste 18de-eeuwse patriciërshuizen van Antwerpen dat vanaf 1745 naar ontwerp van de Antwerpse architect Jan Peter van Burscheit de Jonge is gerealiseerd. De voorgevel- en zijgevel zijn integraal uitgevoerd in Bentheimerzandsteen en de binnenkoergevel is aanvankelijk gepleisterd en geschilderd.⁶⁶ Het is niet met zekerheid te zeggen of de gevels in Bentheimerzandsteen aanvankelijk al of niet gepleisterd waren. Volgens Johan Grootaers is de voorgevel volledig ontleisterd in 1954. In 2013 kan hij met behulp van een hoogtewerker van deze pleisterlaag enkele fragmenten identificeren: 'De gevel werd toen [1954] volledig ontvoegd en hervoegd in beige/grijze kalkcementmortel. Dit platvolle voegwerk verkeert anno 2013 nog in een redelijk goede conservatietoestand. In de benedengevel werden duidelijk fragmenten waargenomen van een origineel 18de-eeuws flinterdunne voegmortel die in de massa okerkleurig gekleurd is. Daarboven blijkt in de zones waar de okerkleurige voeg bewaard is gebleven dat deze specie verder als een dikke kalklaag loopt over de witsteen. De luttele fragmenten kunnen mogelijks geïnterpreteerd worden als een originele afwerking van de voorgevel in de 18de eeuw.'*⁶⁷

Antwerpen, Osterriethuis, 2003 (© KIK-IRPA, J. L. Elias, clichénummer X000308)

Antwerpen, Osterriethuis, detailfoto van de fragmenten van de okerkleurige voeg (© J. Grootaers)

Onderzoeken van diverse gevels tonen ook meer dan alleen off-white kleuren om natuursteen te simuleren. Door de introductie van nieuwe pigmenten wordt het kleurengamma groter. Het Vliegend Peerd in Mechelen (Sint-Katlijnestraat 22) is een diephuis met een gepleisterde en groen geschilderde, rocaille-getinte voorgevel. 'De oudste beschildering, vastgebakken in een gipslaagje, was een grijsgroene verf (Kornerup-Wanscher kleurreferentie 29 D 3/29 D 4 - graugrün), duidelijk vrij mat vrij mager opgebracht zonder veel craquelures en

66. DE CLERCQ L., MACLOT, P., *Zin en zorg voor kleur*, Open Monumentendag Vlaanderen - Antwerpen, Antwerpen 1996, p. 13.

67. GROOTAERS, J., STUDIO ROMA cvba, *Onderzoek van het Osterriethuis (Hotel van Susteren-du Bois) te Antwerpen*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2013.

verwering. Het was een verf op basis van lijmbindmiddel (geen olieverf), vrijwel zeker de kleurgeving uit omstreeks 1773. Vervolgens werd een olieverflaag geïdentificeerd, olijfgroen, op basis van loodwit en vroeg-19e eeuw van oorsprong. (...) De imposante kroonlijst was oorspronkelijk geheel in het oplichtende wit gezet; pas in een latere fase werd ze geschilderd in grijs, oker en hemelsblauw, alle olieverflagen. Kleurresten op de blauwe hardsteen van deur- en vensteromlijstingen bleken zeer fragmentair bewaard te zijn en nauwelijks voor interpretatie vatbaar. Het meest opvallend waren resten van een transparant Berlijnsblauw (Kornerup-Wanscher kleurreferentie 21 F 7/29 Berlinerblau), op de ornamenten van de toegang, en voorts samengekitte partikels lichtbruin rondom de getoogde ramen (Kornerup-Wanscher kleurreferentie 5D4 - dunkelblond).⁶⁸

Mechelen, Vliegend Peerd (links) in 1979 (© Vlaamse Gemeenschap)

Mechelen, Vliegend Peerd in 1986 (© Vlaamse Gemeenschap)

Op de gevel van huis de Halleux in Brugge (Oude Burg 261) is dan weer een lichtgrijs teruggevonden: 'Voor de restauratie had de gevel een koele kleurafwerking: lichtgrijs voor het pleisterwerk, blauwgrijs voor de vensteromlijstingen en de doorlopende lijsten en wit voor de ramen en kroonlijst. De koetspoort was donkergroen geschilderd. Bij de herstelling kon worden vastgesteld dat in de loop van anderhalve eeuw de kleurstelling van deze gevel quasi onveranderd bleef. Om de herbestemming in de verf te zetten werd gekozen voor een nieuwe kleurafwerking in lichte pastelgroene tonaliteiten voor het pleisterwerk; een subtiel palet dat ook bij het koetshuis op de binnenkoer en de zijgevel van het tuinpaviljoen werd aangewend. De ramen, luiken en kroonlijst bleven wit en de poort donkergroen. Tijdens de restauratie kon de kwaliteit van de oorspronkelijke gevelafwerking ten volle naar waarde worden geschat. Om een perfect gladde oppervlakte te verkrijgen was deze na bepleistering in een orangerode loodmenie-laag gezet en daarna opgeschuurd. Het bijkomend voordeel van de menie was dat er een scheidingslaag tussen de kalkbezetting en de verfwerking ontstond.'⁶⁹

Brugge, Huis de Halleux in 1995 (© Vlaamse Gemeenschap)

Ook Hotel d'Hane-Steenhuysse in Gent heeft aanvankelijk een grijs-groene voorgevel terwijl de achtergevel in zandsteenkleur is geschilderd. (cfr. supra)

Naar het einde van de 18de eeuw worden er strenge kleurnormen opgelegd voor classicistische ensembles. Een schitterend voorbeeld

68. GROOTAERS, J., *De restauratie van het 'Vliegend Peerd' (1772-1773) in Mechelen*, M&L, jg. 5, n°2, maart-april 1986, p. 21.

69. ESTHER, J., DELAEY, B., *Het Huis de Halleux*, M&L, jg. 14, n°2, maart-april 1995, p. 25.

hiervan is het classicistische Koningsplein in Brussel.⁷⁰ Het ontwerp van het plein is in hoofdzaak toe te schrijven aan de Franse architect Gilles Barnabé Guymard de Larabe (1734-1805) maar uiteindelijk hebben verschillende betrokkenen meegewerkt aan de totstandkoming van dit groots geheel. De gereputeerde Parijse architect Jean-Benoît-Vincent Barré (1735-1824) wordt meermaals geconsulteerd als specialist. In 1775 wordt een lastenboek *'cahier des charges pour les terrains de la place Royale'* opgemaakt. De verplichtingen die erin zijn opgenomen zijn zeer streng. Zo moeten de plannen strikt worden uitgevoerd en de bouwwerken binnen de twee jaar na aanschaf van het terrein zijn voltooid: *'(...) pour la parfaite exécution des plans à suivre selon le modèle ci-joint, et ce endéans deux ans à dater du jour de l'agrégation (...)'*⁷¹ De gelijkvloerse verdieping moet worden opgetrokken in blauwe of witte natuursteen, evenals de raamlijsten, moulures, consoles, kroonlijsten en balustrades: *'Tout le soubassement et rustique y compris les corniches, clefs, consoles et moulures, depuis le rez de chaussée jusqu'au premier étage, devront être exécutés en pierres de taille, soit bleues ou blanches (...)'*⁷² De gevelvlakken tussen de ramen op de verdiepingen mogen in baksteen worden uitgevoerd. Alle deuren en ramen worden in eik uitgevoerd en met olieverf geschilderd; ook de gevels worden met olieverf afgewerkt: *'(...) toutes les façades en général devront également être peintes, entretenues et renouvelées, lorsque besoin sera, à l'huile aux frais des acquéreurs, et ce de la couleur qui sera désignée après la révolution des deux premières années.'*⁷³ Dat het de ontwerpers menens was om iedereen te verplichten zich aan de regels te houden blijkt uit volgende boeteclausule in het lastenboek: *'Si l'obteneur étoit en défaut d'exécuter les dits plans endéans le terme préfigé, il sera déchu de la propriété du fond, et le prix en sera confisqué au profit de S.M. [Sa Majesté], ainsi que tous les matériaux qui s'y trouveroient placés; la même peine aura lieu pour chaque cas où l'obteneur seroit en défaut de se conformer aux plans et profils prescrits.'*⁷⁴

In de loop van 1776 worden de voorschriften vastgelegd in verschillende patentbrieven van keizerin Maria-Theresia. Hierin wordt bepaald dat de overheid beslist over de kleurstelling van de gevels en dat commissarissen worden afgevaardigd om het

Brussel, Koningsplein, Ingekleurde prent uit 1780. De rode kleuren op de gevels zijn een gevolg van de fantasie van de kunstenaar (© SAB, sectie iconografie, K-341)

Brussel, Koningsplein, ingekleurde prent na de afbraak van de Passage des Colonnes (na 1827). De witte kleuren van de gevels zijn hier realistisch (© SAB, sectie iconografie, D-309)

70. FENIKX bvba, *Historisch onderzoek van het Koningsplein te Brussel*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2015.

71. DES MAREZ, G., *Guide illustré de Bruxelles. Tome I: Les Monuments Civils et Religieux*, Première partie: Monuments Civils, Brussel, 1918, p. 131.

72. DES MAREZ, G., 1918, p. 133.

73. DES MAREZ, G., 1918, p. 134.

74. DES MAREZ, G., 1918, p. 131.

schilderwerk in situ te controleren.

In verschillende correspondenties in het Stadsarchief van Brussel komt de kleurstelling uitgebreid ter sprake. Behalve algemene indicaties van de kleur zoals *'blanc cru'* of *'pierre de France'* wordt er slechts in één document melding gemaakt van de pigmenten die moeten worden toegepast. We maken even een sprong in de geschiedenis om de kleurdiscussie van het Koningsplein verder te documenteren. In 1957 wordt naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling van 1958 een lastenboek opgemaakt door de *'Ligue esthétique Belge'* in samenwerking met de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen om de gevels op het Koningsplein te schilderen. Het lastenboek stelt volgende kleur voor: *'pierre de France dont la composition est la suivante: Terre de Sienne naturelle, Noir d'ivoire, Rouge anglais, Céruse.'*⁷⁵ De combinatie van ongebrande siena, beenzwart, Engels rood en loodwit geeft een vrij warme tint, die eerder de kleur van natuursteen imiteert. Dit gegeven wordt bevestigd door een kleuronderzoek op de gevels van het Rekenhof (Koningsplein Brussel) waar niet minder dan veertien lagen geregistreerd en er zijn twee verfmonsters geanalyseerd. Het labo-onderzoek heeft aangetoond dat de eerste laag een olieverf in steenkleur is die bestaat uit loodwit met gele oker en omber.⁷⁶ Deze warme wit-beige kleur is een heus verschil met de huidige krijtwitte gevelfronten op het plein.

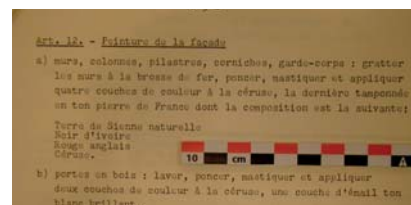
Deze trend voor kleurrestricties zet zich door naar het neoclassicisme. Zo is onder meer de gepleisterde lijstgevel in de Koning Leopold I-straat 17 in Laken oorspronkelijk in één kleur afgewerkt nl. gebroken wit. Deze olieverflaag bestaat uit de pigmenten loodwit en bariumsulfaat. Deze kleur is eveneens aangetroffen op de diefijzers, rolluiken, balustrades en het ijzerwerk boven de voordeur en ramen. Op één van de panelen op de gevel zijn sporen van een donkergrijze, decoratieve schildering vrijgelegd. De oudste laag op de voordeur is een houtimitatie.

In het begin van de 19de eeuw wordt het kleurgebruik op voorgevels aan banden gelegd via stedelijke verordeningen.

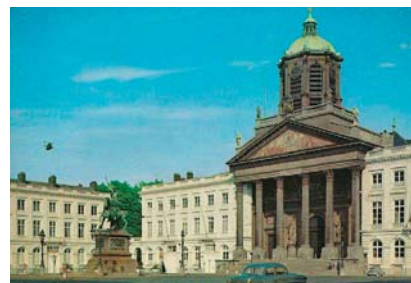
In Gent en Antwerpen worden ordonnanties van kracht (en in twee talen geafficheerd) die het kleurgebruik op gevels reglementeren en gelijkaardige maatregelen worden ook in andere Europese steden toegepast.⁷⁷

Laken, Koning-Leopold I-straat 17, voorgevel (© Fenikx, 2014)

Brussel, Koningsplein, lastenboekbeschrijving van de pigmenten (© SAB, sectie administratief archief, nr. 750)

Brussel, Koningsplein, foto uit de jaren 1960 van de coudenbergkerk met een opvallend grijze gevel (© Delcampe)

Brussel, Koningsplein, Coudenbergkerk uit 2015: enkel het fronton is gepolychromeerd (© Fenikx)

Laken, Koning-Leopold I-straat 17, steekproef op de voorgevel (© Fenikx, 2014)

75. SAB, sectie administratief archief, nr. 750.

76. EXAMINO cvba, *Kleuronderzoek van het Rekenhof-Cour des Comptes te Brussel*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2005, p. 5.

77. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., 1984, p. 89-91.

In Gent bepaalt het nieuw stadsreglement van 5 februari 1818 voortaan de voorschriften voor het (her)schilderen van gevels. Met dit reglement wil de stad voorkomen dat de straatverlichting negatief beïnvloed wordt door donkere gevelkleuren: *'Willende voorkomen de hinderpaelen die toegebracht worden aen de verlichtinge dezer Stad, door het gebruyk der couleuren waer mede de Voorgevels der Huyzen geschilderd worden, uyttedies het lanteêrn-licht daer door merkelyk verflouwd word.'*⁷⁸ Er diende een staal ter goedkeuring worden voorgelegd op het stadhuis: *'De Eygenaers of Hueraers en zullen voor het toekomende de Voorgevels hunner Huyzen niet vermogen te schilderen, 't en zy naer alvoren het monster van het couleur te hebben overgebracht aen den Bureau der publieke Werken op het Stadhuys, alwaer geen donker of duyster couleur zal worden aangenomen.'*⁷⁹ Op de formulieren van goedkeuring staat een referentienummer naar *'des couleurs adoptées par le Collège'* maar deze staalkaart is tot op heden niet teruggevonden.⁸⁰

In Antwerpen wordt een gelijkaardige ordonnantie amper enkele maanden later op 22 juni 1818 van kracht *'Willende de misbruyken voorkomen welke ontstaen uyt het gebruyk van al te sterk-donkere of ongewoone kleuren in het schilderen der huysgevels.'*⁸¹ Een houten paneel met de *'Staelen van toegelaten verven der voorgevels'*⁸² werd opgesteld in het stadhuis. Het is een verzameling van wit-beige tinten en *'deze kleuren kunnen met het daer neven zynde Wit worden gemengt of verbleekt.* Het paneel is in 2006 onderzocht en gereinigd door de voormalige conserveringsploeg van het agentschap Onroerend Erfgoed die de kleuren geïdentificeerd heeft volgens de NCS codes: S3010-G9OY, S1020-Y20R, S3020-Y10R, S2020-Y20R, S3030-Y20R.

Net als het Gentse reglement controleren *'Commissarissen voor de Politie'* het naleven van het reglement en bij afwijkend kleurgebruik dienen de eigenaars hun gevels te herschilderen en een boete te betalen. Dat deze controle ook effectief werd uitgevoerd blijkt uit het feit dat in 1838 een pocket editie van het kleurenbord ter beschikking werd gesteld van de Antwerpse bouwpolitie. In 1843 vond in Antwerpen een proces plaats van het strafbaar feit dat een eigenaar zijn pas rood geschilderde gevel op de hoek van *'la Longue rue Neuve et de la rue Hochstetters'* niet wilde herschilderen in een reglementaire lichte tint.⁸³

Ook de gevel van de Sint-Rochuskapel in Antwerpen wordt geschilderd *'à l'huile couleur rouge à petits vaveaux'*. Dit feit wordt door de bouwpolitie geverbaliseerd op 11 mei 1840.⁸⁴

78. EVERAERT, G., 1999, p. 12: dit stadreglement is aanwezig in het Stadsarchief Gent.

79. SAB, stadreglement van 5 februari 1818.

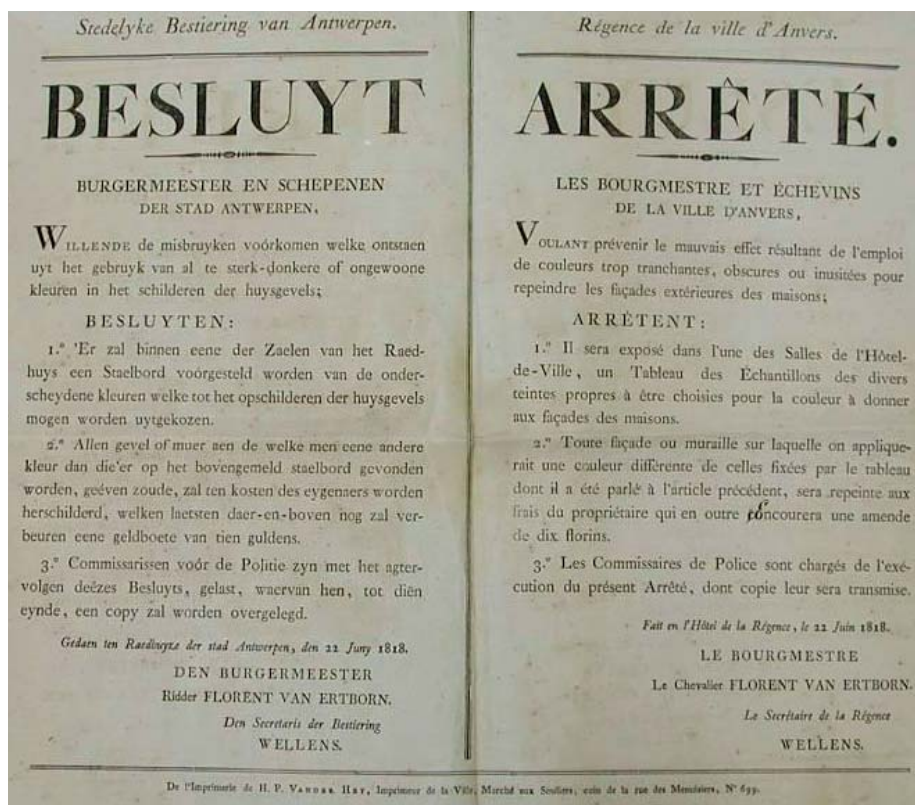
80. EVERAERT, G., 1999, p. 12.

81. SAA, 610/1, Reglementeringen, 2. Voirie Police Couleurs des façades 1818-'43, 22 juni 1818.

82. MAS-MV AV51.09.

83. BERTELS, I., *Building the City, Antwerp 1819-1880*, KULeuven, Doctoral thesis Faculty of Engineering - Architecture (2008) 228.

84. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., 1984, p. 90.

SAA, 610/1, Reglementeringen, 2. Voirie Police Couleurs des façades 1818-'43, 22 juni 1818 (© I. Bertels)

Kleurhistorisch onderzoek door Johan Grootaers op een neoclassicistisch hoekpand op de Meir 10 in Antwerpen daterend uit de eerste helft van de negentiende eeuw illustreert deze tijdsgeest.

Het schrijnwerk van het pand is vervangen maar de kroonlijst is nog origineel en bevat een 33-tal verflagen. De oudste laag is een beige verf S 2020-Y20R. Ook de andere gevelonderdelen zijn aanvankelijk in nuances van beige geschilderd. Op de gevel is de oudste verflaag een roze-beige is (S 1515-Y30R) die ook op de consoles en fries aanwezig is. Op de raamlijsten zit een beigegrijs (S 3020-Y20R).⁸⁵

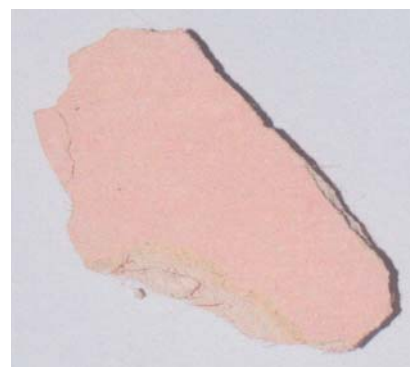
Stadswoning op de hoek van de Meir en de Huidvettersstraat, na restauratie (©J. Grootaers, 2014)

85. GROOTAERS, J., Erfgoedexpertise, Kleuronderzoek Antwerpen, Meir 10, onuitgegeven onderzoeksrapport 2013.

Rechts: MAS-MV AV51.09 staalbord (© Vlaamse Gemeenschap)

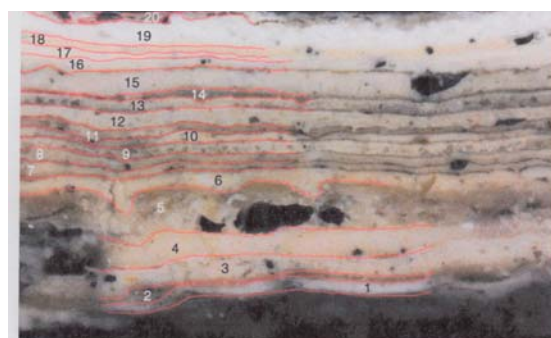
De neoclassicistische lijstgevel op de Groenplaats 9, 10 is door Grootaers bemonsterd. De voordeur is aanvankelijk in bruine olieverf geschilderd (S 5020-Y40R), de ramen in een licht grijsgroene olieverf en de kroonlijst in beige olieverf (S 1010-Y10R). De gevel is oorspronkelijk in een oud roze olieverf geschilderd (S 2010-Y70R) en die kleur zal gereconstrueerd worden tijdens de restauratie.⁸⁶

Antwerpen, Groenplaats, detail verfmonster van de gevel met de oud roze laag (© J. Grootaers, 2013)

Antwerpen, Groenplaats, voorgevel (© Vlaamse Gemeenschap, 2006)

Microscopische opname van de dwarsdoorsnede: vergroting 255x

Interventie	Laag	Laag-nummer	Beschrijving	Commentaar
14 ^{de} oversch.	2	20	Licht grijs	/
	1	19	Wit	Onderlaag
13 ^{de} oversch.	3	18	Licht geel	/
	2	17	Licht grijs-groen	Onderlaag
	1	16	Licht grijs-beige	Onderlaag
12 ^{de} oversch.	2	15	Grijs-beige	/
	1	14	Grijs-beige	Onderlaag
11 ^{de} oversch.	1	13	Grijs-beige	*
10 ^{de} oversch.	1	12	Grijs-beige	*
9 ^{de} oversch.	1	11	Grijs-beige	/
8 ^{de} oversch.	1	10	Grijs-beige	*
6 ^{de} oversch.	1	9	Grijs-beige	/
5 ^{de} oversch.	1	8	Grijs-beige	/
4 ^{de} oversch.	1	7	Beige	*
3 ^{de} oversch.	1	6	Grijs	*
2 ^{de} oversch.	1	5	Grijs-bruin	/
1 ^{ste} oversch.	1	4	Beige	/
Origineel	3	3	Grijs-roze (oud roze)	/
	2	2	Donker beige	Onderlaag *
	1	1	Licht beige	Onderlaag
	Drager	/	Kalkmortel	/

*deze laag is niet aan te treffen op de stratigrafie (1)

Antwerpen, Groenplaats, microscopische opname en nummering van de lagen uit de van het verfstal van de gevel (© T. Van Campenhout, 2013)

De gevels van zaal Harmonie aan de Mechelsesteenweg 216 in Antwerpen zijn onderzocht door Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg.⁸⁷ De gevels, de zuilen en zuilvoeten hebben als oudste laag een beige verf (S 3005-Y20R) en de inkomdeur is lichtgrijs geschilderd op de oudste laag (S 1502-Y).

86. GROOTAERS, J., Erfgoedexpertise, *Kleuronderzoek Antwerpen, Groenplaats 9-10*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2013.

87. Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg, *Bouwhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek van zaal Harmonie, Park Harmonie en Monument Pieter Benoît, Mechelsesteenweg 216 in Antwerpen*, onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, december 2009. (3 delen)

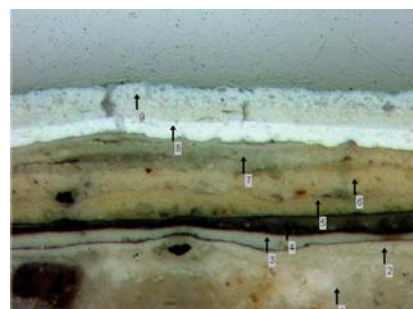
Antwerpen, Zaal Harmonie 2008 (© Vlaamse Gemeenschap)

Antwerpen, Zaal Harmonie, sondering op de zuilvoet van Zaal Harmonie in 2009 (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Terwijl in Antwerpen dit reglement van kracht is tot 1876 gaat men in Gent in 1878 in het Nieuwe Reglement over de Bouwwerken nog steeds opnemen dat voorgevels in lichte kleuren moeten geschilderd worden. Guido Everaert stelt vast dat door de aanhoudende druk om deze lichte kleuren te gebruiken het stadslandschap verandert: *'De nieuwe straten met een eenheidsbebouwing werden heuse witte rijen. Ook de oudere architectuur ontsnapte niet aan de witwas operatie van de stad. De rode en anderskleurige gebouwen werden wit geschilderd en verdwenen in de anonimiteit van de zo goed als monochrome straatwanden.'*⁸⁸ De neoclassicistische oostelijke gevelwand op het Gentse Sint-Pietersplein (1-7 en 2-4) is hiervan een schoolvoorbeeld.

Tijdens het kleurhistorisch onderzoek van het Instituut der Wetenschappen van de Universiteit Gent (Rozier 44)⁸⁹ is de gevel van een binnenkoer onderzocht en de oudste laag op de gepleisterde gevel en raamlijsten is een witte olieverf met loodwit als pigment teruggevonden. De verflaag ziet er groengrijs uit bij vrijlegging, wat te wijten is aan verwerking van het loodwit. De metalen balustrade en kolommen van de galerij zijn oorspronkelijk zwart geschilderd.

Instituut der Wetenschappen van de Universiteit Gent, dwarsdoorsnede van het verfpakket gevel binnenkoer (© Fenikx, 2014)

Instituut der Wetenschappen van de Universiteit Gent, gevel van de binnenkoer (© Fenikx, 2014)

Instituut der Wetenschappen van de Universiteit Gent steekproef op de gevel binnenkoer (© Fenikx, 2014)

88. EVERAERT, G., 1999, p. 13.

89. FENIKX bvba, *Kleurhistorisch onderzoek Instituut der Wetenschappen van de Gentse Rijksuniversiteit te Gent*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2014.

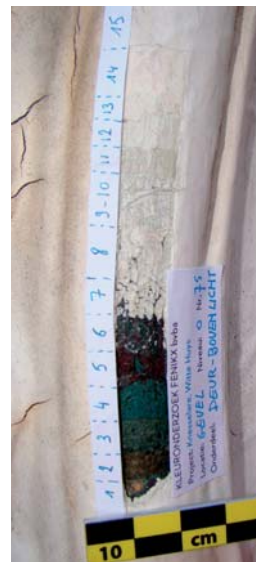
Het Witte Huys in Knesselare uit ca. 1788 is aanvankelijk wit geschilderd. Het historisch pakket op de voorgevel bestaat uit ongeveer 16 verflagen waarvan de oudste laag een off-white olieverf met loodwit is op alle architecturale elementen en het houten schrijnwerk van de ramen. Op het ajourwerk boven de voordeur is de eerste laag mosgroen (S 8010-G70Y). De achtergevel is aanvankelijk gekaleid op de oudste laag en in de 19de eeuw voorzien van een rotsering.⁹⁰

Knesselare, Witte Huys in 2014, voorgevel (© Fenikx)

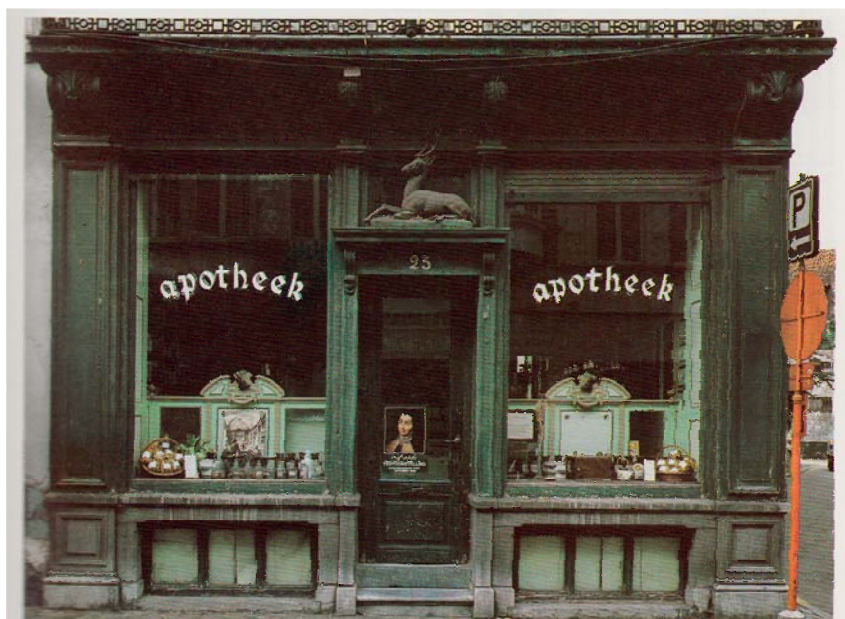

Knesselare, Witte Huys, steekproef pilaster (© Fenikx, 2014)

Knesselare, Witte Huys, steekproef ajourwerk boven voordeur (© Fenikx, 2014)

De voorbeelden tonen aan dat het schrijnwerk van de ramen vaak in dezelfde lichte tint geschilderd wordt als de gevel. Deuren en poorten zijn eerder blank gevernist of samen met de diefijzers, borstweringen en winkelpuien in een kleur geschilderd waarbij groen dikwijls terugkomt. De apotheek uit 1877 in Oudburg 23 in Gent is een typische houten 19e-eeuwse winkelpui geschilderd in donkergroen terwijl de lijstgevel en schrijnwerk boven de pui een lichte kleur hebben.

Gent, Oudburg, apotheek in 1982 (© P. Somers)

Gent, Oudburg, apotheek in 1975 (© Vlaamse Gemeenschap)

90. FENIKX bvba, *Bouwhistorisch onderzoek Witte Huys te Knesselare*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2014.

De Proost in de Antwerpse Sint-Paulusstraat 10 tot 32, toont duidelijk aan dat dit in één campagne opgetrokken huizenblok in een grondon van lichte natuursteen was geschilderd waarbij lijstwerken in een hardsteenkleur waren geaccentueerd.’⁹¹

Deze diverse voorbeelden tonen aan dat de gevelafwerking uit de renaissance en barok doorgetrokken wordt naar het classicisme. Het kleurenschema blijft dus aanvankelijk onlosmakelijk geïnspireerd op de bouwmaterialen zoals baksteen (rood), blauwe hardsteen (grijs) of natuursteen (variatie in lichte okerleurige tinten), al of niet voorzien van schijnvoegen. Vanaf het einde van de 18de eeuw worden strenge kleurnormen opgelegd voor classicistische ensembles. Vanaf dat moment is het strikt verboden om gevels in ‘opvallende’ donkere tinten te schilderen en gaat de discussie over nuances van ‘*blanc cru*’ en ‘*pierre de france*’ om de samenhang van het straatbeeld of van architecturale gehelen te kunnen garanderen. Deze trend komt tot een waar hoogtepunt in het neoclassicisme.

Antwerpen, Sint-Paulusstraat 10 tot 32, gevelrij in 2006 (© Vlaamse Gemeenschap)

91. DE CLERCQ L., MACLOT, P., 1996, p. 13.

3.4. Gevelafwerking tijdens de neogotiek en het eclecticisme

De gevels tijdens de neogotiek zijn doorgaans in 'onverhuld' bouw-materiaal zoals natuursteen of baksteenmetselwerk (eventueel met accenten in zwart gesinterde steen en/of gele strengperssteen) met geknipte voegen of gedagstreepte voegen waarbij de baksteen vervolgens is bijgekleurd om een strak, regelmatig parement te verkrijgen. Dorpels, lijstwerk, plinten en decoratieve onderdelen zijn voorzien in natuursteen of natuursteenimiterende kunststeen (pierre-simili). Het houten schrijnwerk is met copalverniss afgewerkt en in enkele gevallen bruin geschilderd. In Leuven zijn enkele neogotische universiteitsgebouwen op deze manier behandeld.

Naast de neogotiek ontstaat in de 19de eeuw een totaal nieuw architectuurconcept namelijk het eclecticisme. Eclecticisme is gebaseerd op diverse historische bouwstijlen.⁹² Elke onderdeel blijft echter herkenbaar, houdt zijn eigenheid en verwijst naar de bron waaruit het vandaan komt. De architect is echter wel verantwoordelijk voor de harmonie en samenhang van het geheel. Deze veelheid aan elementen leidt vaak tot een pittoresk effect. In het eclecticisme maakt men gebruik van zowel de klassieke canons als die uit de Middeleeuwen en deze vormen samen de basis voor herbronning en herinterpretatie. Deze stijlen worden echter wel aangepast aan de moderne noden van de eigen tijd.

Leuven, Seminarie Leo XIII, prentkaart s.d. (© Delcampe)

Leuven, Seminarie Leo XIII, houten raamkozijnen later witgeschilderd (© Fenikx, 2010)

Punctie op de raamkozijnen toont een olieverniss (© Fenikx, 2010)

Leuven, Heilig Harthuis: houten raamkozijnen later witgeschilderd (© Fenikx, 2010)

Punctie op de raamkozijnen toont een bruine olieverniss (© Fenikx, 2010)

Architect Joris Helleputte ontwerpt in 1892 het neogotische Seminarie Leo XIII in Leuven met twee vleugels en een kapel aan de Vesaliusstraat. In 1896 neemt zijn medewerker, Jean-François Piscador de bouw van de tweede vleugel over. Het houten buitenschrijnwerk (deuren en raamkozijnen) is oorspronkelijk voorzien van een neutrale olie of een copalverniss. De metalen dieffijzers zijn in de conceptfase zwart geschilderd. Piscador ontwerpt ook een uitbreiding voor het

92. SCHOONJANS, Y., *Architectuur & Vooruitgang. De cultuur van het eclecticisme in de 19de eeuw*, Gent, A&S/books, 2007.

seminarie: het zogenaamde Heilig-Harthuis in 1900-1902. De houten raamkozijnen zijn geschilderd in een bruine olieverf en dus niet gevernist zoals bij het seminarie Leo XIII maar de olieverf sluit wel aan bij het geverniste houtaspect.⁹³

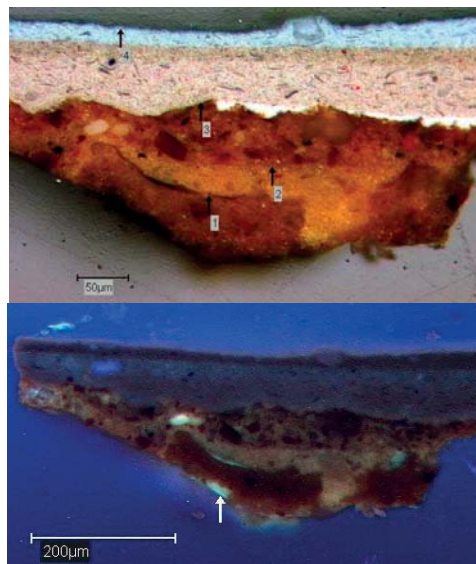
Hetzelfde verhaal zien we in woning de Dorlodot in Leuven uit 1896 naar ontwerp van Théodore Van Dormael in de Charles Deberiotstraat 34 en het Kolenmuseum op n° 32 een ontwerp van Vincent Lertz uit 1905.

Leuven, Woning de Dorlodot (links) en het Kolenmuseum (rechts) (© Universiteitsarchief Leuven, s.d.)

Leuven, Kolenmuseum, steekproef op een raamkozijn met rechts de verfdoorsnede (© Fenikx, 2013)

Leuven, Kolenmuseum, dwarsdoorsnede van het verfmonster 100 maal vergroot, onder gewoon licht en UV (onderaan) (© Jäger, 2013)

Het buitenschrijnwerk van de voorgevels is nog grotendeels blank gevernist terwijl de ramen van de achtergevels reeds overschilderd zijn. Stratigrafisch is geen vernis teruggevonden onder het verfpakket, wel een bruine olie-verflaag (S 6020-Y30R).⁹⁴ Analyse van een verfmonster heeft echter aangetoond dat sporen van een copalverniss aanwezig zijn onder de donkerbruine verf (3 lagen). Deze vernis is enkele zichtbaar onder UV licht.

Het houten buitenschrijnwerk van de voormalige Volksbank (Muntstraat 3 in Leuven) naar ontwerp van architect Piscador uit 1913 is aanvankelijk ook gevernist en later grotendeels bruin overschilderd.⁹⁵ De gevel is volledig opgetrokken in Gobertangestein (cfr. petrografische analyse UGent, Laboratorium voor mineralogie en petrologie) en getuigt van de 19de-eeuwse visie die het bouwmetaal om zijn eigen uitdrukking waardeert. De natuursteen is onbehandeld, het hout is gevernist en het metaal is geverfd met rode loodmenie en zwarte olieverf. Beide afwerkingen zijn louter aangebracht omwille van de duurzaamheid van het materiaal. Olieverniss tast het origineel

93. FENIKX bvba & STUDIO ROMA cvba, *Bouwhistorisch Vooronderzoek van het seminarie Leo XIII en bijgebouwen*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2010.

94. FENIKX bvba, *Bouwhistorisch onderzoek Complex Deberiot te Leuven*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2013.

95. FENIKX bvba, *Materiaaltechnisch onderzoek Helleputtegebouw en Hotel d'Eynatten te Leuven*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2011..

aspect van het hout niet aan en conventioneel zwart leunt aan bij de zwartgrijze walshuid van het metaal.

Leuven, De Volksbank in 2005 (© Vlaamse Gemeenschap)

Leuven, De Volksbank (© Stadsarchief Leuven, s.d.)

Een fraai voorbeeld van 19de-eeuwse gevelafwerkingen vinden we in het Gelmelslot en het bijhorende hoevecomplex in Hoogstraten (huidige Penitentiair Scholencentrum Hoogstraten PSC).⁹⁶ De voormalige wapenzaal van het kasteel is door architect en stedenbouwkundige Frans Stoop in 1811 verbouwd tot een kapel en later in 1845-1850 is de kapel nogmaals omgevormd tot een neogotisch geheel onder leiding van Victor Besme. De gevel is op dat moment herbouwd in rode baksteen en de voegen zijn platvol gezet met dezelfde mortel als de stelmortel. Hierbij werden ook de randen van de onregelmatig gevormde bakstenen meegenomen. Vervolgens is op de stoot- en lintvoegen een dubbele dagstreep getrokken en zijn de baksteenranden bijgekleurd met een rode kalkverf. De rode verf is zwaar vervaagd in de loop der tijd.

96. VERDONCK, A., DECEUNINCK, M., GOVAERTS, Y., *The Gelmel Castle in Hoogstraten (Belgium): towards visual perfection of the brickwork facades*, 9th International Conference on structural analysis of historical constructions, ISBN 04-2014-102011495500-102, Mexico 2014, p. 159-160.

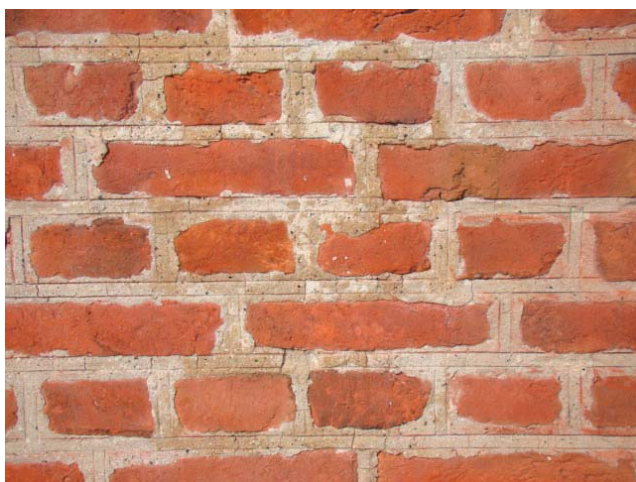
STUDIO ROMA cvba, FENIKX bvba, *Penitentiair Scholencentrum Hoogstraten*, Archivalisch, Materiaal- en Stabiliteitstechnisch onderzoek, Cellulair gedeelte, onuitgegeven onderzoekspapport 2014,

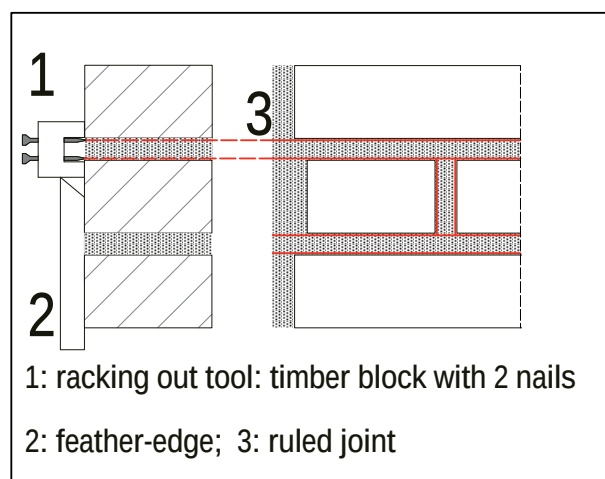
Hoogstraten, PSC, kapelgevel binnenhof (© Fenikx, 2014)

Hoogstraten, PSC, kapelgevel kant walgracht (© Fenikx, 2014)

Hoogstraten, PSC detail van de dubbele dagstreep op de kapel (© Fenikx, 2014)

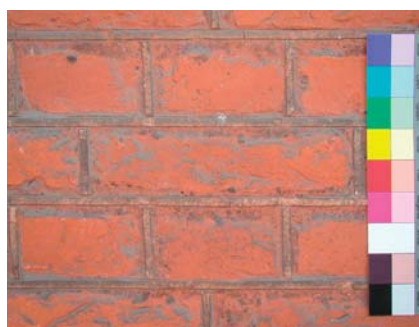

Techniek van het dagstrepen van voegen (© Fenikx, 2014)

De opkomst van Portlandcement maakt het mogelijk om voegwerk met verschillende aspecten te realiseren. Op die manier zijn in de 19de eeuw de knipvoegen ontstaan. Victor Besme verbouwt in 1890 de cellulaire vleugels van het PSC Hoogstraten met gevels in rood baksteenmetselwerk (kruisverband) voorzien van knipvoegen. Deze knipvoegen zijn echter niet uitgevoerd in cement zoals men zou vermoeden maar in een licht hydraulische kalkmortel.⁹⁷ De baksteenranden zijn vervolgens rood bijgekleurd om het scherp afgelijnde aspect nog te versterken.

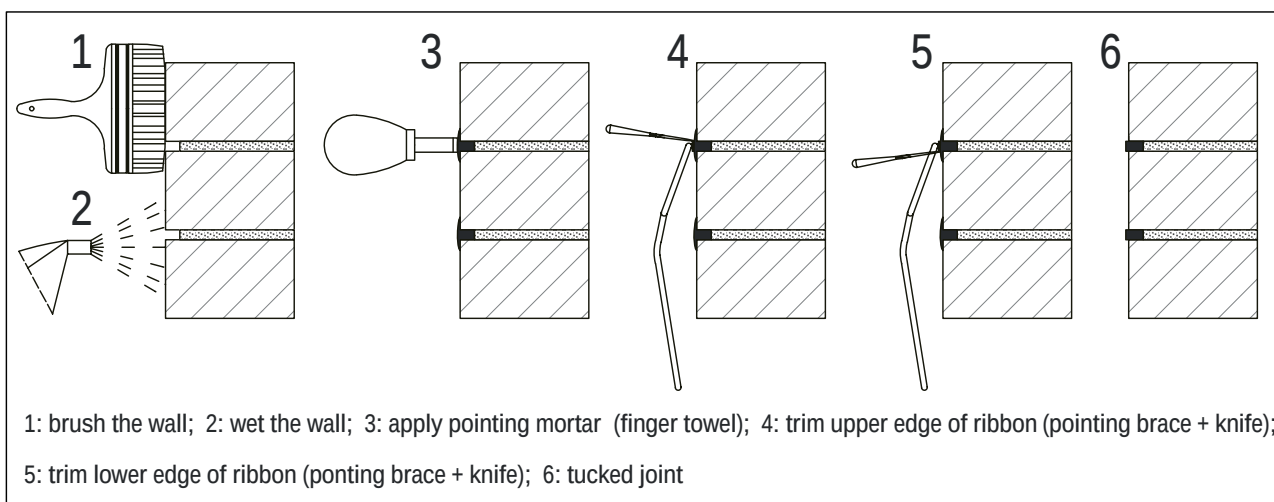
Hoogstraten, PSC cellulaire vleugels (© Fenikx, 2011)

Hoogstraten, PSC details van de knipvoegen van de cellulaire vleugels (© Fenikx, 2011)

97. KIK-IRPA, Hoogstraten, *Penitentiair Scholencentrum (voormalig Gelmelslot)*, Rapportering mortelanalyses, onuitgegeven onderzoeksrapport n° D: 2013.12032, Brussel 2013.

Techniek van het zetten van knipvoegen (© Fenikx, 2014)

Naast gedagstreept voegwerk en knipvoegwerk zijn de gevels van het hoevecomplex van het PSC Hoogstraten afgewerkt met een baksteenimitatie. Het parement is bezet met een dunne laag kalkmortel van enkele millimeters. In de natte pleisterlaag zijn vervolgens voegen getrokken en met sculpteurspatels is de textuur van een baksteenoppervlak gesimuleerd. Het oppervlak is tenslotte rood geschilderd met kalkverf en als eindafwerking zijn de voegen zorgvuldig beige geborsteld. De baksteenimitatie volgt het onderliggende metselverband en voegpatroon.

Hoogstraten, PSC, Hoevecomplex (© Fenikx, 2011)

Hoogstraten, PSC, baksteenimiterende afwerking op sommige gevels van het hoevecomplex (© Fenikx, 2011)

Hoogstraten, PSC, sporen van baksteenimiterende afwerking op sommige gevels van het hoevecomplex (© Fenikx, 2011)

Deze 19de-eeuwse techniek waarbij een baksteenparement 'geïdealiseerd' wordt, grijpt terug naar de oude traditie die reeds vanaf de middeleeuwen als gevelafwerking wordt gebruikt. Een uniek voorbeeld van materiaalimiterende afwerkingen vinden we in het voormalig Vlaams Huis in Watermaal-Bosvoorde (Charle-Albertlaan, 5-7) naar ontwerp van Charle Albert uit 1869. Het kasteel in neo-Vlaamserenaissance-stijl is volledig gepleisterd en geschilderd in een imitatie van decoratief metselwerk en natuursteen: 'De ontwerper heeft via een totaal nieuw bouwwerk (en met de nodige speelsheid) de 16e eeuw opgeroepen in haar facetten als architectuur, schilderkunst,

beeldhouwkunst, tot en met alle vormen van kunstambacht en toegepaste kunsten.⁹⁸ Het houten schrijnwerk (ramen, dakgoten) is rood geschilderd en de deuren zijn gevernist. Rood geschilderd schrijnwerk, meestal op basis van de pigmenten ijzeroxide rood of rode oker, wordt ook vaak gebruikt in de neostijlen.

Momenteel wordt het kasteel gerestaureerd, jammer genoeg is het interieur in neo-Vlaamserenaissance-stijl volledig gesloopt.

Watermaal-Bosvoorde, Vlaams Huis, detail van de natuursteenimiterende afwerking op de toren (© Fenikx, 2015)

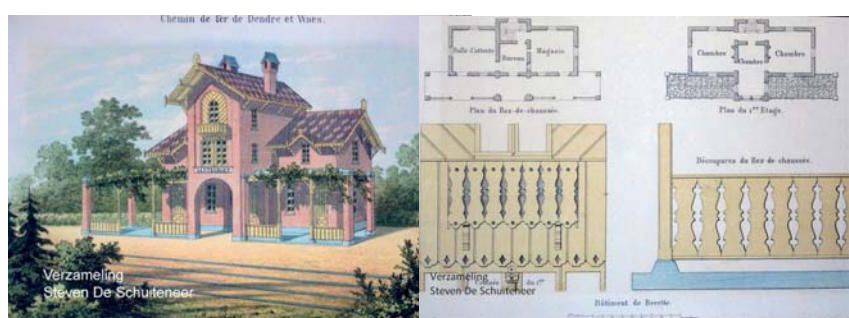

Watermaal-Bosvoorde, Vlaams Huis in 1982 (© Vlaamse Gemeenschap.)

Watermaal-Bosvoorde, baksteenimiterende afwerking voorgevel (© Fenikx, 2015)

In Zandbergen (Jan De Coomanstraat 53) is het station naar ontwerp van Jean Piere Cluysenaar uit de tweede helft van de 19e eeuw voorzien van okergeel schrijnwerk. Op de ontwerptekeningen zijn dakgoot, ramen, deuren erker en houten borstwering in okergeel ingekleurd. Ook hier wordt de indruk gewekt van blank gevernist hout in combinatie met baksteen en blauwe hardsteen.

Zandbergen, station, s.d. (© B. Lanoot) Zandbergen, station, ontwerptekeningen van Cluysenaar (© S. De Schuiteneer, s.d.)

Van architect Cluysenaar is ook het kasteel Van Revelingen in Sint-Genesius-Rode een markant voorbeeld van 19de-eeuwse architecturale polychromie en steenimiterende schilderingen. De oudste kern

⁹⁸ VANDENBREEDEN, J., *Het Vlaams Huis te Watermaal-Bosvoorde; een ontwerp van Charle Albert*, M&L, jg. 1, n°2, januari 1982, p. 20-25.

(middendeel) van het kasteel is een aangepast laat-classicistisch boswachtershuis uit einde 18de - begin 19de eeuw, dat ca. 1851 naar het zuiden toe vergroot is naar plannen van Cluysenaar.⁹⁹ Omstreeks 1864 breidt Cluysenaar het landhuis opnieuw uit, ditmaal naar het noorden. De toevoeging bestaat uit een onderkelderde woonvleugel met schilddak, een lager ingangsvolume voorafgegaan door een open portiek, en ten oosten een hoge toren, waarvan het oorspronkelijk neoromaans karakter meer uitgesproken was vooraleer de kantelen vervangen werden door een tentdak. *'De originele kleurstelling van de middenvleugel, de toren en het rechtse bouwdeel was rood (Pompejaans rood) geschilderd op de vlakke bepleisterde wanden. De plinten, lijstwerk en de omlijsting van de deuren en ramen daarentegen waren grijs. (...) De hoekstenen (hoekbossages) aan de voorgevel zijn doorgetrokken in de zijgevel (rechts bouwdeel) en de toren door deze grijze hoekstenen te imiteren [geschilderde bossages]. Ook de voorzijde van de galerij was grijs, de onderzijde van de rondboog daarentegen rood. De ramen en luiken zijn okerkleurig geschilderd. Het linkse bouwdeel heeft origineel een beige wandafwerking met grijze accenten van het lijstwerk en de hoekstenen. Ook hier zijn de ramen destijds okerkleurig. In grote lijnen is de gevonden kleurstelling gelijklopend met aquarellen.'*¹⁰⁰ Het beige (1864) was ook over het rood heen geschilderd. Na sanering worden alle gevels rood en de hoekkettingen in natuursteengrijs geschilderd met een silicaatverf.

Sint-Genesius-Rode, aquarellen kasteel (boven: NO, onder: ZW), s.d., s.n. (© familiearchief De Jonghe d'Ardoye)

uitbreiding
Cluysenaar
1864

Cluysenaar 1851

Sint-Genesius-Rode, kasteel Van Revelingen, reconstructie oudste kleurenschema (© T. Van Campenhout, 2014)

In de eclectische gevel van het voormalig Bacteriologisch Instituut in Leuven naar ontwerp van Augustin van Arenbergh uit 1897 wordt de kleur bepaald door de naakte bouwmaterialen. De gevel is uitgevoerd in gele strengperssteen, een plint in breuksteen en blauwe hardsteen, hardstenen kordonlijsten, banden in rode baksteen en witte natuursteen, decoratieve keramische tegelfriezen en geëmailleerde cabochons. Het houten schrijnwerk van ramen, deuren en poorten is

99. CLUYSENAAR, J.P., *Maisons de campagne, chateaux, fermes, maisons de jardinier, garde-chasse et d'ouvriers, etc.*, Brussel 1859, plaat 13.

100. GROOTAERS, J., *Kleuronderzoek van het kasteel Van Revelingen*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2014.

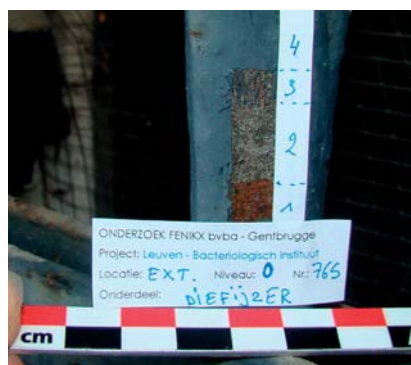
Leuven, voorgevel voormalig Bacteriologisch Instituut eind 2014
(© Fenikx, 2014)

Leuven, Bacteriologisch Instituut, detail tegelfries onder de cordonlijst van de verdieping
(© Fenikx, 2014)

Leuven, Bacteriologisch Instituut, vernis op een raam in de voorgevel
(© Fenikx, 2014)

Leuven, Bacteriologisch Instituut, grijze metallic verf op de diefijzers
(© Fenikx, 2014)

Leuven, Bacteriologisch Instituut, cabochon in de zwik boven de toegangsdeur (© Fenikx, 2014)

met copal gevernist en de metalen diefijzers zijn geschilderd in grijze metallic verf.¹⁰¹

Het herenhuis naar ontwerp van architect Antoine Mennessier uit 1876 in Brussel (Koningstraat 25-27) is een opmerkelijk voorbeeld van de eind 19de-eeuwse 'ebbenistenstijl'. De gevel zelf is gepleisterd en aanvankelijk gebroken wit geschilderd. Het houten pitchpine schrijnwerk en de metalen panelen in 'galvanoplastiek' en 'gemetaliseerd stucwerk' zijn bemonsterd. *'Het materiaaltechnisch onderzoek in het laboratorium van het KIK liet toe om restanten van patine onder de verflagen terug te vinden en te interpreteren. Alle decoratieve elementen waren bruin gepatineerd, met nuances in tint tussen de verschillende elementen, eerder te wijten aan het productieproces (reagentia) dan gewenst. Ze werden beschermd door een laag was of lijnolie. Bij de restauratie van de verschillende metalen elementen door restaurateurs Philippe Janssens en Sylvia Collignon is getracht om zoveel mogelijk het oorspronkelijk aspect te benaderen. Hiervoor dienden de latere verflagen verwijderd te worden, hetgeen ook toeliet het detail van de bas-reliëfs en de sculptuur terug te brengen. Verder diende ook de geoxideerde of gemodificeerde patinalaag te worden*

101. FENIKX bvba, *Bouwhistorisch vooronderzoek van het voormalig Bacteriologisch Instituut te Leuven*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2015.

verwijderd en werd een nieuwe artificiële patina aangebracht. (...) Ook op het prachtig geprofileerd schrijnwerk in pitchpine werden verschillende schilderlagen bovenop de originele vernis teruggevonden, meestal in donkerbruine tinten. De originele laag in lijnolievernis was nog slechts sporadisch aanwezig. Voor de start van de restauratie was voorzien om het schrijnwerk opnieuw te schilderen in een kleur die de oorspronkelijke afwerking benadert. Maar omwille van de goede toestand van het houtwerk en vooral de waarde van de oorspronkelijke afwerking voor de architectuur van het monument, werd beslist om het schrijnwerk volledig te decaperen en te behandelen met een vernis op basis van lijnolie.¹⁰²

Brussel, Koningstraat 25-27, het herenhuis in 2011
(© Origin)

Brussel, Koningstraat 25-27, detailfoto's uit 2011, (© Vlaamse Gemeenschap)

De rijk wordt geschnaagd door
gevelgilde vrouwenfiguren
(Jans K. Vandermere, © VIOE)

Brussel, Koningstraat 25-27, publiciteit voor een galvanoplastische preproductie van de panelen van Oudenaarde, (© Archief van de inventaris voor het bouwkundig erfgoed, Stad Brussel)

In de 19de eeuw ontwikkelen zich twee tegengestelde strekkingen binnen de Belgische architectuur: de klassieke school die zich met het neoclassicisme op de Griekse en Romeinse cultuur inspireert en de romantische school die de middeleeuwen (romaanse en gotische architectuur) tot voorbeeld nemen. Er ontstaat een regelrechte 'battle of the styles' die zich veruitwendigt in enerzijds de Academies die zich inspireren op de antieken en anderzijds in de dogmatische aanpak

102. ENGELS, R., DUQUESNE, S., *De gevelrestauratie van een herenhuis aan de Koningsstraat in Brussel: eerherstel voor een 19de-eeuws monument*, M&L, jg. 30, n°3, mei-juni 2011, p. 22-41.

van de Sint-Lucasscholen die een terugkeer naar de middeleeuwen en de gotische bouwstijl prediken, wat resulteert in de neogotiek.¹⁰³ Het kleurenschema van neogotische gevels breekt volledig met dat van het neoclassicisme. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw wordt de nadruk gelegd op de polychromie van naakte, 'natuurlijke' bouwmaterialen. In de restauratiepraktijk ontstaat een verkeerd beeld van de oude gebruiken van gevelafwerking waarbij men er van overtuigd was dat gevels in zichtbare materialen gebouwd werden. Bijgevolg worden ook de gevels van het erfgoed massaal gestript tot op de naakte materialen waardoor substantieel historisch afwerkingsmateriaal verloren ging. Dit heeft ook een direct gevolg op het gevelconcept tijdens de neogotiek en het eclecticisme.

103. DE MAEYER, J., VERPOEST, L., *Gothic Revival. Religion, Architecture and Style in Western Europe 1815-1914*, Proceedings of the Leuven Colloquium, 7-10 November 1997, Leuven 2000.

3.5. Gevelafwerking van de art-nouveau

Naar het einde van de 19de eeuw wordt naast de vele neostijlen de letterlijk nieuwe *art nouveau* stijl geïntroduceerd. Deze gevels van de art nouveau zijn meestal opgetrokken in ongeschilderde baksteen en/of natuursteen. In Gent (Sluizeken 4) bevindt zich een beeldbepalend hoekhuis in art nouveaustijl, vermoedelijk naar ontwerp van architect Geo Henderick.¹⁰⁴ De bouwaanvraag voorziet een gevelbeschikdering in rood, geel, blauw en groen: *'Door kleurstoffen toe te voegen aan de (cement)bepleistering dacht men een langdurig kleur-effect te scoren. (...) Helaas spoelden de pigmenten door de regen uit de bepleistering en bleef na een halve eeuw slechts nog een valse façade over. Bij de restauratie werd het kleurenschema hersteld maar ditmaal met verf.'*¹⁰⁵

Gent, Sluizeken n°4 in 1981 (© Vlaamse Gemeenschap)

Gent, Sluizeken in 2012 (© Vlaamse Gemeenschap)

Vaak zorgt sgraffiti voor kleurige effecten op art nouveaugevels. Woning Cauchie naar ontwerp van architect Paul Cauchie uit 1904 in Etterbeek (Frankenstraat 5) is een voorbeeld met uitgesproken sgraffittipanelen.

Sgraffito is een versieringstechniek waarbij verschillende pleisterlagen - doorgaans zwart, grijs en wit - over elkaar worden aangebracht, waarin lijntekeningen worden gekrast die het grafisch karakter bepalen

Etterbeek, Cauchie huis in 1994 (© irisnet)

Etterbeek, Cauchie huis, detail sgraffiti in 1989 (© P. De Prins)

104. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/19826>, laatst geraadpleegd op 13 april 2015.

105. EVERAERT, G., 1999, p. 15.

De eigen woning en atelier van architect Paul Hankar uit 1893 in Sint-Gillis (Defacqzstraat 71) wordt beschouwd als manifest van art-nouveaustijl. De gevel is opgetrokken in baksteen met wit- en hardstenen elementen en gebruik van gekleurde voegspecie. De sgraffiti zijn van de hand van Adolphe Crespin. *‘Voor een architect met aandacht voor de constructieve logica zijn vanzelfsprekend materiaal en kleur onlosmakelijk verbonden. Hankar laat de materialen dus in hun natuurlijke kleur, behalve wat in metaal is: dat moet worden beschermd en krijgt dus een klassieke groene kleur. Blo- te baksteen is gebruikt voor de vlakken. Blauwesteen heeft een meer uitgesproken karakter en wordt aangewend om de hoofdlijnen en de gevelcompositie te onderlijnen en ook voor onderdelen die aan drukkrachten weerstand moeten bieden of aan weergesteldenis bloot staan. Wittesteen vindt men in de omlijstingen van de vensters in de diensttravee met als be- doeling de secundaire lijnen van de gevelcompositie aan te duiden. (...) Hij gebruikt zeer dun raamwerk van metaal; de vlakken worden versierd met sgraffiti. De vensterramen zijn van hout en waren, te oordelen naar de gevonden sporen, oorspronkelijk gevernist.’*¹⁰⁶

Links: Sint-Gillis, gevel woning P. Hankar in 2004 (© Y. Gauthier)

Rechts: Interpretatie door H. Guimard uit 1895 (© M&L)

De gevel van Hotel Ciamberlani in Elsene (Defacqzstraat 48), eveneens naar ontwerp van Hankar uit 1897, is bekleed met Silezische baksteen met banden in witsteen van Euville. Op de verdiepingen prijkt een indrukwekkend sgraffito met oriëntaalse inslag, ontworpen door Albert Ciamberlani en uitgevoerd door Adolphe Crespin. *‘Een eerste kleurenpalet was geïnspireerd door de natuur en maakte van de sgraffito een venster op de wereld. Zeer snel volgde een tweede kleurenschema in oker en baksteenrode tinten, waarbij de sgraffito veel meer opging in de architectuur van de gevel die daardoor leesbaar werd als geheel. (...) Was Ciamberlani ontwerper van de sgraffiti, Crespin zal vermoedelijk wel zijn inbreng gehad hebben in het kleurenpalet. Het was dus wellicht meer dan alleen de uitvoerder. (...) Bij de sgraffitorestauratie wordt, vaker dan in andere restauraties, de optie van reconstructie genomen.’*¹⁰⁷

Elsene, Hotel Ciamberlani (© Manda)

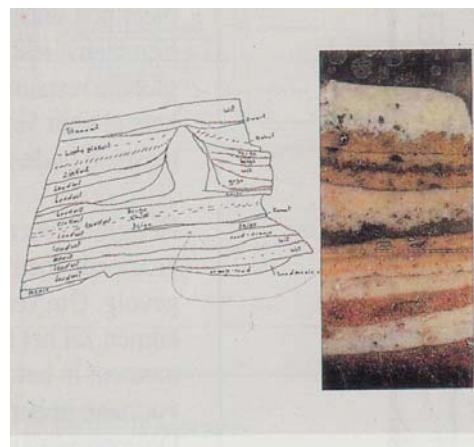
Een gelijkaardige maar soberdere denkpiste, vinden we terug bij Victor Horta. Gevels in natuursteen krijgen eikenhouten gevernist schrijnwerk en de zichtbare metalen onderdelen worden aanvankelijk in een vuilgroene conventionele kleur geschilderd zoals in het Autrique huis in Schaarbeek uit 1893. In het Autrique huis contrasteert dit groen metaalwerk met de rode sgraffiti en het rode voegenwerk van de witsteen. De metaalpolychromie in het werk van Horta evolueert

106. PATRICIO, T., RUBIO, J.M., SMARS, P., *De woning Hankar*, M&L jg. 11, n°2, maart-april 1992, p. 12-24.

107. FONTAINE, C., *Op zoek naar een verloren ideaal? De sgraffiti van het hotel Ciamberlani in Elsene*, M&L, jg. 26, n°3, mei-juni 2007, p. 49.

naar een tint die aansluiting vindt bij de warme houtkleuren. Het vuilgroen of blauwgrijs wordt nog wel aangewend voor de door blauwe hardsteen omsloten grilles. We vinden deze kleurstelling terug op de Brusselse gevels van Hotel Solvay (Louizalaan 224) uit 1894-1903 en van het Horta-Museum (Amerikastraat 23-25) uit 1898-1901.

De voorgevel van het Horta-Museum is opgebouwd uit witte steen van Euville en Savonnières. Het houten schrijnwerk was aanvankelijk gevernist en de metalen onderdelen zijn in de conceptfase in een oranje-oker geschilderd. *'Het eikenhouten buitenschrijnwerk werd na restauratie en decapering opnieuw gevernist (het schrijnwerk op de verdieping was bruin geschilderd om herstellingen met andere houtsoorten te maskeren). Om de oorspronkelijke kleur van het smeedijzer terug te vinden was meer speurwerk nodig dan voor het houtwerk. (...) Het resultaat van dit onderzoek (EDS-detectie) bracht een opeenvolging van een 15-tal verflagen aan het licht. (...) We waren uiteraard maar geïnteresseerd in de oudste lagen en meer bepaald in de eerste afwerkingslaag, die oranje-oker bleek te zijn. (...) Al het smeedwerk van deze twee gevels werd in deze kleur geschilderd uitgezonderd de roosters die ingewerkt zijn in de gevelplint in blauwe hardsteen; hiervoor werd een blauw-grijze kleur aangewend.'*¹⁰⁸ Het smeedwerk in de twee voordeuren en de kroonlijst zijn in een iets donkerdere tint oranje-oker-bruin gezet.

Links: Brussel, Horta-Museum in 1993, (© Vlaamse Gemeenschap)

Rechts: Brussel, Horta-Museum, dwarsdoorsnede van de verf op de smeedijzeren onderdelen (© KIK-IRPA)

Deze voorbeelden illustreren dat de metaalpolychromie tijdens de art nouveau speciale aandacht krijgt. Lode De Clercq ziet de metaalpolychromie binnen de art nouveau als een ultieme synthese die tot stand is gebracht op basis van inzichten die in de loop van de 19de eeuw werden ontwikkeld.¹⁰⁹ De Clercq citeert in zijn discours onder meer ingenieur Arthur Vierendeel die van oordeel is dat, aangezien ijzer toch steeds moet geschilderd worden, deze schildering aan het ijzer een krachtige uitdrukking moet geven door sterk uitgesproken kleurcontrasten of door kleuren met geringe schakeringen binnen eenzelfde toon te gebruiken.

Door corrosie zijn regelmatig schilderbeurten nodig waardoor de metalen onderdelen onderhevig zijn aan de wisselende smaak van de opeenvolgende generaties. *'Aangezien de kleurbehandeling van het als materiaal lelijk bevonden metaal echter een finalisering vormde in de articulatie van dit progressief materiaal, drukte deze vliesdunne afwerking een specifieke appreciatie uit van dit gedurende de loop*

108. VAN DER WEE, B., *De recente restauraties in het Horta-museum*, M&L, jg. 12, n° 5, september-oktober 1993, p. 43.

109. DE CLERCQ, L., *Art nouveau en metaalpolychromie. Een evaluatie van enkele recente case-studies*, M&L, jg. 12, n° 5, september-oktober 1993, p. 8-17.

van de 19de eeuw steeds determinanter wordend gegeven'.¹¹⁰ Door-gedreven onderzoek toont echter aan dat metaalpolychromie een substantiële rol speelt in het totaalconcept van de art nouveau.

Deze cases bevestigen dat het kleurenpalet gevoelig uitgebreid wordt tijdens de art-nouveau. Bepaalde aspecten van de neogotiek worden meegenomen zoals het 'onverhuld' tonen van baksteen en natuursteen maar in tegenstelling tot zwart geschilderde metalen onderdelen krijgt het metaal een eigen specifieke kleur. Veel art-nouveau-gevels krijgen bovendien nog intense kleuraccenten door middel van sgrafitti.

Anderzijds zijn er ook enkele voorbeelden van gevels met bijzondere kleurenschema's waarbij het gevelvlak volledig gepolychromeerd is en de kleuren ook niet meer verwijzen naar het bouw materiaal.

110. Op. Cit. DE CLERCQ, L., M&L, jg. 12, n° 5, september-oktober 1993, p. 8.

3.5. Gevelafwerking van het interbellum tot Expo 58

In Nederland wordt in 1986 de tentoonstelling 'Kleur en Architectuur' ingericht.¹¹¹ De gelijknamige publicatie bundelt en bespreekt voor de eerste maal de belangrijkste standpunten over kleur en architectuur vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw. In de speelse baksteen-architectuur van de Amsterdamse School, de abstract afgewerkte pleisterarchitectuur van het Nieuwe Bouwen en de Stijlbeweging wordt kleurgebruik een belangrijk aspect in de gevelafwerking van gebouwen. Op hetzelfde moment werkt architect Bruno Taut aan de emancipatie van de kleur in de Duitse architectuur. Experimenten in Maagdenburg zoals het project Reform (1913-1915), kunnen worden gezien als pionierswerk op vlak van kleurtoepassingen in woningbouwprojecten. In Frankrijk ontwikkelt architect Le Corbusier een eigen *Polychromie Architecturale*, een reeks architecturale principes - 'des stratagèmes architecturaux' - om via kleurinterventies (contrasten, rangschikkingen, etc.) de ruimte een nieuwe status te geven.¹¹² Ook in eigen land ontstaat interesse voor kleurgebruik in de architectuur. Architecten en kunstschilders zoals Huib Hoste, Eduard Van Steenberghe, Gaston Eysselinck, Léon Stynen, Louis Herman De Koninck, Victor Bourgeois, Joseph Diongre, Victor Brunfaut, K. N. Elno, Victor Servranckx, Jozef Peeters, etc. experimenteren met kleur. Volgens Bourgeois is de functie van kleur 'een daadwerkelijke steun die werkzamer is dan diegene die men gewoonlijk van de kleur verlangt en met dewelke we ons gedwongen tevreden hadden gesteld in onze 'Cité Moderne' in een Brusselse voorstad waar we eveneens d.m.v. huizengroepen kleurevenwichten hadden gezocht. Nadien hebben we elke compositie en elke 'massieve' differentiatie door de kleur opgegeven.'¹¹³ Kunstcriticus K.-N. Elno schetst in zijn artikel 'Van vlak tot ruimte' de jongste evoluties van de kleur en vorm in de architectuur. Hij stelt in 1955 vast dat de kunst de jongste honderd jaar een bijdrage is geweest tot een 'synthese der plastische uitingen, welke Le Corbusier 'het rendez-vous' heeft genoemd: de ontwikkelingsgang naar het type van de 'plasticien' die én bouwmeester, én beeldhouwer én schilder is en wiens scheppende krachten bij uitnemendheid dienen geput in een rijk bewustzijn van de ruimte.'¹¹⁴

De toon is gezet en de belangstelling voor architecturale polychromie neemt langzaam toe. Na de Eerste Wereldoorlog, deels ook door de wederopbouwcampagnes, worden in Vlaanderen de eerste voorbeelden opgetrokken. Het kleurgebruik is dan hoofdzakelijk een combinatie van baksteenmetselwerk met geschilderde kleuraccenten op het schrijnwerk. Van Huib Hoste zijn hiervan enkele interessante

111. Tentoonstellingen *Kleur en Architectuur* in Rotterdam, Boymans-van-Beuningen, 28 september 1986 tot 9 november 1986 en Groninger Museum, 14 december 1986 tot 25 januari 1987.

112. LE CORBUSIER, *Polychromie Architecturale*, archief Fondation Le Corbusier, Parijs. Transcriptie in: RÜEGG, A., *Le Corbusier, Farbenklaviaturen*, Basel /Boston/ Berlijn 1997, p. 122.

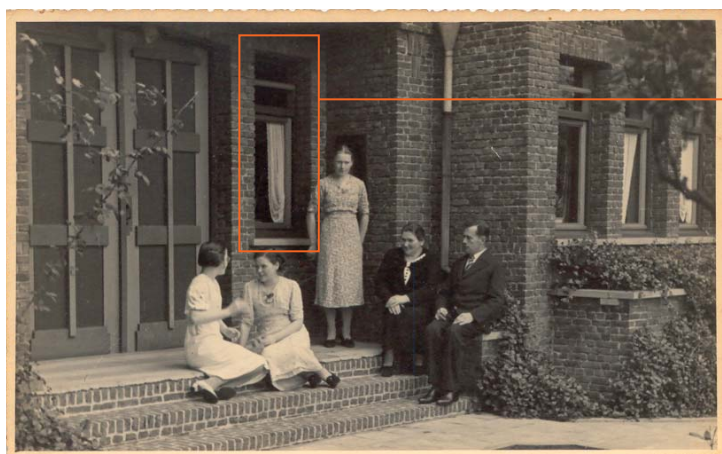
113. BOURGEOIS, V., *De kruistocht voor de kleur, Ruimte*, n° 2, reeks 2, mei 1955, p. 19.

114. ELNO, K.N., *Van vlak tot ruimte. De jongste evolutie van kleur en vormen*, Ruimte, n° 2, reeks 2, mei 1955, p. 11.

voorbeelden gekend.¹¹⁵ In 1919 ontwerpt Hoste een woning in Avelgem voor hoofdonderwijzer en landmeter Octaaf Vandemeulebroecke en diens vrouw Maria Staelens. Het is een sober baksteenvolume onder een zadeldak. Toch past Hoste er, nog wat aarzelend, enkele principes toe van De Stijlbeweging. Enkele oude familiefoto's verraden in de grijstonen de kleurige behandeling van het schrijnwerk.¹¹⁶ Kleurhistorisch onderzoek bracht de conceptkleur aan het licht: de raamkozijnen rood, de horizontale regels groen en de kleinhouten samen met de rest van de onderdelen zijn oorspronkelijk wit geschilderd. Het bruinrode baksteenparament en de rode dakpannen staan op een markante manier tegenover het groen, rood en wit van het schrijnwerk.

Avelgem, Landhuis rond 1920 (© privé-archief Cosyns)

Avelgem, Landhuis, de familie samen aan de voorgevel (© privé-archief Cosyns, s.d.)

Avelgem, Landhuis, kleurreconstructie raam en raamkozijn: in zwart-wit en kleur (© A. Verdonck, 2006)

In het ijzermagazijn met bijbehorende woning voor Marie Vandesteene - Plancke in Wervik (Nieuwstraat) uit 1920 zien we reeds een evolutie. In de witgepleisterde gevel krijgen stijl en regels, vaste kaders en kleinhouten van het schrijnwerk een autonomie door hun kleur. Hoste gebruikt kleur op een architecturale manier, net als J.J.P. Oud gaat hij grotere en kleinere delen van de architectuur accentueren en constructieve onderdelen 'verzelfstandigen' tot een 'constructief hiërarchische polychromie'.

Links: Wervik, IJzermagazijn, historische foto, s.d. (© privé-archief Vancanneyt)

Rechts: Wervik, IJzermagazijn, reconstructie van het kleurenschema (© A. Verdonck, 2006)

115. VERDONCK, A., *De zoektocht van architect Huib Hoste (Brugge 1881 - Hove 1957) naar de nieuwe betekenis van kleur in de architectuur. Modernistische kleurinterventies versus hedendaagse restauratiestrategieën*, onuitgegeven doctoraatsonderzoek, Brussel 2006.

116. COSYNS, fotomateriaal van de familie Vandemeulebroecke - Staelens.

Omstreeks 1926 ontwerpt Huib Hoste een woning aan de Koningin Astridlaan in Hasselt voor de familie Gilissen-Lebon. Aansluitend op de gevels in materiaalpolychromie is het schrijnwerk in de voorgevel polychroom: rood op de opendraaiende raamdelen en glaslatten en zwart op de vaste raamstijlen en kozijnen. Ook het schrijnwerk van het magazijn, naar ontwerp van de Hasseltse architect Arthur Baar, is polychroom: donkergroen op de metalen raamonderdelen en wit-crème op de mastiekvoegen (gelijkvloers). Op de verdieping zijn de vaste houten raamkozijnen donkergroen, de opendraaiende delen en kleinhouten rood en de glaslatten wit-crème.¹¹⁷

Hasselt, Woning Gilissen-Lebon in 2009 (©Fenikx)

Hasselt, Magazijn Janssens & Gilissen in 2009 (© Fenikx)

Hasselt, kleurreconstructie woning en magazijn (© Fenikx, 2009)

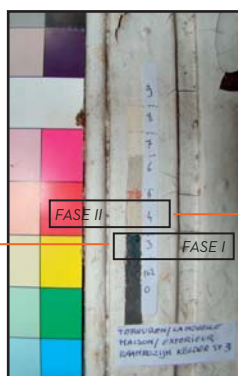
Henry van de Velde houdt het soberder in de jaren 1920. In 1927 laat hij zijn vierde eigen woning bouwen in Tervuren (Albertlaan 1), het zogenaamde *Nouvelle Maison*. De woning is opgetrokken in okerkleurig baksteen metselwerk met een verdiepte lintvoeg en platvolle stootvoegen. Dit parementtype is typisch voor de moderne en ondersteunt de horizontaliteit van het volume. In veel gevallen worden de stootvoegen geschilderd in dezelfde kleur als de baksteen om horizontaal lijnenspel in het parement nog te versterken.

Tervuren, La Nouvelle Maison, kelderraam (© Fenikx, 2009)

Tervuren, La Nouvelle Maison kort na de bouw met donkergroen metaalwerk (© Sembach)

Stratigrafie op kelderraam (© Fenikx, 2009)

Tervuren, La Nouvelle Maison, Van de Velde op het terras: metaalwerk in lichte tint (© Privé-archief, s.d.)

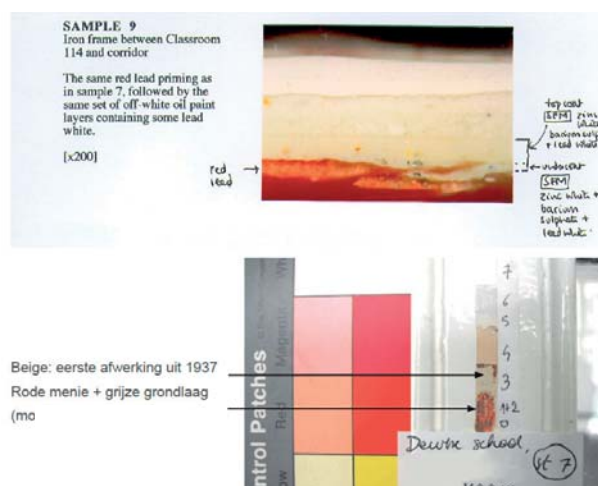
117. FENIKX bvba, Bouwhistorisch onderzoek woning Gilissen-Lebon en Magazijn Janssens & Gilissen in Hasselt, onuitgegeven onderzoeksrapport 2009.

De dakranden zijn aanvankelijk ongeschilderd beton. Alle metalen onderdelen zoals de raam- en deurkozijnen (vaste en opendraaiende delen), de diefijzers van de kelderramen, de balustrades, de tuinhelken en de hefboomsluiting van de zonwering zijn in 1928 geschilderd in een donkergroene matte olie verf op een preparatielaag van rode loodmenie.¹¹⁸ Interessant in dit project is de evolutie van het kleurenpalet. Volgend op het donkergroen laat Van de Velde alle metalen onderdelen in een gebroken wit schilderen. Dit wordt bevestigd door archieffoto's.

In het Koninklijk Atheneum uit 1936-40 werkt Eduard Van Steenberghe met contrasten in het baksteen metselwerk. De geelbeige strengperssteen wordt gecombineerd met blauw geglaazuurde baksteen. De lintvoegen zijn eveneens verdiept om het lineair aspect te versterken. De stalen raam- en raamkozijnen zijn beigewit geschilderd in aansluiting op de geelbeige baksteen.¹¹⁹

Deurne, Atheneum in 1993 (© Vlaamse Gemeenschap)

Boven: verdoorsnede van een metalen raam (© C. Hassal, 2005) - Onder: Stratigrafie op hetzelfde metalen raam (© A. Verdonck, 2005)

In het kantoorgebouw van Brepols in Turnhout naar ontwerp van J. Crols uit 1937 zijn de lintvoegen van de sokkel eveneens verdiept en de stootvoegen bovendien rood geschilderd zodat het parement lijkt te bestaan uit rode, horizontale stroken baksteen. De rest van het gebouw is gepleisterd. De gevel kenmerkt zich door monumentale betonnen raamkozijnen. Zowel de raamkozijnen als het gevelvlak zijn geschilderd met een off-white kalkverf. De metalen ramen in de betonnen kozijnen zijn aanvankelijk donkergrijs. Het metalen ensemble (ramen, voordeur, verlichting) aan de inkom is met blauwgroene olie verf geschilderd.¹²⁰

118. FENIKX bvba, *Kleurhistorisch onderzoek La Nouvelle Maison in Tervuren*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2009.

119. VERDONCK, A., VANDENBORRE, H., *Koninklijk Atheneum Deurne. Materiaaltechnisch onderzoek van het schoolgebouw*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2005.

120. FENIKX bvba, *Kleurhistorisch Brepolsgebouw in Turnhout*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2009.

Turnhout, Brepolsgebouw kort na de realisatie (© Berpols archief, s.d.)

Betonnen kozijnen met stalen ramen (© Fenikx, 2009)

Stratigrafie stalen kozijn en detail rode stootvoegen (© Fenikx, 2009)

De problematiek van groepswoningbouw voor arbeiders en de sociale noden na de Eerste Wereldoorlog biedt architecten een uitstekende gelegenheid om goedkope experimentele technieken, materialen en woontypes te ontwikkelen. Nieuwe bouwstoffen en bouwprocedures, standaardisatie en de impact van de machine op het bouwproces zijn de middelen bij uitstek om deze nieuwe architectuur te realiseren. Ook kleurgebruik ontbreekt niet in het concept.

De Unitastuinwijk naar ontwerp van Van Steenberghe uit 1923-32 is een nog vrij traditioneel voorbeeld met bijzondere aandacht voor de kleuren van het houten schrijnwerk. De gevels zijn bepleisterd met de rotswerk techniek. Het lastenboek voorziet op de oorspronkelijke bezetting een kalklaag: *'(...) al de gevels te kalken met gekleurde Naamse kalk in 2 lagen. De eerste laag vooraleer de bezetting geheel verhard is. Het kleuren van de kalk zal voor elke groep aangeduid worden door den bouwmeester. Van rotswerk en kalklaag zullen stalen genomen gezet en getoond worden. Naamsche afgegooten kalk te gebruiken.'*¹²¹ In de eerste en tweede fase gaat het om een dikke okerleurige kaleilaag (slechts één laag in tegenstelling tot het lastenboek); in de derde fase gaat het om twee dunne crèmeleurige lagen. *'Het ligt voor de hand dat de woningen in groep gekalkt werden. Toch is de variatie in kleur beperkt. Wit was de dominante kleur in de zuidelijke groep (...). Een crème kleur overheerste in de dwarsstraten (...). Het lijkt erop dat oorspronkelijk slechts één kleinere woongroep in de Unitaswijk een echte okerleur had.'*¹²² Het materiaal-technisch onderzoek van het houtwerk leverde geen informatie op uit de conceptfase en het bestek schreef het volgend voor: *'Al het schrijnwerk in Noors rood grenenhout van de beste hoedanigheid (...). Al het schrijnwerk binnen en buiten, dakboordseel met fond (...) in twee lagen na vooreerst te zijn gegrondverfd. De laatste laag in drie volle kleuren naar keus van den bouwmeester. De verf van beste seruis en lijnolie, zonder vreemde bestanddelen'*¹²³ Hieruit zou men kunnen besluiten dat de bewoners slechts drie basiskleuren konden kiezen: groen, rood en blauw, waarbij zwart en crème als nevenkleuren werden aanzien. Deze kleuren benaderen immers het dichtst de tinten die de bewoners aangeven: donkergroen + crème, felgroen + zwart, felrood + zwart, donkergroen + wit

Deurne, hoek Eksterlaer - Unitaslaan ca. 1929 (© Delcampe)

Deurne, Oudedoncklaan 9 in 1982 (© Vlaamse Gemeenschap)

121. Architectuurarchief Provincie Antwerpen, n° 2302, Eduard van Steenberghe, lastenboek 8/7/1925 en 20/7/1928.

122. DEBRUYN, M., *Kleuren in de Unitaswijk (1923/1932-1998)*, M&L, jg. 17, n°4, juli-augustus 1998, p. 40.

123. Architectuurarchief Provincie Antwerpen, n° 2302, Eduard van Steenberghe, lastenboek 8/7/1925 en 20/7/1928.

of lichtblauw.' Op basis van onderzoek van archieffoto's zijn de kleuren van het schrijnwerk vrij snel overschilderd. 'Vaststaat dat het steeds om twee kleuren ging, waar bij de donkere tint de opvallende delen van de luiken en de deuren kleurde, en de lichte tint de onderliggende delen, zoals de invulling van de luiken en de glasroeden van de ramen. (...) De kroonlijst van het dak was steeds in een donkere tint, die van de erkers aanvankelijk licht; later in vele gevallen donker'¹²⁴ Het agentschap Onroerend Erfgoed heeft op basis van het onderzoek een kleurencombinatie opgesteld voor de gevel en het schrijnwerk waaruit de bewoners kunnen kiezen. Het is een experiment om de eigenaars op een positieve manier te overtuigen om mee te werken aan een vakkundige instandhouding.

Ook in de sociale tuinvijk Floréal te Watermaal-Bosvoorde vinden we gelijkaardige behandelingen van het houten schrijnwerk. Het appartementsgebouw naar ontwerp van Jean Eggericx uit 1922-'30 heeft donkergroene kozijnen en rode ramen en kasten op het balkon. Een historische foto van kort na de realisatie toont 'donker' schrijnwerk maar de subtiele kleurnuance is pas duidelijk geworden tijdens een verkennend kleurhistorisch onderzoek.¹²⁵

Deurne, Unitaswijk, Computersimulatie voor kleurcombinaties op woningtype 1 (© Vlaamse Gemeenschap, 1998)

Watermaal-Bosvoorde, appartement in tuinvijk Floréal kort na de realisatie (© Delcampe)

Stratigrafie op kozijn en raam op het balkon niveau +2 van de achtergevel (© Fenikx, 2015)

In de tuinvijk Klein Rusland (Hoste 1921-'28) zijn de woningen het resultaat van een ontwerpproces waarvan enerzijds de industrialisatie aan de basis ligt en waar tegelijk veel aandacht gaat naar een nieuwe menselijke omgeving, waarin ook kleur haar positie inneemt. Zowel de oudste woningen in baksteen als de fase met gevels in asbeton hebben gepolychromeerde blokramen. Op historische zwart-wit foto's van woningen in Klein Rusland is duidelijk te zien dat het schrijnwerk minstens bichroom is uitgeschilderd. Op deze blokramen is kleuronderzoek uitgevoerd. Het diverse malen overschilderde hout is in erbarmelijke toestand en het stratigrafisch onderzoek is ondersteund door labo analyses om zekerheid over de oudste afwerking te

124. DEBRUYN, M., 1998, p. 44-45.

125. FENIKX bvba, Verkennend kleurhistorisch onderzoek van het appartement op de Sqaure Des Archiducs 1/3 te Watermaal-Bosvoorde, onuitgegeven onderzoeksrapport, april 2015: enkel de achtergevel bevat nog originele ramen.

Reclamefolder DUROLIN, Peinture à l'eau (© cvba Wonen, Zelzate, s.d.)

garanderen. Ook hier weer zien we een rood-groen combinatie. De gevels in asbeton zijn gepleisterd met een in de massa gekleurde mortel in onder meer roodbruin en geeloker.

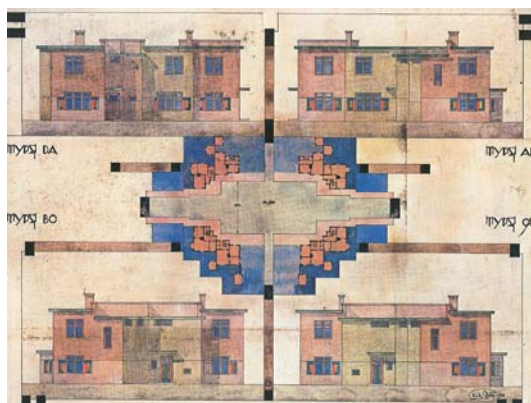
Zelzate, Klein Rusland, vrijgezellenhuis net na de bouw (© archief cvba Wonen, s.d.)

Zelzate, Klein Rusland, een schaars bewaard blokraam (© A. Verdonck, 2014)

Zelzate, Klein Rusland, kleurreconstructie van een typewoning in asbeton (© A. Verdonck, 2006)

Boven: aquarel van de Albert Mechelincklaan in Klein Rusland (© Sint-Lukasarchief, s.d.)

Onder: zicht op de watertoren en asbetonwoningen in Klein Rusland (© Delcampe)

Kapelleveld, Avenue de la Lesse, voor de renovatie (© B. Baines, 2008)

Kapelleveld, Avenue de la Lesse, na de renovatie en kleurreconstructie (© A. Verdonck, 2006)

Ter vergelijking verstrekt het kleuronderzoek op het schrijnwerk in de tuinwijk Kapelleveld (1922-'26) in Sint-Lambrechts-Woluwe ons interessante informatie. Het buitenschrijnwerk van de woning in de Avenue Marcel Devienne 63 is bemonsterd in functie van de restauratie van een andere woning van Hoste in de tuinwijk (Avenue de la Lesse 24) door Bernard Baines.¹²⁶ Hier zijn de ramen groen met okergele mastiekranden terwijl de voordeur in oranje en groen een zwart kozijn heeft.

Bichroom geschilderd schrijnwerk vinden we ook terug in de kustarchitectuur. Zo is het houten schrijnwerk van villa *La Vigie* in Koksijde (Verdedigingslaan 9) uit 1925, met uitbreiding in 1935, aanvankelijk ook tweekleurig. Op het dak van een Britse bunker uit de Eerste Wereldoorlog (1916) is na de oorlog een villa in Engelse cottagestijl gebouwd. Het gebouw wordt getypeerd door een witbeschilderde bakstenen onderbouw met bovenbouw in gepleisterd en geschilderd beton (buitenmuren van de bunker) pseudo- vakwerk in de geveltoppen en een indrukwekkende dakenpartij. Op een historische foto van de eerste fase is bichroom schrijnwerk te zien en de pleister in het vakwerk heeft een lichtelijk andere kleur dan de pleister van de onderbouw.

Tijdens kleurhistorisch onderzoek, uitgevoerd door Johan Grootaers, is gebleken dat de gevel (beton + pleister) aanvankelijk okerkleurig is geschilderd op basis van de pigmenten zinkwit, gele ijzeroxide en calciumcarbonaat en een organisch bindmiddel [lijmverf?]. Op de houten ramen is het bichroom kleurschema niet meer teruggevonden, maar enkel bordeaux rood op de oudste, nog aanwezige laag. Het vakwerk was donkerbruin op een groene grondlaag. Dit kleurschema zal worden gereconstrueerd met Keim verf tijdens de restauratie.¹²⁷

Koksijde, *La Vigie* tijdens het onderzoek in 2014 (© J. Grootaers)

Koksijde, *La Vigie*, ca. 1926 oorspronkelijk volume met bichroom schrijnwerk (© Delcampe)

Koksijde, *La Vigie*, poststempel 1936 (net na de verbouwing) en met monochroom schrijnwerk (© Delcampe)

126. VERDONCK, A., *Kleurhistorisch onderzoek Kapelleveld, Marcel Devienne 63*, Onuitgegeven onderzoeksrapport 2005.

127. GROOTAERS, J., *Erfgoedexpertise, Kleurhistorisch onderzoek van cottage La Vigie te Koksijde*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2014-'15.

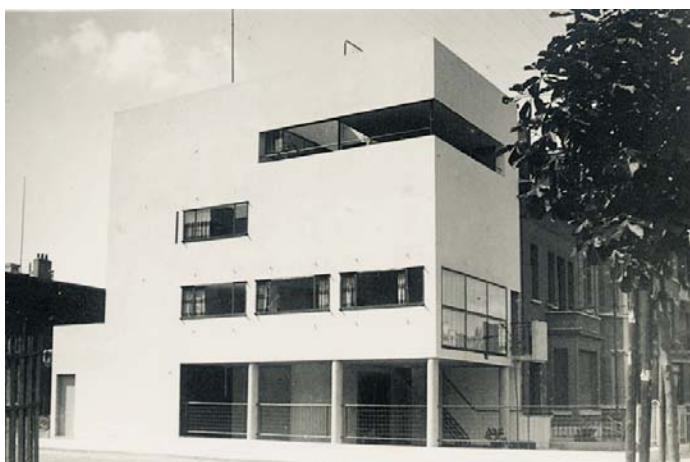
De Panne, Kykhillweg 26-28, cottage in 1982
(© Vlaamse Gemeenschap)

De Panne, Kykhillweg 26-28, cottage in 1982 (© Vlaamse Gemeenschap)

Ook de gevels van de villa's *J'y suis* en *Bela Bartok* in De Panne (Kykhillweg 26-28) hebben meerdere houten balkons onder luifels, houten schrijnwerk en veranda's in groen-rood schilderwerk.¹²⁸

Op vlak van kleurhistorisch onderzoek van jong erfgoed is er de laatste jaren een grote inhaalbeweging gebeurd. In het Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden lezen we een uitspraak over de architectuur van Gaston Eysselinck: 'Woning Peeters te Deurne (1932) en de woningen Contryn-Van Hoogenbemt in Mechelen (1934) sluiten met hun witgeschilderde bepleistering aan bij de voorbeelden van de internationale stijl.' Doorgedreven kleurhistorisch onderzoek heeft de misvatting rond het wit pleisterwerk van woning Peeters en van andere cases echter kunnen weerleggen. De architectuurscène van de twintigste eeuw is immers rijk aan kleuren uit een verrassend breed spectrum.¹²⁹ Woning Peeters-Ceurvels in Deurne (Ter Rivierenlaan) uit 1932 naar ontwerp van Gaston Eysselinck is een schitterend voorbeeld van abstracte kleurenschema's op modernistische gevels. Deze woning is sterk verwant aan de eigen woning van Eysselinck in Gent uit 1930-'31.

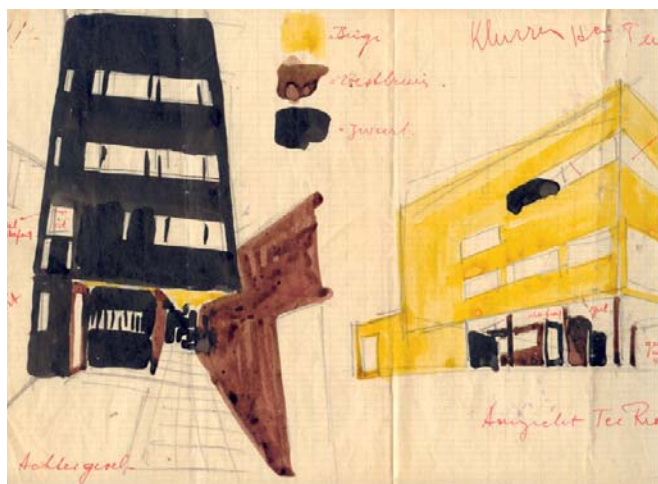

Deurne, Ter Rivierenlaan, archiefbeelden van woning Peeters-Ceurvels (© DesignMuseum Gent, s.d.)

128. LION, M., RAMAKERS, M., *De kustarchitectuur in de Westhoek of het bouwen aan de rand van de zeefascinatie*, M&L, jg. 1, n°3, maart 1982, p. 30-38.

129. VAN LOO, A. et al., *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen 2003, p. 304-305.

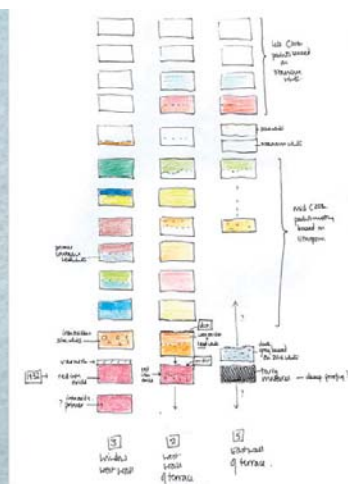
Zijn kleurontwerp voor woning Peeters-Ceurvels is teruggevonden onder diverse overschilderingen en overpleisteringen.¹³⁰ De achtergevel is afgewerkt met zwarte teerverf, de rest van de gevels zijn geschilderd in een mix van olie- en kalkverf in gele oker, cadmiumgeel en ijzeroxide rood. Het metalen schrijnwerk op de achtergevel is voorzien van een olieverf met ijzeroxide pigmenten, terwijl de ramen in de okerkleurige gevels aanvankelijk in bruine omber geverfd zijn. Tijdens de restauratie is jammer genoeg gekozen om een isolatieschil aan de historische gevels toe te voegen waarop dan wel het originele kleurenschema gereconstrueerd is.

Deurne, Ter Rivierenlaan, kleurenschema van Eysselinck
(© DesignMuseum Gent, s.d.)

Deurne, Ter Rivierenlaan, stratigrafie op een terrasmuur
(© A. Verdonck, 2008)

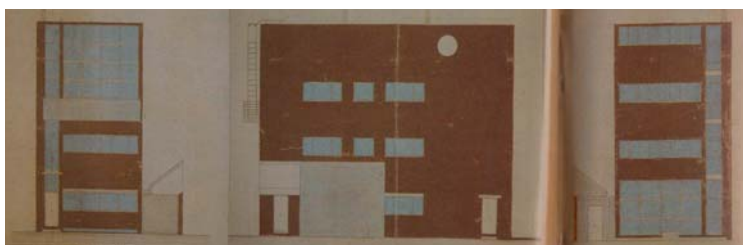
Deurne, Ter Rivierenlaan, toestand na de restauratie (© Fenikx, 2013)

Ook Le Corbusier durft te werken met bruine gevelbeplesering. De ontwerpsschetsen voor het Guiettehuis in Antwerpen uit 1926-27 zijn hierover duidelijk. De bruine pleister is echter niet gerealiseerd, het werd een Granilis-bezetting, een compromis op voorstel van

130. VERDONCK, A., *The Peeters house in Deurne by Gaston Eysselinck: a Flemish 'Machine à Habiter'*, conference proceedings Eleventh International Conference on Structural Repairs and Maintenance of Heritage Architecture, Volume 109, Southampton 2009, p. 593-601.

uitvoerend architect P. Smekens, tussen het eerste ontwerp (beschilderde cementpleister) en de bouwreglementen (natuurlijke materialen) van de stad.

Tijdens de restauratie is geopteerd voor een witte bepleistering: *'Als nieuwe buitenafwerking van de gevels werd geopteerd voor een witte pleister. Een nieuwe afwerking in een gelijkaardige granulaatbezetting (Granilis-bezetting) als de originele behoorde tot de mogelijkheden maar kon slechts worden uitgevoerd met storende uitzetvoegen. (...) Een ideële reconstructie van het ontwerp van Le Corbusier voor het schilderen van de gevels in gebrande sienna, zoals hij bij het voorontwerp had voorzien, werd niet wenselijk geacht. De voorkeur werd gegeven aan de meest eenvoudige en technisch meest aanvaardbare oplossing: een dunne witte afwerkpleister.'*¹³¹

Antwerpen, maison Guette, kleurstudie van Le Corbusier (© M. Hotermans)

Een nog extremer voorbeeld van gekleurde gevels in het modernisme is woning De Beir naar ontwerp van Hoste uit 1924 in Knokke. *'Tot nog toe werd geen analyse uitgevoerd van het sintelbeton en zijn afwerking in cement. Het vrijleggen van de originele cementcoating onder de grindcementering van ca. 1950 is geen sinecure. Er werd geen cementering aangetroffen conform Hostes lastenboek, maar wel een zwarte afwerking op een dunne ongekleurde cementmortel. (...) Laboratoriumonderzoek wees bitumen als hoofdbestanddeel uit. (...) Bij het spoedonderzoek werden, alle houten, betonnen en ijzeren onderdelen van de ramen gesondeerd. De originele afwerking op de betonnen ramen bleek inderdaad een witte verflaag op een dunne egaliserende cementmortel. Ook de ijzeren raamdelen werden wit afgewerkt. Laboratoriumanalyse geeft titaanwit aan als pigment van de eerste witte afwerkingslaag. (...) Het onderzoek van de brede raampartij van de eerste verdieping leverde anderzijds opvallende kleuraccenten op. De diepe dagkanten van de vierkante ramen waren origineel menierood*

Knokke, woning De Beir, geveldetail in 2004 (© A. Verdonck)

Knokke, woning De Beir in zijn context ca. 1930 (© Delcampe)

Knokke, woning De Beir in 2003 (© Vlaamse Gemeenschap)

131. MALLIET, A., Le Corbusiers huis Guette gerestaureerd, M&L jg. 6, n°6, november-december 1987, p. 56.

afgewerkt met een witte boord. De steekproeven en bemonsteringen van het verflagenpakket op de houten ramen wezen uit dat de eerste afwerking een groene oliegebonden verf was. Dit gold ook voor de houten raamvleugels op de tweede verdieping.¹³²

Deze beperkte selectie toont ontegensprekelijk het belang aan van afwerking met verf op gevels en schrijnwerk tijdens het interbellum en het modernisme. Overtuigend op dit vlak zijn voornamelijk foto's van voor en na een restauratie. Foto's van het 'Withuis' van Joseph Diongre uit 1926-'28 in Brussel (Woestelaan 183) tonen enerzijds het gevelbeeld van het door schilderbeurt na schilderbeurt verloren gegaan kleuraspect en anderzijds de revitalisatie van het oorspronkelijk kleurenschema na de restauratie.

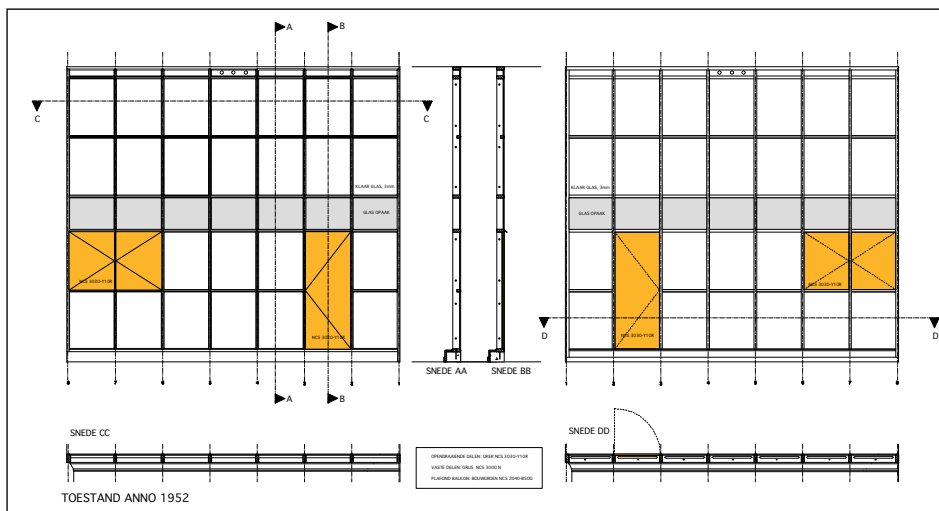

Brussel, Woestelaan, Withuis van Diongre voor en na de restauratie (© Vlaamse Gemeenschap, s.d.)

Ook na de Tweede Wereldoorlog blijft kleurgebruik een grote rol spelen in de architectuur. Het naoorlogse oeuvre van bijvoorbeeld Willy Van Der Meeren en Renaat Braem is hiervan een markant voorbeeld. In het kleurenpalet van beide architecten komt rood, groen, blauw en geel vaak voor.

132. MEUL, V., *Woning De Beir (1924-1925) te Knokke: de wedergeboorte van een 'zwart huis'*, M&L, jg. 20, n°1, januari-februari 2000, p. 64.

In het appartementsgebouw Van Ooteghem langs de Onze-Lieve-Vrouwlaan 135 in Evere naar ontwerp van Van Der Meeren uit 1952-'53 is het pitchpine schrijnwerk geschilderd in grijze alkydharsverf terwijl de terrasdeuren en opendraaiende vensterluiken in okergeel geschilderd zijn. Het raamgeheel krijgt extra kleur door helder glas te combineren met melkglas.¹³³ Naar aanleiding van de restauratie van het houtwerk is ook het origineel kleurenpalet gereconstrueerd.

Evere, Onze-Lieve-Vrouwlaan, opmetingstekening van een raampui van het Van Ooteghemgebouw met aanduiding van de okergele delen (© A.Verdonck, 2005)

Ook op de VUB Campus vormen de 350 studentenhomes van Van Der Meeren uit 1971 een kleurrijk geheel. De prefabbetonnen gevelpanelen zijn geschilderd in geel, groen, rood en blauw.

Evere, Onze-Lieve-Vrouwlaan, kleurconstructie van het schrijnwerk (© Dienst Monumenten en Landschappen BHV, s.d.)

Etterbeek, VUB campus, kleurige gevels van de studentenhomes (© Fenikx, 2014)

Renaat Braem heeft voor zijn eigen woning in Deurne uit 1955 een kleurenschema gerealiseerd op basis van de primaire kleuren rood, geel en blauw en de niet kleuren wit, zwart en grijs. Braem woont hier tot 1997 en heeft gedurende deze periode het initieel kleurconcept aangepast. Dit komt voornamelijk in het interieur tot uiting maar ook het buitenschrijnwerk wijzigt. De kleur van de voordeur gaat van een

133. EXAMINO cvba., *Kleurhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek van het schrijnwerk van het van Ooteghemgebouw in Evere*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2005.

blauw-geel concept naar een warmere compositie van geel-blauw-rood. 'Uit vergelijking van het fotomateriaal was reeds gebleken dat de meest recente kleurstelling van het buitenschrijnwerk en het ijzerwerk in contrasterend blauw, rood en geel, pas uit de latere jaren 1980 dateerde. Het oorspronkelijk beeld was overwegend wit, met deurstijlen en opendraaiende raamvleugels in antraciet en kleine accenten in geel en blauw op de brievenbus en de naamplaat van de voordeur.'

¹³⁴ Deze evolutie naar een complexere polychromie, duidelijk niet om pragmatische redenen doorgevoerd, is hier minstens even belangrijk als de oorspronkelijke kleurwerking.

Deurne, woning Braem, voorgevel in 2000 (© A. Verdonck)

Deurne, woning Braem, zijgevel, detail voorgevel in 2000, overschildering door Braem (© A. Verdonck)

Deurne, woning Braem, zijgevel, detail voordeur: initieel kleurschema uit 1955 na reconstructie in 2002 (© A. Verdonck)

Het is vrij duidelijk dat tijdens het interbellum tot Expo 58 de meest kleurrijke gevelafwerkingen tot stand komen. Kleurrijke assortimenten van gevelstenen, al of niet geglaazuurd, tegels, in de massa gekleurde pleisters en schrijnwerken in één of meerdere kleurencombinaties etc. zorgen voor een verrassende kleuraccenten in het 20e-eeuwse straatbeeld.

Van de middeleeuwen tot het begin van de 20e eeuw zijn de verven overwegend gemaakt op basis van de bindmiddelen lijnolie, kalk en dierlijke lijmen. In het begin van de 20e eeuw komen de verven met synthetische bindmiddelen op de markt zoals acryl, alkyd en PVA (polyvinylacetaat). De eerste commercieel beschikbare acrylverven verschijnen pas in 1947 in de Verenigde Staten (Magna Plastic Colors) en rond 1950 worden ze ook in Vlaanderen toegepast. We vinden acrylverven bijvoorbeeld terug in de originele afwerking van de campus van het *Centre d'Enseignement et de Recherches sur les Industries Alimentaires* (CERIA) in Anderlecht. Deze campus uit 1948-1956 is een ontwerp van de architecten Polack en Antoine Courtens.¹³⁵

¹³⁴. BRAECKEN, J., *Het Renaat Braem huis, 'een kompositie van ruimte-tijd op menselijke schaal'*, M&L, jg. 21, n°6, november-december 2002, p. 40-41.

¹³⁵. EXAMINO cvba, *Campus COOVI-CERIA te Anderlecht, Kleuronderzoek van de Kromme Vleugel en gebouw 5*, Onuitgegeven onderzoeksrapport, 2005

4

GEVELAFWERKING EN MONUMENTENZORG

4. GEVELAFWERKING EN MONUMENTENZORG

Met de oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten in 1835 heeft het jonge koninkrijk België duidelijk de intentie om zorgzaam om te springen met het historisch patrimonium. Het advies van de Commissie wordt ingewonnen bij werkzaamheden aan historische gebouwen maar van beschermingen is op dat ogenblik nog geen sprake. De wet op de bescherming van monumenten en landschappen wordt van kracht op 7 augustus 1931.

De restauratiepraktijk staat in de 19de eeuw nog in de kinderschoenen en ontwikkelt zich op basis van nieuwe architectuurtheorieën van o.a. E. Viollet-le-Duc, J. Ruskin, etc. De middeleeuwen gelden daarbij als referentiepunt maar het romantische beeld van het zichtbare bouw materiaal veroorzaakt een golf van ontpleisteren en decaperen. Hierdoor ontstaat doorheen de 19de en 20ste eeuw een historisch fout beeld van de gevelafwerking van onze historische gebouwen waar de voorbeelden in dit onderzoeksrapport aantonen dat in principe een pleister- en/of verflaag de drager bedekt en beschermt.¹

Enkel met behulp van doorgedreven wetenschappelijk onderzoek kan meer inzicht worden bekomen in de afwerkingslagen van historische gebouwen. Kleur- en materiaaltechnisch onderzoek is - naast bouwhistorisch, archief- en laboratoriumonderzoek - een hulpmiddel om tot een beter begrip te komen van het architectuurpatrimonium. De eerste stappen hierin gaan terug tot de jaren '80 en hebben geleid tot een vrij systematisch toegepaste onderzoeksmethode in de monumentenzorg.

Om een correcte restauratiestrategie te ontwikkelen vanuit het kleurhistorisch onderzoek moeten we ons in de eerste plaats afvragen wat in de conceptfase is beoogd met de kleur van de gevel en hoe deze kleurenschema's destijds zijn uitgevoerd.

Na het uitvoeren van een grondig vooronderzoek zijn verschillende opties mogelijk: de oorspronkelijke afwerkingslaag kan worden gereconstrueerd, ze kan worden vrijgelegd, de huidige afwerking kan worden bewaard en geconserveerd en/of er kan een nieuwe afwerking worden aangebracht. Het kiezen voor deze of gene optie is afhankelijk van diverse factoren en verschilt voor elk monument.

Om tot reconstructie van de oorspronkelijke afwerkingslaag te kunnen overgaan, zijn een aantal gegevens onontbeerlijk. Een helder inzicht in de bouwgeschiedenis van het monument en de verschillende bouwfasen is een eerste noodzakelijke stap. Daarnaast dient de oorspronkelijke afwerking achterhaald te worden en de afwerkingsfasen waar mogelijk gelinkt aan de bouwfasen. Indien deze voorwaarden zijn vervuld en als de reconstructie financieel haalbaar, technisch uitvoer-

¹ BUYLE, M., *Gekleurde muren*, M&L, jg. 15, n°4, juli-aug 1996, p. 12.

baar en duurzaam is, kan deze optie een herwaardering van het monument betekenen. Bij de uitvoering moet de keuze voor traditionele dan wel hedendaagse materialen tegen elkaar worden afgewogen. Soms is het strippen van de meest recente afwerkingslagen nodig om een degelijke reconstructie te kunnen uitvoeren. Een voorbeeld van reconstructie van de originele afwerking is de Sint-Bartolomeuskerk in Luik. Na een geschiedenis van negen eeuwen diende een keuze gemaakt te worden tussen de kerk te conserveren of ze nieuwe leven inblazen met een grondige restauratie. Er is een grondig vooronderzoek uitgevoerd waarbij ook sporen van de oorspronkelijke pleister zijn geregistreerd. De materiaaltechnische bewijzen in situ waren niet voldoende om tot reconstructie over te gaan en er is lang gedebatteerd over een deontologisch en technisch haalbare oplossing. De architect diende in dit verhaal mee te stappen, net als de politieke gezagvoerders die hiervoor verantwoording moeten afleggen aan de belastingbetaler. Uiteindelijk is men overgegaan tot een steen-voor-steen opmeting om alle bouwsporen te documenteren, het vervangen van te zwaar aangetaste constructieve elementen, het aanbrengen van een kalkpleister op alle gevels en tenslotte het reconstrueren van de romaanse polychromie.²

Luik, Sint-Bartolomeuskerk, toestand voor de restauratie (© [http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Bartolomeüskerk_\(Luik\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Bartolomeüskerk_(Luik)))

Luik, Sint-Bartolomeuskerk, toestand na de reconstructie van het middeleeuwse kleurenpalet (© [http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Bartolomeüskerk_\(Luik\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Bartolomeüskerk_(Luik)))

Het vrijleggen van historische afwerkingen wordt voor het exterieur zelden toegepast. Wat wel onder vrijleggen kan worden verstaan is

2. Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles de la Région wallonne (eds), *Études préalables à la restauration de l'église Saint-Barthélemy à Liège*, Luik 2001.

het verwijderen van later toegevoegde materialen zoals platen, tegels, beplanking, etc. om een oudere afwerking terug zichtbaar te maken. Latere verflagen kunnen gedecapeerd worden tot op de originele laag of om lijstwerk en architecturale detailleringen opnieuw scherp te zetten. Naast het ontleisteren van historische materialen is ook de omgekeerde beweging veel voorkomend: het overschilderen van historische parementen. Daarbij wordt een van oorsprong zichtbare drager overschilderd zoals bv. te zien is bij de voormalige Stedelijke badinrichting in Mechelen (Rode Kruisplein 1) naar ontwerp van architect August van Haesendonc (1897-1924).

Mechelen, voormalig zwembad, voorgevel is wit geschilderd in de tweede helft van de 20ste eeuw (© Van Loy, 2014)

Mechelen, voormalig zwembad, voorgevel, decaperingstest (© Van Loy, 2014)

Het bewaren van een latere of de huidige afwerking kan gemotiveerd worden door economische, technische of esthetische overwegingen. Indien een terugkeer naar een oudere afwerking niet wenselijk of mogelijk is, heeft een materiaaltechnisch onderzoek hoofdzakelijk een documentaire waarde. Een voorbeeld hiervan is het classicistisch herenhuis Rutsaert in Veurne (Vleeshouwerstraat 18) waar analyse rode kleurstoffen heeft aangetoond in de oudste afwerking. Vanaf de derde kleurstelling was de gevel echter wit en gezien de gevel vanaf dan steeds wit is geweest, is bij restauratie opnieuw voor deze kleur gekozen.

Het kleurenpalet in de eigen woning van Renaat Braem in Deurne uit 1955 is geëvolueerd en aangepast gedurende de 42 jaar dat Braem daar woont. Voor wat het buitenschrijnwerk betreft gaat de kleur van de voordeur van een blauw-geel concept naar een warmere compositie van geel-blauw-rood. De jongere afwerking hoort immers bij een evolutieproces van de architect, die ongetwijfeld een reden had om het kleurschema aan te passen. Welk schema bewaren we nu? De optie die gevolgd is bij de restauratie in het Braemhuis gaat terug naar het oudste kleurenpalet. Het bepalen van een optie dient altijd consequent te gebeuren en kan nooit het resultaat zijn van 'shoppen' tussen de kleuren uit verschillende fasen, dikwijls omdat die vandaag 'mooi' gevonden worden.

Veurne, huis Rutsaert, gevel na restauratie en herneming van het witte kleurschema 1992 (©Vlaamse Gemeenschap)

Er kan gekozen worden voor een volledig nieuwe afwerkingslaag om de drager te beschermen en te wapenen tegen aftakeling door vervuiling en weeromstandigheden. Zoals bijvoorbeeld bij de schuur van hof Oudevoorde in Vossem. Gezien er te weinig sporen waren om tot reconstructie te kunnen overgaan, is de schuurgevel wit geschilderd, net als de overige gevels van de hoeve.³ Het origineel kleurenschema van de toren daartegen, waarop wel nog voldoende historisch materiaal is teruggevonden, werd gereconstrueerd.

Een hedendaags kleurenschema kan, indien er geen of onvoldoende informatie is over historische kleuren, een gebouw revitaliseren en aansluiting laten vinden bij hedendaagse verwezenlijkingen.

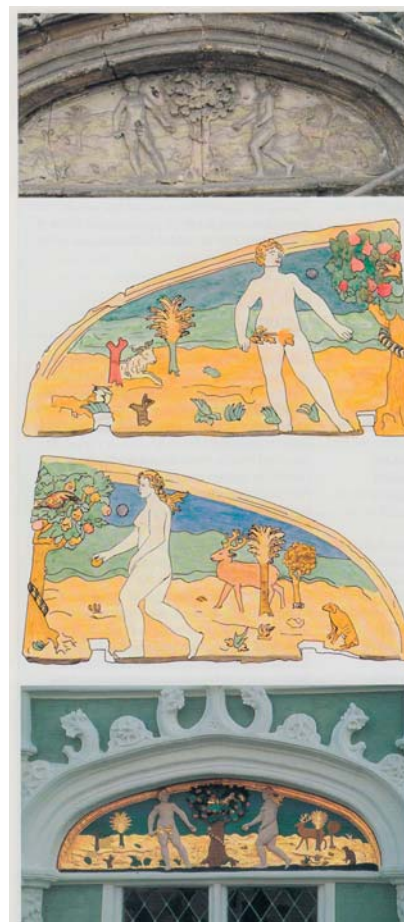
Vossem, hof Oudevoorde in Vossem, toestand in 1986 (© L. Van Herck)

Vossem, hof Oudevoorde in Vossem, toestand in 1992, foto n° 8592/33: kleurenschema van de toren is gereconstrueerd, de overige gevels van de hoeve zijn wit geschilderd (© Vlaamse Gemeenschap)

4.1. Economie versus duurzaamheid

Materiaaltechnisch onderzoek op gevels toont aan dat gevelbepleistering en -schildering veelvuldig zijn toegepast in Vlaanderen. Bij opdrachtgevers - en bij uitbreiding de publieke opinie - is echter een hardnekkig misverstand aanwezig dat de naakte materialen historisch correct zijn. Een veelgehoord argument tegen het aanbrengen van exterieurafwerkingen zijn de kosten van regelmatig onderhoud. Guido Jan Bral haalt dit euvel aan in zijn polychromiediscussie naar aanleiding van de restauratie van drie huizen aan de Havenwerf te Mechelen: *'Er bestaat inderdaad geen superverf die honderd jaar standhoudt. Doch het schilderen van gevels heeft in tegenstelling tot interieurs naast een esthetische in de eerste plaats een beschermende functie. (...) Een uitstekend voorbeeld is in Mechelen met de gevel van het 16de eeuwse Paradijs geconstateerd. De reliëfs uit ca. 1530, die nog bedekt waren met een verflagenpakket zijn nagenoeg intact en onbeschadigd tot ons gekomen en dit na pakweg 460 jaar, ruim vier keer de normale levensduur van een kunstwerk blootgesteld aan de klimatologische krachten zonder beschermende verflaag.'*⁴ Monumentenbeheer vraagt om een visie op lange termijn eerder dan kortstondige economische overwegingen.

Mechelen, Havenwerf, Het Paradijs, reconstructie polychromie, 1994, (© Vlaamse Gemeenschap)

³ BUYLE, M., Brochure Open Monumentendag Vlaanderen, *Zorg & zin voor kleur*, 8 september 1996, p. 9.

⁴ BRAL, G.J., *Polychromiediscussie*, M&L, jg. 13, n°5, sept-okt 1994, p. 36.

4.2. Traditie versus trend

In een artikel van monumentenadviseur Ronald Pellemans over kleurgebruik in de stad wordt de vraag gesteld *'moet het kleurgebruik worden vastgelegd in richtlijnen of mogen de trends in kleurgebruik het beeld voortduren bijstellen?'*. Het is zeker en vast een interessant discours om na te gaan hoe kleur wordt toegepast op gevels langs brede lanen, in smalle steegjes, in woonwijken,... en in welke mate deze verschillende woonvormen een impact hebben op het kleurgebruik. In Amsterdam is al voor 1940 een kleurbeleid gevoerd door de *Commissie Stadsschoon Amsterdam* waarbij een viertal kleuren zijn toegelaten 'om een eenheid in de gevelwanden te bewerkstelligen en een te bonte verzameling van kleuren te voorkomen'⁵. In het artikel wordt aangehaald dat het beperkte kleurpalet voor duidelijkheid en eenvoud zorgt en dat de eenheid die daarmee is gegenereerd behouden dient te worden. Het is echter niet duidelijk of dit kleurpalet is gebaseerd op historische kleurstellingen waardoor mogelijk een 'eenheid' wordt bewaard die niets met traditie van doen heeft. In Maastricht (1994) en Dordrecht (2002) is wel aan de hand van kleuronderzoek een gedetailleerd kleurbeleid opgesteld. De kleurwaaier van Dordrecht telt maar liefst 55 kleuren. De auteur stelt dat het niet altijd gewenst is om naar de originele kleur terug te keren indien drastische wijzigingen zijn gebeurd die ook hun weerslag hebben op de afwerking. Hij acht het niet mogelijk noch zinnig om een kleurbeeld van een bepaalde periode te reconstrueren aangezien verfsporen meestal niet kunnen gedateerd worden en dus niet met zekerheid aan een bouwphase kunnen worden gekoppeld. Het herschilderen op basis van oude afwerklagen kan dan wel esthetisch en technisch verantwoord zijn maar is dat zelden op basis van authenticiteit.

Miek Goossens brengt in een bijdrage voor de studiedag *'Kleur, pigment en verf in restauratie'* de vraag naar voor in hoeverre hedendaagse architectuur van invloed is op monumentenzorg. Ze vertrekt vanuit de aanname dat er een link is tussen contemporaine architectuur en de restauratiepraktijk in de 19de en begin 20ste eeuw. Mag er bijgevolg geconcludeerd worden dat het stijgend kleurgebruik in de hedendaagse architectuur het toelaten van kleur en afwerking in de monumentenzorg faciliteert? Als het antwoord hierop ja is, dan is het kleurgebruik mogelijk een tijdelijk gegeven. Een negatief antwoord hierop wordt ingegeven door kleurgebruik te koppelen aan 'objectief' wetenschappelijk vooronderzoek. De auteur vraagt zich vervolgens af in hoeverre het met zekerheid mogelijk is kleurwijzigingen van afwerkingslagen in te calculeren en ze pleit voor het in rekening brengen van de totale context en de nodige voorzichtigheid bij het presenteren van de resultaten van kleuronderzoek. De huidige overbelichting van zowel interieur als exterieur speelt ons parten in het correct beoordelen van historische afwerkingslagen. Volgens de auteur is het een foute veronderstelling om de oudste verschijnings-

5 PELLEMANS, R., *De kleur van de stad*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg, Amsterdam 2007.

vorm van een gebouw altijd als de meest waardevolle te beschouwen. Daarentegen kan het een optie zijn om eerder een eigentijdse decoratie toe te laten.⁶

4.3. Richtlijnen voor onderhoud

De staalkaart en richtlijnen voor onderhoud die opgemaakt zijn op basis van het kleurhistorisch onderzoek van de Unitaswijk in Deurne zijn de aanzet geweest voor enkele voorbeeldige renovaties in de tuinwijk. De ontwerptekeningen van Eduard Van Steenberghe geven een inzicht op het oorspronkelijk uitzicht van het houten buitenschrijnwerk. De kleurstelling van pleister en schilderwerk zijn gedocumenteerd tijdens het kleurhistorisch onderzoek. De originele rotsbepleistering reconstrueren blijkt technisch en economisch onhaalbaar maar een hedendaagse krabpleister met hoekprofielen in kunststof is eveneens ongepast. Door kleine variaties in het siermetselwerk en door toepassing van 'drie volle kleuren' bij het schilderwerk tracht Van Steenberghe de monotonie van deze seriebouw te doorbreken. Na ca. 80 jaar heeft het probleem zich omgekeerd en door de vele kleine wijzigingen is de eenheid van de tuinwijk zoek en is het de bedoeling met behulp van kleur deze eenheid opnieuw te gaan herstellen. Er worden kleurcombinaties gemaakt door de dienst Monumenten en Landschappen waaruit de eigenaar kan kiezen: *'voor de gevel is er keuze tussen wit, crème en oker, voor het schrijnwerk is er keuze tussen donkergroen of bordeaux met crème enerzijds en rood of groen met zwartblauw anderzijds. De gevel moet per woonblok in één en dezelfde kleur geschilderd zijn, het schrijnwerk bij voorkeur per dak in één en dezelfde kleurencombinatie.'*⁷ De studie en de daaruit volgende voorstellen proberen de bewoners te overtuigen om op een positieve manier mee te werken aan een vakkundige instandhouding van hun wijk. Een verdienstelijk initiatief om de wijk te revalideren waarbij een educatieve verantwoordelijkheid ten opzichte van de bewoners ons niet ontgaat.

6 GOOSSENS, M., *Kleur in de hedendaagse restauratiepraktijk - enkele kritische bedenkingen*, Syllabus studiedag Kleur, pigment en verf in restauratie, Maastricht, 7 november 2003, pp. 1-4.

7 DEBRUYN, M., *Kleuren in de Unitaswijk (1923/1932-1998)*, M&L, jg. 17, n°4, juli-augustus 1998, p. 37-67.

5

CONCLUSIE

5. CONCLUSIE

Dit onderzoek toont enerzijds aan dat gevelafwerkingen met pleister en/of verf een esthetisch aspect hebben. Imitatie van baksteen- en natuursteenmetselwerk die we sinds de middeleeuwen in Vlaanderen aantreffen, heeft tot doel het uniform metselwerk van de meester-metselaar te evenaren. En zoals Denslagen en Devries het formuleren: *‘Het begrip imitatie mag voor ons een negatieve betekenis hebben, maar dat had het tot ver in de 19de eeuw voor velen niet en voor het juiste begrip van de historische architectuur zijn onze opvattingen van minder belang dan de opvattingen uit het verleden.’*¹

Anderzijds is het duidelijk dat gevelafwerkingen met pleister en /of verf een substantieel beschermende functie hebben. De historische kalkverven, lijmverven en voornamelijk olieverven zijn een beschermende film voor het onderliggend bouw materiaal van baksteen, natuursteen en hout.

Doorheen de eeuwen worden de meeste gevels in Vlaanderen gepleisterd en/of geverfd. Een breuk met deze traditie ontstaat op het eind van de 19de eeuw wanneer de kleur van de ‘onverhulde’ materialen het straatbeeld gaat domineren en waar enkel de meest kwetsbare materialen zoals hout en metaal worden behandeld. Tijdens de art nouveau krijgen de metalen onderdelen en de sgraffiti echter wel een zelfstandige kleur in het gevelbeeld in synergie met de naakte materialen. De trend van materiaalpolychromie gecombineerd met geschilderde polychromie zet zich stevast door naar de 20ste eeuw.

*‘Verf en kleur zijn twee verschillende dingen. Verf is middel, kleur is doel. Men kan een interieur of gevel volsmeren met blauwe, gele, groene, paarse of roode verf, zonder dat hier, hoe bont het geheel ook is, van kleur sprake kan zijn.’*²

-
1. DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., *Kleur op historische gebouwen*, Den Haag 1984, p. 119.
 2. VAN DOESBURG, T., *De betekenis van de kleur in de binnen en buitenarchitectuur*, Bouwkundig Weekblad, jg 44/nr20, mei 1923, p 232-233.

6

BIJLAGEN

6. BIJLAGEN

6.1. Bibliografie

6.1.1. Literatuur

- BEERNAERT, B. et al., *Zin en zorg voor kleur*, Open Monumentendag Vlaanderen - Stad Brugge, Brugge 1996
- BERTELS, I., *Building the City, Antwerp 1819-1880*, KULeuven, Doctoral thesis Faculty of Engineering - Architecture, 2008.
- BOOGERT, A., *Klaer lichtende Spiegel der Verfkunst*, Delft 1692.
- BORSI, F., *Bruxelles 1900*, Brussel 1979.
- BOURGEOIS, V., *De kruistocht voor de kleur*, Ruimte, n° 2, reeks 2, mei 1955, p. 19.
- BREGNHOI, L., HUGHES, H., LINDBOM, J., OLSTAD, T., *Paint Research in building conservation*, ISBN 1-904982-04-2, Londen 2006.
- BRÆNNE, J., *Layers of misunderstanding: the challenge of understanding, interpreting, and organising the results of architectural paint research*, Architectural finishes in the built environment, ISBN 1-904982-45-6, Londen 2009, p. 113-122.
- BRÆNNE, J., *Architectural Paint Research: how to improve the interaction between client, commissioner and investigator*, Standards, Architectural Paint Research, ISBN 978-1-909492-17-2, Londen 2014, p. 69-75.
- BRAL, G. J., *Polychromiediscussie*, M&L, jg. 13, n° 5, september-oktober 1994, p.36.
- BRAL, G.J., *Sint-Jozef, De duivels en Het Paradijs. Restauratie van drie huizen aan de Havenwerf te Mechelen*, M&L, jg. 13, n°5, september-oktober 1994, p. 31-51.
- BUYLE, M., *De polychromie van het noordportaal van de Sint-Jan-De-Doperkerk in Leuven*, M&L, jg. 4, n°4, juli-augustus 1985, p.33-34.
- BUYLE, M. et al., *Kleur in de modernistische architectuur*, M&L, jg 19, n° 4, juli-augustus 2000.
- Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles de la Région wallonne (eds), *Études préalables à la restauration de l'église Saint-Barthélemy à Liège*, Luik 2001.
- CLUYSENAAR, J.P., *Maisons de campagne, chateaux, fermes, maisons de jardinier, garde-chasse et d'ouvriers, etc.*, Brussel 1859, plaat 13.
- DEBRUYN, M., *Kleuren in de Unitaswijk (1923/1932-1998)*, M&L, jg. 17, n°4, juli-augustus 1998, p. 37-67.
- DEBRUYN, M., *De wondere wereld van een 18de-eeuws receptenboek voor Konst-Schilders, vernissers, vergulders en marmelaers*, M&L, jg. 29, n°6, november-december 2010, p. 4-19.
- DE CLERCQ, L., *Art Nouveau en metaalpolychromie. Een evaluatie van enkele recente case-studies*, M&L, jg. 12, n° 5, september-oktober 1993, p. 8-17.
- DE CLERCQ, L., *Tendenzen in de schildering van gebouwen in Vlaanderen van de middeleeuwen tot in de negentiende eeuw*, *Kleur bekennen: historische en moderne verfsystemen in de monu-*

- mentenzorg, WTA Nederland Vlaanderen, Gent 18 november 1994.
- DE CLERCQ L., MACLOT, P., *Zin en zorg voor kleur*, Open Monumentendag Vlaanderen - Antwerpen, Antwerpen 1996
 - DENSLAGEN, W.F., DE VRIES A., *Kleur op historische gebouwen*, Den Haag 1984.
 - DE MAEYER, J., VERPOEST, L., *Gothic Revival. Religion, Architecture and Style in Western Europe 1815-1914*, Proceedings of the Leuven Colloquium, 7-10 November 1997, Leuven 2000.
 - DE SAEDELEER, L., et al., Brochure Erfgoeddag In Kleur, zondag 23 april 2006, p. 2.
 - DES MAREZ, G., *Guide illustré de Bruxelles*. Tome I: *Les Monuments Civils et Religieux*, Première partie: Monuments Civils, Brussel, 1918, p. 131.
 - EGGEN, C., *Vakwerkbouw in Limburg*, Weert 1989.
 - ELNO, K.N., *Van vlak tot ruimte. De jongste evolutie van kleur en vormen*, Ruimte, n° 2, reeks 2, mei 1955, p. 11.
 - ENGELS, R., DUQUESNE, S., *De gevelrestauratie van een herenhuis aan de Koningsstraat in Brussel: eerherstel voor een 19de-eeuws monument*, M&L, jg. 30, n°3, mei-juni 2011, p. 22-41.
 - ESTHER, J.P., *De restauratie van het huis De Groote Mortier, in Brugge*, M&L, jg. 10, n° 1, januari-februari 1991, p. 23.
 - ESTHER, J., DELAEY, B., *Het Huis De Halleux*, M&L, jg. 14, n°2, maart-april 1995, p. 25.
 - EVERAERT, G., *18e eeuwse kleurgebruik in het Hotel d'Hane-Steenhuysse te Gent*, M&L, jg. 16, n°1, januari-februari 1997, p. 49-57.
 - EVERAERT, G., *In Geuren & Kleuren*, Driemaandelijks tijdschrift voor Industriële Cultuur, n°4, deel 68 en deel 68/2, Gent 1999.
 - EVERAERT, G., KARREMANS, L., *Monumenten verdienen onze zorg: gevelafwerking*, Monumentenwacht s.d.
 - FAULDIND, R., THOMAS, S., *Architectural Paint Research. Sharing information, sharing decisions*, ISBN 978-1-909492-18-9, Londen 2014.
 - FONTAINE, C., *Op zoek naar een verloren ideaal? De sgraffiti van het hotel Ciamberlani in Elsene*, M&L, jg. 26, n°3, mei-juni 2007, p. 49.
 - FORSTER, G., *Ansichten vom Niederrhein, (1791-1792 en 1794)*, München, Edition Deutsche Bibliothek, 1985, brief XIII. Brüssel, p. 178 (over Mechelen) en brief XIV. Brüssel (over Brussel).
 - GIMBLET, P. & GEBROEDERS, *Nieuwen Verlichter der Konst-Schilders, Vergulders en Marmelaers*, Gent 1777, Deel 2, p. 93.
 - GOLDMANN, N., *Vollständige Anweisung zu der Civilbaukunst*, Leipzig 1699.
 - GROOTAERS, J., *'De Vijgenboom (1500-1510) en 'De Duivels' (1545-1550), twee pronkstukken van het unieke laat-middeleeuwse houtbouwpatrimonium te Mechelen*, M&L, jg. 3, n°1, februari 1984, p. 33-50.
 - GOOSSENS, M., MOSTAERT, D., *De restauratie van de 'Grooten Vos' in Brugge en het 'Wyckhuuse' in Alveringem*, M&L, jg. 2, n°3, april 1983, p. 29-40.
 - GOOSSENS, M., *Kleur in de hedendaagse restauratiepraktijk, enkele kritische bedenkingen*, syllabus studiedag Kleur, Pigment en Verf

- in Restauratie, WTA Nederland Vlaanderen, Maastricht 7 nov. 2003.
- GROOTAERS, J., *De restauratie van het 'Vliegend Peerd' (1772-1773) in Mechelen*, M&L, jg. 5, n°2, maart-april 1986, p. 21.
 - GROOTAERS, J., MEUL, V., *Verfsoorten in de praktijk van de monumentenzorg. Een overzicht van eigenschappen en toepassingen in interieur en exterieur*, Studiedag Verf en kleuronderzoek 22 april 2008, Brussel Monumentenwacht Vlaanderen vzw.
 - GYSELINCK, J., *Bedreigd erfgoed: vakwerkbouw in Limburg*, M&L, jg. 24, n°3, mei-juni 2005, p. 33-34.
 - HASLINGSHUIS, E.J., JANSE, H., *Verklarend woordenboek van westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 2005.
 - HUGHES, H. et al., *Layers of understanding: setting standards for Architectural Paint Research*, ISBN: 9781873394588, Shaftesbury 2007.
 - JABLONSKI, M., MATSEN C. R., *Architectural finishes in the built environment*, ISBN 1-904982-45-6, Londen 2009.
 - KLUIVER, J.H., *Transcriptie van een handschrift uit ca. 1750 van Adriaan Bommenee, Versameling van differente zaaken om te konnen dienen op voorvallende gelegentheden als het laden van schietgeweer, het incoopen van materialen om meede te bouwen als houdt, kalk, tras, steenpannen, schalien, plavusen, ijzer, lood, glas (etc.)*, Gemeentearchief Veere.
 - KUIPERS, M., CLAESSENS, E., POLMAN, M., VERPOEST, L., et al., *Modern Colour Technology. Ideals and Conservation*, Proceedings International DOCOMOMO Seminar May 12-14, 2000, Leuven-Antwerp, Belgium, (DOCOMOMO, Preservation technology, dossier 5, DOCOMOMO International, 2002.
 - KURVERS, H.H., *Afwerking in kleur/Finishing in colouring. Kleur en schilderijen*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, RV, blad 01, 1986/3, Zeist.
 - LE CORBUSIER, *Polychromie Architecturale*, archief Fondation Le Corbusier, Parijs. Transcriptie in: RÜEGG, A., *Le Corbusier, Farbenklaviaturen*, Basel /Boston/Berlijn 1997
 - LION, M., RAMAKERS, M., *De kustarchitectuur in de Westhoek of het bouwen aan de rand van de zeefascinatie*, M&L, jg. 1, n°3, maart 1982, p. 30-38.
 - MALLIET, A., *Le Corbusiers huis Guiette gerestaureerd*, M&L, jg. 6, n°6, november-december 1987, p. 56.
 - MEUL, V., *Woning De Beir (1924-1925) te Knokke: de wedergeboorte van een 'zwart huis'*, M&L, jg. 20, n°1, januari-februari 2000, p. 64.
 - NILSEN L., HINRICHS DEGERBLAD, K., *Standards in Architectural Paint Research*, ISBN 978-1-909492-17-2, Londen 2014.
 - NUYTEN, D., DE CLERCQ, L., STEVENS, P., *Bouwgeschiedenis en restauratie van het voormalig gastenkwartier van de abdijsite van Vlierbeek in Kessel-Lo*, M&L, jg. 26, n° 6, november-december 2007, p. 25.
 - PATRICIO, T., RUBIO, J.M., SMARS, P., *De woning Hankar*, M&L, jg. 11, n°2, maart-april 1992, p. 12-24.
 - Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Kleuronderzoek*, infobrochure n°25, Zeist 2001 en 2005.
 - RAUE, J., *Architekturfarbigkeit des Backsteinbaus. Eine verglichen-*

- de Studie an Stadt- und Klosterkirchen in der Mark Brandenburg. Diss. Forschungen und Beiträge zur Denkmalpflege im Land Brandenburg, Band 9, Wernersche Verlagsges, 2008.
- SCHÄFER, C., *Von deutscher Kunst*, Berlijn 1910, p. 129-148.
 - SCHOONJANS, Y., *Architectuur & Vooruitgang. De cultuur van het eclecticisme in de 19de eeuw*, Gent, A&S/books, 2007.
 - TIMPERMAN, M., GOOSSENS, M., *Huize Rutsaert in Veurne*, M&L, jg. 11, n°2, maart-april 1992, p. 57-58.
 - VANDENBORRE, H., BOTTE, A., DECEUNINCK, M., VERDONCK, A., *Bouwarcheologisch onderzoek in de Sint-Niklaaskerk in Gent (O.-VL.)*, Archaeologia Mediaevalis, Kroniek 27, Brussel 2004, p. 88-89.
 - VAN DEN BOSSCHE, H., *Gent, Gewad 33: een pronkgevel 'tot cieraet ende decoratie deser stede'*, M&L, jg. 5, n°5, 1986, p. 37-38.
 - VANDENBREEDEN, J., *Het Vlaams Huis te Watermaal-Bosvoorde; een ontwerp van Charle Albert*, M&L, jg. 1, n°2, januari 1982, p. 20-25.
 - VAN DE VIJVER, D., *Opbouw en afwerking van gevels in Vlaanderen (1700-1830): de bijdrage van de historische bronnen, Restauratie: Historische materialen en hedendaagse technieken*, studiedag georganiseerd door het Technologisch instituut Genootschap Civiele Techniek en WTCB, Antwerpen, 26 november 1997, Antwerpen, 1997.
 - VAN DER WEE, B., *De recente restauraties in het Horta-museum*, M&L, jg. 12, n° 5, september-oktober 1993, p. 43.
 - VAN HERCK, L., *Restauratiebestek van het Hof Oudenvoorde*, onuitgegeven bestek dd. 25/02/1986.
 - VAN LOO, A. et al., *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen 2003, p. 304-305.
 - VERDONCK, A., *De zoektocht van architect Huib Hoste (Brugge 1881 - Hove 1957) naar de nieuwe betekenis van kleur in de architectuur. Modernistische kleurinterventies versus hedendaagse restauratiestrategieën*, onuitgegeven doctoraatsonderzoek, Brussel 2006.
 - VERDONCK, A., *The Peeters house in Deurne by Gaston Eysselinck: a Flemish 'Machine à Habiter'*, conference proceedings Eleventh International Conference on Structural Repairs and Maintenance of Heritage Architecture, Volume 109, Southampton 2009, p. 593-601.
 - VERDONCK, A., DECEUNINCK, M., *Unraveling an unique construction history as a result of monitoring: the medieval gateway of the Huysmans farm (Eeklo, Belgium)*, Structural Analysis of Historical Constructions, Wroclaw 2012, p. 2567-2572.
 - VERDONCK, A., DECEUNINCK, M., *Architectural paint researcher: puppet or decision maker?*, Architectural Paint Research. Sharing Information, Sharing Decisions, ISBN 978-1-909492-18-9, London 2014, p. 142-152.
 - VERDONCK, A., DECEUNINCK, M., GOVAERTS, Y., *The Gelmel Castle in Hoogstraten (Belgium): towards visual perfection of the brickwork facades*, 9th International Conference on structural analysis of historical constructions, ISBN 04-2014-102011495500-102, Mexico 2014, p. 159-160.
 - VOSKUIL, J.J. *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, Arnhem 1979.

6.1.2. Onuitgegeven onderzoeksrapporten

- EXAMINO cvba, *Kleuronderzoek van het Rekenhof - Cour des Comptes te Brussel*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2005, p. 5.
- EXAMINO, *Kleurhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek van het schrijnwerk van het van Ooteghemgebouw in Evere*, onuitgegeven onderzoeksrapport EXamino cvba, 2005.
- FENIKX bvba, *Bouwhistorisch onderzoek woning Gilissen-Lebon en Magazijn Janssens & Gilissen in Hasselt*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2009.
- FENIKX bvba, *Kleurhistorisch onderzoek La Nouvelle Maison in Ter-vuren*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2009.
- FENIKX bvba, *Kleurhistorisch Brepolsgebouw in Turnhout*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2009.
- FENIKX bvba, *Rachierhof te Bierbeek, Kleurhistorisch onderzoek*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2010, p. 11 en p. 49-55.
- FENIKX bvba i.s.m. STUDIO ROMA cvba, *Bouwhistorisch Vooronderzoek van het seminarie Leo XIII en bijgebouwen*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2010.
- FENIKX bvba, *De Huysmanshoeve te Eeklo, poortgebouw, bouwhistorisch onderzoek*, onuitgegeven rapport, Sleidinge 2011.
- FENIKX bvba, *Materiaaltechnisch onderzoek Helleputtegebouw en Hotel d'Eynatten te Leuven*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2011..
- FENIKX bvba, WILLAERT, R. bvba, Ruben Willaert bvba, *Landhuis en hoeve domein Rijckvelde te Sijsele*, Bouwhistorisch onderzoek, onuitgegeven onderzoeksrapport 2012, p. 60-61.
- FENIKX bvba, *Bouwhistorisch onderzoek Complex Deberiot te Leuven*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2013.
- FENIKX bvba, *Kleurhistorisch onderzoek Instituut der Wetenschappen van de Gentse Rijksuniversiteit*, Onuitgegeven onderzoeksrapport 2014.
- . FENIKX bvba, *Kleurhistorisch onderzoek van begijnhof Ter Hooien in Gent*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2014.
- FENIKX bvba, *Bouwhistorisch onderzoek Witte Huys te Knesselare*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2014.
- FENIKX bvba, *Bouwhistorisch vooronderzoek van het voormalig Bacteriologisch Instituut te Leuven*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2015.
- FENIKX bvba, *Historisch onderzoek van het Koningsplein te Brussel*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2015.
- FENIKX bvba, *Verkenndend kleurhistorisch onderzoek van het appartement op de Squaire Des Archiducs 1/3 te Watermaal-Bosvoorde*, onuitgegeven onderzoeksrapport, april 2015
- GROOTAERS, J., Erfgoedexpertise, *Kleurhistorisch onderzoek in de Symforosastraat 2, 4, 6, 8, 10, 12, Begijnhof Lier*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2011.
- GROOTAERS, J., STUDIO ROMA cvba, *Onderzoek van het Osterriethuis (Hotel van Susteren-du Bois) te Antwerpen*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2013.
- GROOTAERS, J., Erfgoedexpertise, *Kleurhistorisch onderzoek in de Hoviusstraat 21, Begijnhof Mechelen*, onuitgegeven onderzoeksrap-

port 2013.

- GROOTAERS, J., Erfgoedexpertise, *Kleuronderzoek Antwerpen, Meir 10*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2013.
- GROOTAERS, J., Erfgoedexpertise, *Kleuronderzoek Antwerpen, Groenplaats 9-10*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2013.
- GROOTAERS, J. *Materiaaltechnisch onderzoek van het Provisoren-huis van de Parkabdij te Heverlee*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2014.
- GROOTAERS, J., Erfgoedexpertise, *Kleurhistorisch onderzoek van cottage La Vigie te Koksijde*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2014-'15.
- KIK-IRPA, Hoogstraten, *Penitentiair Scholencentrum (voormalig Gelmelslot), Rapportering mortelanalyses*, onuitgegeven onderzoeksrapport n° D: 2013.12032, Brussel 2013.
- Patrimonium Research Consulting bvba, *De Ark Van Noë, Brassaat*, onuitgegeven onderzoeksrapport 2008, p. 31.
- Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg, *Kleuronderzoek van de buitengevels van het pand op de hoek van de Nieuwstraat en het Vredesplein te Aalst*, onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, mei 2002, s.p.
- Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: *Bouwhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek van zaal Harmonie, Park harmonie en Monumenten Pieter Benoît, Mechelsesteenweg 216 in Antwerpen*, onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, december 2009. (3 delen)
- STUDIO ROMA cvba, FENIKX bvba, *Penitentiair Scholencentrum Hoogstraten, Archivalisch, Materiaal-en Stabiliteitstechnisch onderzoek, Cellulair gedeelte*, onuitgegeven onderzoekspapport 2014,
- VERDONCK, A., VANDENBORRE, H., *Koninklijk Atheneum Deurne. Materiaaltechnisch onderzoek van het schoolgebouw*, onuitgegeven onderzoeksrapport, 2005.
- VERDONCK, A., *Kleurhistorisch onderzoek Kapelleveld, Marcel Devienne 63*, Onuitgegeven onderzoeksrapport 2005.
- VERDONCK, A., BOTTE, A., *Kleurhistorisch onderzoek van het voormalige tuchthuis te Vilvoorde*, onuitgegeven onderzoeksrapport van Examino cvba, 2005-2006.

6.1.3. Online databanken

- Online inventaris Onroerend Erfgoed Vlaanderen: <https://inventaris.onroenderfgoed.be>
- Online inventaris Onroerend Erfgoed Brussel: <http://www.irismonument.be/index.php?lg=nl>
- http://www.audioguideportal.de/assets/Foto/thumbnail520x397/8084_05-oberwesel.jpg
- [http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Bartolomeüskerk_\(Luik\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Bartolomeüskerk_(Luik))
- <http://www.e-corpus.org/notices/102464/gallery/>
- <http://www.delcampe.be>
- <http://balat.kikirpa.be/intro.php>

6.2. Inventarisatie gevelafwerking in Vlaanderen

De inventarisatie van gevelafwerkingen in Vlaanderen is gebeurd op basis van de doorlichting van het tijdschrift Monumenten & Landschappen, de onuitgegeven onderzoeksrapporten van ergoedonderzoekers en projectdossiers aangereikt door de erfgoedconsulenten van het Agentschap Onroerend Erfgoed.

Er is een sjabloon opgemaakt voor de fiches waarop de algemene informatie wordt opgenomen samen met enkele foto's. De aard van de informatie is eigen aan de geraadpleegde bron en kan bijgevolg variëren van fiche tot fiche.

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project	
1.1.	Plaats / monument	
1.2.	Architect/ datum	
1.3.	Typologie / stijl	
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	
1.5.	Status	
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	
2.	Foto's	

Voorbeeld van het sjabloon van een fiche

6.2.1. Projecten Tijdschrift M&L

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 1	
1.1.	Plaats / monument	Watermaal-Bosvoorde, Avenue Charle-Albert, 5-7 / Voormalig <i>Vlaams Huis</i>
1.2.	Architect/ datum	Charle Albert (1821-1889) / ca. 1869
1.3.	Typologie / stijl	Kasteel / neo-Vlaamse Renaissance
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Vandenbreeden J., <i>Het Vlaams Huis te Watermaal-Bosvoorde; een ontwerp van Charle Albert</i> , M&L, jg. 1, n°2, januari 1982, p. 20-25.
1.5.	Status	Exterieur bewaard, interieur gesloopt, beschermd monument.
1.6.	Onderzoeker	Marianne Decroly (Zie dossiers KCML-BHG)
1.7.	Labo-analyse	Zie dossiers KCML-BHG
1.8.	Beschrijving	Baksteengevel, volledig gepleisterd en geschilderd in imitatie van decoratief metselwerk en natuursteen. Het houten schrijnwerk (ramen, dakgoten) is rood geschilderd, de deuren zijn gevernist en de houten erker is grijs geschilderd. 'De ontwerper heeft via een totaal nieuw bouwwerk (en met de nodige speelsheid) de 16e eeuw oproepen in haar facetten als architectuur, schilderkunst, beeldhouwkunst, tot en met alle vormen van kunstambacht en toegepaste kunsten.' (p. 21)
2.	Foto's	

1982 (© Vlaamse Gemeenschap)

2014 (© Ann Verdonck)

TECHNISCHE FICHE ONDERZOEK AFWERKINGSLAGEN		
1.	Project 2	
1.1.	Plaats / monument	Vinkem, Blauwhuisstraat 3 / <i>Blauwhuis</i>
1.2.	Architect/ datum	ca. 1558
1.3.	Typologie / stijl	Herenhoeve - gesloten vierkantshoeve / landelijke architectuur
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Delepierre A.M., <i>Het arrondissement Veurne: een globale benadering</i> , M&L, jg. 1, n°3, maart 1982, p. 14-29 (foto p. 27)
1.5.	Status	Bewaard, ramen en deuren vervangen, luiken verwijderd (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/16877)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	Houten kruiskozijnen met schuiframen, geprofileerde wisseldorpel en kleine roedenverdeling, houten bolkozijnen met kleine roedenverdeling. Baksteengevel (oorspronkelijke afwerking?)
2.	Foto's	

1982 (© Vlaamse Gemeenschap)

2010 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 3
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect/ datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)
1.5.	Status
1.6.	Onderzoeker
1.7.	Labo-analyse
1.8.	Beschrijving
2.	Foto's

1982 (© Vlaamse Gemeenschap)

s.d., (© Delcampe)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

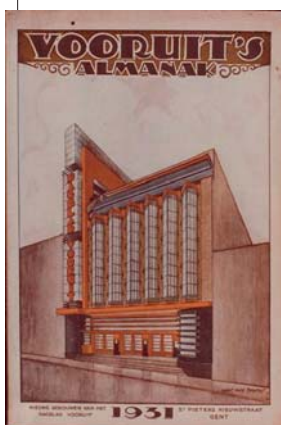
1.	Project 4
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect/ datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)
1.5.	Status
1.6.	Onderzoeker
1.7.	Labo-analyse
1.8.	Beschrijving
2.	Foto's

Aquarel J.B. De Noter (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 5	
1.1.	Plaats / monument	Gent, Sint-Pietersnieuwstraat 128, voormalige drukkerij Dagblad Vooruit / Brussel, Zandstraat 29, 31,33 voormalige drukkerij dagblad Le Peuple
1.2.	Architect/ datum	Fernand en Maxime Brunfaut / 1930 en 1931
1.3.	Typologie / stijl	Redactiegebouw / Modernisme - Nieuwe Zakelijkheid
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Celis M., Van den Bossche Hedwig, <i>De redactie- en drukkerijgebouwen van 'Vooruit' en 'Le Peuple' (architecten Fernand en Maxime Brunfaut). Twee merkwaardige realisaties uit de dertiger jaren te Gent en Brussel</i> , M&L, jg. 1, n°5, juli 1982, p. 8-23. (foto's en tekeningen p. 23)
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/21177), beschermd (Vooruit, Staatsblad 24-dec-1988, Le Peuple 26/04/1989)
1.6.	Onderzoeker	Reyniers Goedele ? (Gent)
1.7.	Labo-analyse	?
1.8.	Beschrijving	Rood en zwart geglaazuurde tegels, glas- en geschilderd metalen raam-en deurkozijnen, borstweringen ed.
2.	Foto's	

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 6	
1.1.	Plaats / monument	Deurne, Adelbert Kennisplein 1-19, Charles Philipslaan 1-7, 2-8, Drakenhoflaan 199-211, Eksterlaar 2-26, Heirmanstraat DE 1-5, 2-8, Oudedonkiaan 1-133, 2-24, Unitaslaan 1-129 / Unitastuinwijk
1.2.	Architect/ datum	Eduard Van Steenberghe / 1923-1932
1.3.	Typologie / stijl	Tuinwijk / Interbellum
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Bentein H., Steynen H., <i>Unitastuinwijk in Deurne (1923-1932) Een poging tot versmelting van een kwalitatief hoogstaande woonomgeving met een nieuwe vorm van samenleven in het kader van de volkswoningbouw</i> , M&L, jg. 1, n°6, september 1982, p. 20-39.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/20662), beschermd (Staatsblad 8-feb-1983 en uitbreiding 19-feb-2003)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	Witte gevels met polychromie op de blokkramen, deuren en luiken.
2.	Foto's	

Oudedoncklaan 9, 1982 (© Vlaamse Gemeenschap)

Hoek Eksterlaar Unitaslaan ca. 1929 (© Delcampe)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 7	
1.1.	Plaats / monument	Gent, Oudburg 23 / apotheek
1.2.	Architect/ datum	1877
1.3.	Typologie / stijl	Apotheek - winkelpui
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Bogaert C., Lanclus K., Deseyn G., <i>Van winkelen en puien</i> , M&L jg. 2, n°1, november 1982, p. 12-41 (foto p.21)
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/25541), beschermd (Staatsblad 9-dec-1981)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	Typisch houten 19e-eeuwse apotheekpui geschilderd in tinten van groen.
2.	Foto's	

1982 (© Vlaamse Gemeenschap)

1975 (© Vlaamse Gemeenschap)

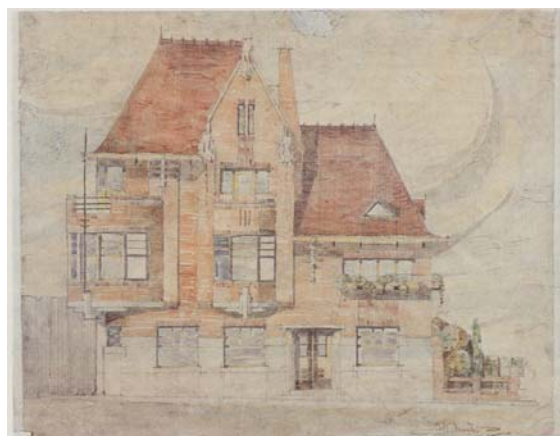
FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 8	
1.1.	Plaats / monument	Gent, Groot-Brittanniëlaan 151 / villa
1.2.	Architect/ datum	Geo Henderick / 1928
1.3.	Typologie / stijl	Woonhuis / Interbellum
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Baillieul B., Van der Linden G., Van den Bossche H., <i>Het citadelpark in Gent</i> , M&L, jg. 2, n°1, november 1982, p. 42-68 (foto p. 52)
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/18302)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	Villa in baksteen met polychroom schrijnwerk
2.	Foto's	

2014 (© Vlaamse Gemeenschap)

Ontwerptekening potlood en aquarel (© verzameling Henderick)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 9	
1.1.	Plaats / monument	Brugge, Steenstraat 25 / Grooten Vos voormalig Ambachtshuis der Metselaars
1.2.	Architect/ datum	Hiëronimus Stalpaert (steenhouwer) en Jan de Wachtere (meester-metselaar) / 1621
1.3.	Typologie	Herenhuis / Renaissance
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Goossens M., Mostaert D., <i>De restauratie van de 'Grooten Vos' in Brugge en het 'Wyckhuuse' in Alveringem</i> , M&L jg. 2, n°3, april 1983, p. 29-40.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/29801), beschermd (Staatsblad 19-sep-1974)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	Bepaalde, roodbeschilderde en gepolychromeerde gevel met in- en uitgezwakte top versierd met band- en krulwerk in Hans Vredeman de Vriesstijl. "Kunstige Herstelling" van 1884-1885 n.o.v. architect L. Delacenserie (Brugge): bepleistering van gevel en polychromering naar toestand van 1621 vlg. briefwisseling; vermoedelijk ook verlagen van beneden verdieping en sloop van de kelder. 1976-1981: vernieuwen van het kleurenpalet en vergulding, en vervangen van verweerd natuurstenen materiaal n.o.v. architect L. Dugardyn (Brugge).
2.	Foto's	

1944 (© A.C.L.)

1983 (© Vlaamse Gemeenschap)

2009 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 10	
1.1.	Plaats / monument	Etterbeek, Frankenstraat 5, woning Cauchie
1.2.	Architect/ datum	Paul Cauchie / 1904
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis / Art-nouveau
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Vandenbreeden J., <i>Het huis Couchie: een woning met 'een speciaal karakter'</i> , M&L jg. 2 n°6, november-december 1983, p. 20-23. en J. Vandenbreeden, <i>Van een stille dood gered</i> , M&L, jg. 8, n°5, september-oktober 1989, p. 12-24.
1.5.	Status	Bewaard (http://www.irismonument.be/nl.Etterbeek.Frankenstraat.5.html), beschermd 26.05.1975.
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	Bepaalde gevel. Gerestaureerd vanaf 1981, o.l.v. arch. J.J. BOUCAU en X. DE PIERPONT ; de restauratie van de sgraffiti gebeurde o.l.v. M. HENRICOT. Houten schrijnwerk wit geschilderd.
2.	Foto's	

1994 (© irisnet)

1989 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 11
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect/ datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)
1.5.	Status
1.6.	Onderzoeker
1.7.	Labo-analyse
1.8.	Beschrijving
2.	Foto's

Noordkant Grote Markt Mechelen, N.I. Van Eyck, 1650

Zuidkant Grote Markt Mechelen, N.I. Van Eyck, 1650

De Vijgenboom 2007
(© Vlaamse Gemeenschap)

Duivelshuis 2005 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 12
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect/ datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)
1.5.	Status
1.6.	Onderzoeker
1.7.	Labo-analyse
1.8.	Beschrijving
2.	Foto's

2009 (© Vlaamse Gemeenschap)

1984 (© Vlaamse Gemeenschap)

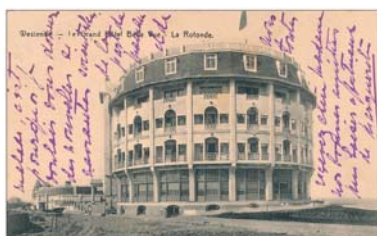
1914-18 (© ACL)

gevel
1818

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 13	
1.1.	Plaats / monument	Westende, Zeedijk 300 / Grand Hôtel Belle Vue
1.2.	Architect/ datum	Octave Van Rysselberghe / 1909 -1911
1.3.	Typologie / stijl	Hotel / Premodernisme
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Vandenbreeden, J. (1985) - <i>Het Belle-Vuehotel en de Rotonde (1910-1985) te Westende, een monument</i> , M&L jg. 4, n°2, maart-april 1995, p. 6-11.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/55221), beschermd (Staatsblad 14-jan-1984)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	De constructiemethode was vooruitstrevend: een skelet van gewapend beton werd bekleed met natuurstenen platen waartussen de voegen in een contrasterende kleur werden geschilderd. De Eerste Wereldoorlog bracht het hotel een belangrijke schade toe, waarna tussen 1920-1924 een eerste restauratie volgde. Het bestaande gebouw werd als uitgangspunt gebruikt; door een aanzienlijke versobering verkreeg het echter een modernistisch karakter: de specifieke cottage-elementen zoals bijvoorbeeld het rode pannendak van de mansardeverdieping werd weggelaten en vervangen door een vijfde bouwlaag; de zuidelijke vleugel werd na de verwoesting van 1914-18 niet meer volledig heropgebouwd en gereduceerd tot twee bouwlagen evenals de westbouw, welke de zeebaden en een zonneterras bevatte. In 1951-1952 werden de hotelkamers omgevormd tot individuele appartementen.

2. Foto's

ca. 1912 (© Delcampe)

ca. 1925 (© Delcampe)

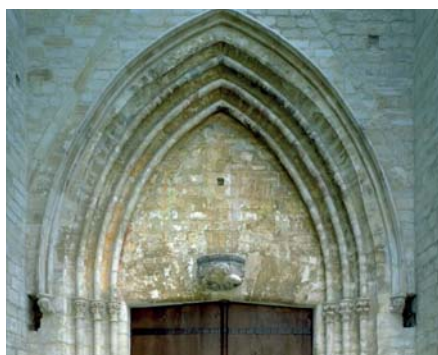

2004 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 14	
1.1.	Plaats / monument	Leuven / Sint-Jan-De-Doperkerk (noordportaal begijnhofkerk)
1.2.	Architect/ datum	14e eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Kerk / Gotiek
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	M. Buyle, <i>De polychromie van het noordportaal van de Sint-Jan--De-Doperkerk in Leuven</i> , M&L, jg. 4, n°4, juli-augustus 1985, p.33-34.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/213777), beschermd (Staatsblad 28-mei-1937)
1.6.	Onderzoeker	Marjan Buyle
1.7.	Labo-analyse	KIK-IRPA (rapport 10/06/1983, Kockaert L.
1.8.	Beschrijving	De gotische begijnhofkerk is een driebeukig, basilicaal kerkgebouw van tien traveeën lang op een rechthoekige plattegrond, zonder transept of architecturaal gemarkeerde koorpartij. Ingenieur-architect Robert Vandendael restaureerde de begijnhofkerk in 1978-1985. Op basis van oorspronkelijke resten werd in 1985 de polychromie van het noordportaal gereconstrueerd.

2. Foto's

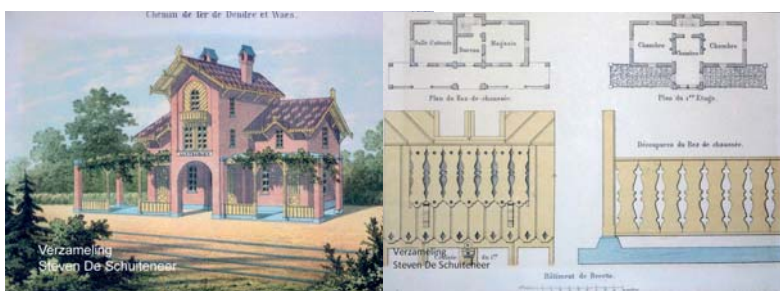
1985 (© Vlaamse Gemeenschap) voor en na restauratie

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 15
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect/ datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)
1.5.	Status
1.6.	Onderzoeker
1.7.	Labo-analyse
1.8.	Beschrijving
2.	Foto's

s.d. (© Ben Lanoot)

s.d. (© verzameling Steven De Schuiteneer)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 16
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect/ datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)
1.5.	Status
1.6.	Onderzoeker
1.7.	Labo-analyse
1.8.	Beschrijving
Foto's	

'De oudste beschildering, vastgebakken in een gipslaagje, was een grijsgroene verf (Kornerup-Wanscher kleurreferentie 29 D 3/29 D 4 -graugrün), duidelijk vrij mat vrij mager opgebracht zonder veel craquelures en verwerking. Het was een verf op basis van lijmbindmiddel (geen olieverbod), vrijwel zeker de kleurgeving uit omstreeks 1773. Vervolgens werd een olieverbod geïdentificeerd, olijfgroen, op basis van loodwit en vroeg-19e eeuw van oorsprong. (...) De imposante kroonlijst was oorspronkelijk geheel in het oplichtende wit gezet; pas in een latere fase werd ze geschilderd in grijs, oker en hemelsblauw, alle olieverboden. Kleurresten op de blauwe hardsteen van deur- en vensteromlijstingen bleken zeer fragmentair bewaard te zijn en nauwelijks voor interpretatie vatbaar. Het meest opvallend waren resten van een transparant Berlijnsblauw (Kornerup-Wanscher kleurreferentie 21 F 7/29 Berlinerblau), op de ornamenten van de toegang, en voorts samengekitte partikels lichtbruin rondom de getoogde ramen (Kornerup-Wanscher kleurreferentie 5D4 - dunkelblond). (p. 21)

1979 (© Vlaamse Gemeenschap)

1986 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 17
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect/ datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)
1.5.	Status
1.6.	Onderzoeker
1.7.	Labo-analyse
1.8.	Beschrijving

'Teneinde het koloriet te bepalen werden monsters van de verflagen onderzocht. Dit wees op sporen van verschillende pastelkleuren, onder meer blauw en geel. na een aantal kleurenstudies kreeg het blauw de voorkeur. Om het spel van het lijstwerk en het reliëf in het gevelvlak nog te accentueren, werden een lichte en een donkere tint gebruikt voor de klokgevel, niettegenstaande duidelijk aanwijsbare sporen hiervan ontbraken. Hier heeft men dus te doen met een vorm van interpretatie.' (p. 13)

2.	Foto's
----	--------

1986 (© Vlaamse Gemeenschap)

Kleurstudie door Hubert Davans uit ca. 1884

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 18
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect/ datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)
1.5.	Status
1.6.	Onderzoeker
1.7.	Labo-analyse
1.8.	Beschrijving

'De voorgevel werd ontdaan van de veelvuldige kalklagen door middel van waterbespuiting. De toestand van het parementwerk eronder was verrassend slecht. De gebruikte veldovensteen was duidelijk van slechte kwaliteit; vervanging zou tot een quasi volledig vernieuwen van het parement geleid hebben. Er werd daarentegen geopteerd voor het aanbrengen van een kaleilaag op basis van cement als beschermingslaag en als vorm van afwerking tegelijkertijd. Hierop werd een acrylaat-verf geschilderd naar de bestaande kleuren. Alle ramen in de voorgevel werden vernieuwd, zorgvuldig gekopieerd wat profileringen en afwerkingen betreft. Zo ook de luiken. Enkel de deur kon behouden blijven. De levendige groen-wit beschildering in olieverf werd hernomen, en werd eveneens gebruikt voor de vernieuwde dakoverstek.' (p. 11-12)

2.	Foto's
----	--------

1977 (© Vlaamse Gemeenschap)

1985 (© Vlaamse Gemeenschap)

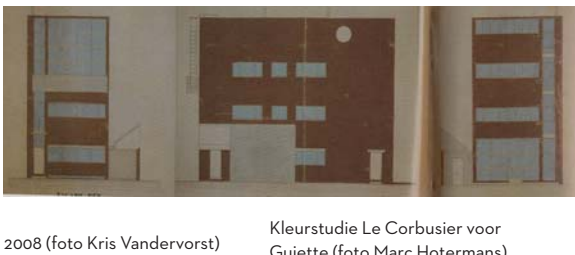
FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 19	
1.1.	Plaats / monument	Gent, Gewad 33 / pronkgevel
1.2.	Architect/ datum	1704
1.3.	Typologie / stijl	Hoekhuis (diephuis) / Barok
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Van den Bossche H., Gent, Gewad 33: een pronkgevel 'tot cieraet ende decoratie deser stede', M&L, jg. 5, n°5, 1986, p 26-39
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/19183), beschermd (Staatsblad 9-dec-1981)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	<i>'Het baksteenparement van de woning aan het Gewad was, met inbegrip van sommige delen van de natuursteen, na platvol voegen met een schrale kalkmortel na insnijden, het geheel ossebloedkleurig gepigmenteerd. Hier waren de voegen scherp ingesneden (gedagd), gemiddeld 3 to 5mm hoog en 3 mm diep, en na inkleuring met ossebloed opnieuw ingevoegd met witte fijne kalkspecie (marmmermeel). (...) Reeds kort daarop, vermoedelijk rond het midden van de 18de eeuw, werden de gevels geheel in okerkleur overschilderd en in de 19de eeuw werd het gebouw met kalkmelk gekaleid. Toch werd gekozen voor een maximaal herstel van het oorspronkelijk aspect, dus met ossebloedschildering en zandsteenkleurige bepleistering als imitatie van regelmatige blokken natuursteen.'</i> (p. 37) De restauratie is niet probleemloos verlopen (p. 38) en er werd een minerale verf gekozen i.p.v. een kalkspecie wat voor verpoederende voegen zorgde...

2.	Foto's		
			Schilderij s.d. herberg het Tonnetje ca. 1940 (© Jacques Bergmans
	1975 (© Vlaamse Gemeenschap)		 1986 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 20	
1.1.	Plaats / monument	Antwerpen, Populierenlaan 32 / Huis Guiette
1.2.	Architect/ datum	Le Corbusier / 1926-1927
1.3.	Typologie / stijl	Woonhuis / Modernisme
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Malliet A., <i>Le Corbusiers huis Guiette gerestaureerd</i> , M&L jg. 6, n°6, november-december 1987, p. 49-64.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7467), beschermd (Staatsblad 14-jun-1978)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	<i>'Als nieuwe buitenafwerking van de gevels werd geopteerd voor een witte pleister. Een nieuwe afwerking in een gelijkaardige granulaatbezetting (Granilis-bezetting) als de originele behoorde tot de mogelijkheden maar kon slechts worden uitgevoerd met storende uitzetvoegen. (...) Een ideële reconstructie van het ontwerp van Le Corbusier voor het schilderen van de gevels in gebrande sienna, zoals hij bij het voorontwerp had voorzien, werd niet wenselijk geacht. De voorkeur werd gegeven aan een de meest eenvoudige en technisch meest aanvaardbare oplossing: een dunne witte afwerkpleister.'</i> (p. 56) <i>De Granilisebekleding was een compromis, op voorstel van P. Smekens, tussen het eerste ontwerp (beschilderde cementpleister) en de bouwreglementen (natuurlijke materialen) van de stad.</i> (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7467).
2.	Foto's	

2008 (foto Kris Vandervorst)

Kleurstudie Le Corbusier voor Guiette (foto Marc Hotermans)

Granilis-bezetting van huis Guiette (foto P. Robyn)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 21	
1.1.	Plaats / monument	Brugge, Spiegelrei 23 / De Groote Mortier
1.2.	Architect/ datum	Laatgotisch (laat 15e eeuw met meerdere, latere aanpassingen)
1.3.	Typologie / stijl	Diephuis / Laatgotisch
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Esther J.P., <i>De restauratie van het huis De Groote Mortier, in Brugge</i> , M&L, jg. 10, n° 1, januari-februari 1991, p. 16-24
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/29766), beschermd (Staatsblad 19-sep-1974)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	In 1987-1988 wordt de gevel gerestaureerd n.o.v. architect P. Stroobandt (Brugge). Er betreft het reinigen en herstellen van de sterk verweerde kalkzandsteen en schilderen van de bovenbouw op basis van sporen. 'Onder de bevuiling werden namelijk verfsporen vastgesteld. Het betrof restanten van een grijze laag met hieronder zelfs sporen van een okerkleurige pigmentering. Dergelijke resten van vroegere afwerkingen, welke bij nader toezien op vele historische gevels kunnen worden opgemerkt, zijn moeilijk precies met zekerheid te dateren. Men kan ze enkel vaststellen. In dit geval werd de grijs-blauwe kleur gezien als een vroege poging om het witstenen bovengedeelte visueel in harmonie te brengen met de benedenpui van blauwe hardsteen, en dus mogelijk in verband te brengen met de restauratie van 1883 (...). Op basis van deze verfsporen werd beslist het bovengedeelte van de gevel opnieuw te schilderen.' (p. 23)
2.	Foto's	

1970 (© Vlaamse Gemeenschap)

Voor de restauratie ca. 1987 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 22	
1.1.	Plaats / monument	Knokke, Dumortierlaan 8 / Woning De Beir (Zwarthuis)
1.2.	Architect/ datum	Huib Hoste (1924 en 1930)
1.3.	Typologie / stijl	Woonhuis / Modernisme (zie ook project 34)
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Verpoest L., <i>Huib Hoste's woning voor dr. De Beir in Knokke</i> , M&L, jg. 10, n°2, maart-april 1991, p. 44-48.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/58649), beschermd (Staatsblad 17-okt-2001)
1.6.	Onderzoeker	Veerle Meul
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	Bij een grondige restauratie in 1999-2000 wordt het huis in zijn oorspronkelijk uitzicht hersteld, met zwartgeschilderde muren en een plint in rode Boomse tegels.
2.	Foto's	

2003 (© Vlaamse Gemeenschap)

s.d. (© Delcampe)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 23	
1.1.	Plaats / monument	Antwerpen, Geefsstraat 5 / Voormalig bisschoppelijk paleis (huidig Provinciaal archiefgebouw)
1.2.	Architect/ datum	ca. 1860
1.3.	Typologie / stijl	Dubbelhuis (baksteenbouw met bepleisterde en beschilderde voorgevel) / Neoclassicistisch
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Van Langendonk L., Vermolen H., Malliet A., <i>Provinciaal Archiefgebouw te Antwerpen</i> , M&L, jg. 11, n°1, januari-februari 1992, p. 20-25.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/3974), beschermd (Staatsblad 27-nov-1981)
1.6.	Onderzoeker	Linda Van Langendonk
1.7.	Labo-analyse	?
1.8.	Beschrijving	<i>'De straatgevel was bepleisterd en zowel de pleister als de arduin waren geschilderd. Het wetenschappelijk onderzoek naar de afwerking van het gebouw leverde onvoldoende betrouwbare gegevens voor de reconstructie van het oorspronkelijk voorkomen. Er werd geopteerd voor een nieuwe interpretatie met ongeschilderde arduinen elementen en een gele kleur voor de nieuwe pleister. (...) De raamvleugels, samengesteld uit kleinijzers met een verfijnd afgeronde buitenzijde, konden behouden blijven. klein herstel, zandstralen, verzinken en herschilderen van zowel ramen als binnenluiken en het beslag volstond.'</i> (p. 24-25)
2.	Foto's	

1970 (© Vlaamse Gemeenschap)

1991 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 24	
1.1.	Plaats / monument	Deerlijk, René De Clercqstraat 8 / geboortehuis beeldhouwer René De Clercqstraat
1.2.	Architect/ datum	1790
1.3.	Typologie / stijl	Landelijke architectuur, woonhuis en herberg/ winkel
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Goossens M., <i>Het geboortehuis van René Declercq te Deerlijk als museum gerestaureerd</i> , M&L, jg. 11, n°1, januari-februari 1992, p. 40-45.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/86430), beschermd (Staatsblad 8-nov-1979)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	<i>'Aangezien de elementen van blauwe klompjes opvallend gaaf konden worden gereinigd, werd beslist deze niet opnieuw van een afwerkingslaag te voorzien. Het bakstenen parement werd echter na reiniging met water onder lage druk opnieuw rood geschilderd, aangezien deze felle kleur bij het vertrouwde beeld dat we van huisje Declercq hebben. Er werd wat geëxperimenteerd met baksteengruis en met in de handel verkrijgbare universele pigmenten, doch deze gaven nooit de vereiste dieprode nuance in de kleur. Uiteindelijk werd het parement herschilderd met een minerale verf, in twee lagen aangebracht naar het voorschrift van de fabrikant. Het schrijnwerk werd volledig vernieuwd naar bestaande, met uitzondering van de twee ramen op de gelijkvloerse verdieping. Alle houtwerk werd met olieverf geschilderd in de nog aanwezige wit/groene kleuren.'</i> (p44-45)
2.	Foto's	
		
1991 (© Vlaamse Gemeenschap)		

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 25
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect/ datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)
1.5.	Status
1.6.	Onderzoeker
1.7.	Labo-analyse
1.8.	Beschrijving
2.	Foto's

2004 (© irisnet)

1895, interpretatie door arch.
Hector Guimard

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 26
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect/ datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)
1.5.	Status
1.6.	Onderzoeker
1.7.	Labo-analyse
1.8.	Beschrijving

'Met uitzondering van de deur was alle schrijnwerk nog het oorspronkelijk 18e-eeuwse. (...) Tweede bijzonderheid aan deze gevel vormde de afwerking van het parement. De analyse van een monster van de opeenvolgende verflagen (elf in totaal) geeft een mooi overzicht van de evolutie van de verfindustrie: van kalk over lood en zinkwit naar het recente titaanwit. De oudste lagen bevatten rode kleurstoffen maar vanaf de derde laag is steeds een witte kleur gebruikt. Omdat deze gevel ook wit tot ons gekomen is, was de kleurkeuze vrij evident.' (p. 57-58)

2.	Foto's
----	--------

1992 (© Vlaamse Gemeenschap)

2010 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 27	
1.1.	Plaats / monument	Brussel, Amerikastraat 23-25 / Horta-Museum
1.2.	Architect/ datum	Victor Horta / 1898-1901
1.3.	Typologie / stijl	Woonhuis / Art-nouveau
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Van Der Wee B., <i>De recente restauraties in het Horta-museum</i> , M&L, jg. 12, n° 5, september-oktober 1993, p. 33-49.
1.5.	Status	Bewaard (http://www.irismonument.be/nl.Sint-Gillis.Amerikastraat.23.html), beschermd 16.10.1963
1.6.	Onderzoeker	KIK-IRPA
1.7.	Labo-analyse	KIK-IRPA
1.8.	Beschrijving	Gevel in witte steen van Euville en Savonnières. 'Het eikenhouten buitenschrijnwerk werd na restauratie en decapering opnieuw gevernist (het schrijnwerk op de verdieping was bruin geschilderd om herstellingen met andere houtsoorten te maskeren). Om de oorspronkelijke kleur van het smeedijzer terug te vinden was meer speurwerk nodig dan voor het houtwerk. (...) Het resultaat van dit onderzoek (EDS-detectie) bracht een opeenvolging van een 15-tal verflagen aan het licht. (...) We waren uiteraard maar geïnteresseerd in de oudste lagen en meer bepaald in de eerste afwerkingslaag, die oranje-okker bleek te zijn. (...) Al het smeedwerk van deze twee gevels werd in deze kleur geschilderd uitgezonderd de roosters die ingewerkt zijn in de gevelplint in blauwe hardsteen; hiervoor werd een blauw-grijze kleur aangewend.' p. 43 Het smeedwerk in de twee voordeuren en de kroonlijst werden in een iets donkerdere tint oker-oranje-bruin gezet.
2.	Foto's	
	 1993 (© Vlaamse Gemeenschap)	 Dwarsdoorsnede van de verf (© KIK-IRPA)
FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 28	
1.1.	Plaats / monument	Mechelen, Haverwerf 20-21 / Sint-Jozef, De Duivels, Het paradijs
1.2.	Architect/ datum	Sint-Jozef 1669 barok (herbouwd in de 19e eeuw?) / Duivelshuis 1545-1550 / Het Paradijs 1520-1525
1.3.	Typologie / stijl	Diephuizen met puntgevel (zie ook Project 11)
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Bral G.J., Sint-Jozef, <i>De duivels en Het Paradijs. Restauratie van drie huizen aan de Haverwerf te Mechelen</i> , M&L jg. 13, n°5, september-oktober 1994, p. 31-51
1.5.	Status	Bewaard, St. Joseph (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/3387), Duivelshuis (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/3388), Het Paradijs (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/3389) - allen beschermd (Staatsblad 5-sep-1957)
1.6.	Onderzoeker	Balk J. en Peters S.
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	'Een tekening van J.B. De Noter uit 1845, die bewaard wordt in het Mechelse stadsarchief bleek, hoewel het hier om een fantasierijke en hypothetische romantische reconstructie gaat, heel wat waardevolle historische elementen te bevatten en werd daarom als inspiratiebron gebruikt. Bij verder onderzoek op het zandstenen parement van de gevel en de vier figuratieve bas-reliëfs van Het paradijs kwam architect G. Derks fragmenten van de oorspronkelijke polychrome afwerking op het spoor. (...) Op basis van archeologische observaties besloot de architect om een totaal nieuw project voor te stellen, waarbij de laatgotische gevel van Het Paradijs in zijn oorspronkelijke staat zou hersteld of voltooid worden met onder meer een nieuwe stilistisch verantwoorde historiserende geveltop, een getrouwe archeologische reconstructie van de vensterpartijen en de toegang op het gelijkvloers en een wetenschappelijk verantwoorde reconstructie van de oorspronkelijke polychromie afwerking van het gevelparement, de bas-reliëfs en het schrijnwerk. Ook in De Duivels kwamen enkele verrassende archeologische sporen aan het licht. (...) Op de gebeeldhouwde consoles van de houten gevel werden in de dieper uitgehaalde delen van het oorspronkelijk snijwerk sporen van beschilderingslagen teruggevonden. De restanten waren te miniem om een polychromieonderzoek uit te voeren zoals dit voor Het Paradijs werd gedaan. In samenspraak met kunsthistoricus J. Grootaers, die als adviseur voor de behandeling van de gevel van De Duivels werd geraadpleegd, werd besloten om het beeldhouwwerk en de beplanking van een vaalgroene monochrome afwerking te voorzien. In overleg met diverse instanties werd, op de valreep, uiteindelijk het basisontwerp goedgekeurd dat voorzag in polychrome afwerking van de drie gevels. Tot het herschilderen van de bak-en zandstenen barokke gevel van Sint-Jozef werd besloten omdat het contrast tussen de nieuwe en de

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.8.	Beschrijving	gereinigde behouden natuursteen te groot bleek. Hier waren echter geen sporen van vroegere polychrome afwerking meer bewaard omdat deze gevel in 1904 volledig werd gereconstrueerd met hergebruik van de natuurstenen elementen en het houten gevelreliëf met de voorstelling van de Heilige Jozef met Jezuskind. Dit interessant reliëf werd trouwens nooit gereinigd zodat heel wat fragmenten van de oorspronkelijke polychrome afwerking konden onderzocht worden. Aan restaurateur S. Peters werd opdracht gegeven om een wetenschappelijk verantwoorde polychromie op het houten reliëf aan te brengen. ' (p35-36, zie ook kaderteksten 'Polychromiediscussie' en Kleuronderzoek gevel van Het Paradijs van G.J. Bral p. 36, p.40 en Reconstructie en polychromieonderzoek van de bas-reliëfs van Sander Peters, p. 47-48)
------	--------------	---

2.	Foto's	
----	--------	--

Het Paradijs (boven) en De Duivels (onder) ca 1845, Stadsarchief Mechelen, album Kanunnik Schöffer, pentekening en aquarel, J.B. De Noter

Van links naar rechts: Sint-Jozef, De Duivels en Het Paradijs, 1994 (© Vlaamse Gemeenschap)

Romantische reconstructie van het ensemble ca 1845, Stadsarchief Mechelen, album Kanunnik Schöffer, J.B. De Noter

Reconstructie polychromie, 1994 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 29	
1.1.	Plaats / monument	Brugge, Oude Burg 261/ Huis De Halleux
1.2.	Architect/ datum	1562: Marcus Gerards / 1562 (diephuis), 1746: bouw van de tuinvleugel en de aanpassing van de voorgevel, 1768: bouw tuinpaviljoen, 1842: de gevels (tien trav.) werden omgebouwd tot een imposante bepleisterde lijstgevel, 1992-1994: restaureren van vervallen pand n.o.v. Groep Planning (Brugge)
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis met bijhorend koetshuis en tuinpaviljoen
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Esther J., Delaey B., <i>Het Huis De Halleux</i> , M&L, jg. 14, n°2, maart-april 1995, p. 21-44.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/29573), beschermd (Staatsblad 23-apr-1992, oranje 2-mei-1951)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	De restauratie van deze classicistische lijstgevel kon zich beperken tot plaatselijk herstel van ramen en pleisterwerk. (...) Voor de restauratie had de gevel een koele kleurafwerking: lichtgrijs voor het pleisterwerk, blauwgrijs voor de vensteromlijstingen en de doorlopende lijsten en wit voor de ramen en kroonlijst. De koetspoort was donkergroen geschilderd. Bij de herstelling kon worden vastgesteld dat in de loop van anderhalve eeuw de kleurstelling van deze gevel quasi onveranderd bleef. Om de herbestemming in de verf te zetten werd gekozen voor een nieuwe kleurafwerking in lichte pastelgroene tonaliteiten voor het pleisterwerk; een subtiel palet dat ook bij het koetshuis op de binnenkoer en de reigeveld van het tuinpaviljoen werd aangewend. De ramen, luiken en kroonlijst bleven wit en de poort donkergroen. Tijdens de restauratie kon de kwaliteit van de oorspronkelijke gevelafwerking ten volle naar waarde worden geschat. Om een perfect gladde oppervlakte te verkrijgen was deze na bepleistering in een oranje-rode loodmenielaaig gezet en daarna opgeschuurd. Het bijkomend voordeel van de menie was dat er een scheidingslaag tussen de kalkbezetting en de verfwerking ontstond.' (p. 25)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

2. Foto's

1995 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1. Project 30

1.1.	Plaats / monument	Gent, Veldstraat 55 / Hotel d'Hane-Steenhuyse
1.2.	Architect/ datum	Mogelijk n.o.v. David 't Kindt uit 1768
1.3.	Typologie / stijl	Stadshotel / Lodewijk XVI-stijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Everaert G., 18e eeuwse kleurgebruik in het Hotel d'Hane-Steenhuyse te Gent, M&L, jg.16, n°1, januari-februari 1997, p. 49-57.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/25985), beschermd (Staatsblad 5-okt-1953)
1.6.	Onderzoeker	Dienst Monumentenzorg van de Stad Gent en Thienpont G. bvba
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	<i>'De voorgevel uit 1768 bleek oorspronkelijk in een grijsgroene lijnverf te zijn geschilderd. Verder onderzoek zal gebeuren naar aanleiding van de grondige restauratie van de gevel (...). Ondertussen [in 1997] wordt de laatste hand gelegd aan de restauratiewerken van de achtergevel van het gebouw. Deze werd drie jaar later dan de voorgevel gebouwd in een toen nieuwe classicistische stijl en is wellicht van de hand van de bekende schilder P.N. Van Reysschoot. (...) Er werd een kleuronderzoek uitgevoerd in functie van de herschildering van de gevel. Deze was van meetaf aan monochroom in okerkleur geschilderd met uitzondering van de heraldische wapens in het fronton die polychroom waren afgewerkt. Het schrijnwerk was grijsgroen geverfd. Deze kleur kan als verdere evolutie worden gezien van het fellere groen dat reeds vanaf het midden van de 15de eeuw voor het beschilderen van schrijnwerk courant werd gebruikt.'</i> (p. 50)

2. Foto's

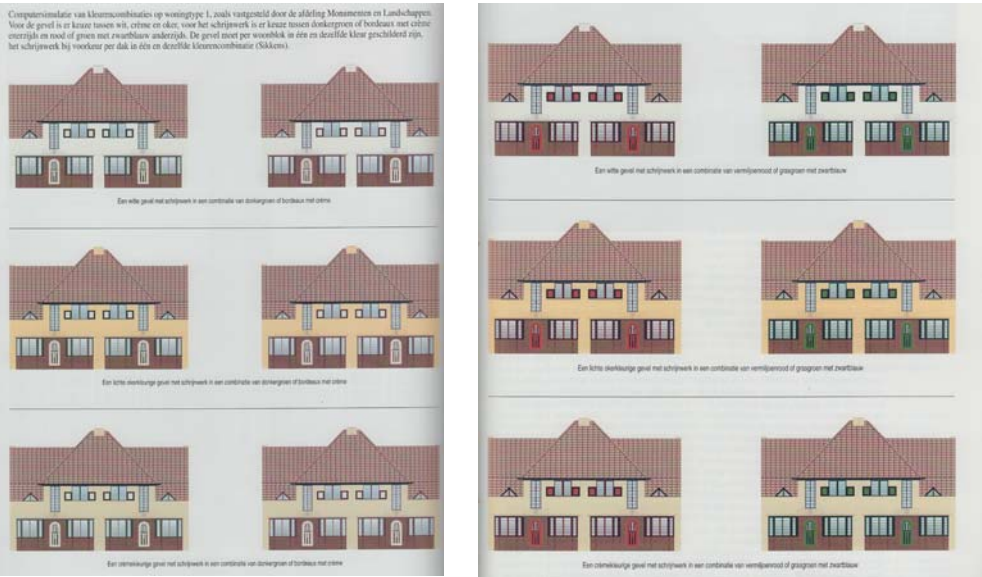
Voorgevel 2010 (© Vlaamse Gemeenschap)

Achtergevel 1997 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 31	
1.1.	Plaats / monument	Brugge, Burg 11/2 / Voormalige Burgerlijke Griffie
1.2.	Architect/ datum	1537-1608 1792: Franse Revolutie vernielt of beschadigt beelden en ornamenten. Foto van 1875 toont de Burgerlijke Griffie als een verwaarloosd gebouw zonder beelden. 1980-1981: gevelreiniging leidt tot materieel-technisch-wetenschappelijk onderzoek en een reconstruerende en conserverende proefrestauratie in 1993-1996. De uiteindelijke restauratie voorziet een vernieuwde polychromie met aandacht voor de XVI- én de XIX-keurstelling. 1881: restauratie met inbegrip van nieuwe kapitelen, friezen en pilastersokkels door P. De Wispelaere, portretbustes door F. Dumon en keurstelling door D. Tulpinck en C. Nolf. 1883: plaatsen van vergulde topbeelden - nu van brons i.pl.v. steen - n.o.v. beeldhouwer H. Pickery.
1.3.	Typologie / stijl	Gerechtsgebouw / Renaissance
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Esther J., Meulemeester J., <i>Kleurrijk eerherstel van een 19de-eeuwse restauratie. De Burgerlijke Griffie op de Burg in Brugge</i> , M&L, jg. 16, n° 2, maart-april 1997, p. 36-54.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/29237), beschermd (Staatsblad 16-aug-1942)
1.6.	Onderzoeker	De Clercq Lode, De Witte E. en Maes L. (KIK-IRPA) en Nijs R. UGent (1993-'94) en 1996
1.7.	Labo-analyse	KIK-IRPA (pigment en bindmiddelanalyses) en labo voor mineralogie, Petrografie en Microscopie (UGent)
1.8.	Beschrijving	De verschillende steensoorten zijn geïdentificeerd door Nijs R. De oorspronkelijke 16de-eeuwse bouwelementen zijn gehouwen in Lediaanse kalkzandsteen. In de 19e eeuw werd een Franse zandsteen gebruikt voor de restauratie uit de groeve van Crazannes (Rochefortsteen) en de veel hardere en wittere kalksteen van Chamesson. Er werden in 1993 6 monsters van de afwerkingslagen op de Lediaanse steen en 6 op de steen uit de groeve van Crazannes genomen. Daarnaast werden ook stalen genomen op de originele steenfragmenten bewaard in het museum. <i>De 19de-eeuwse afwerkingslagen op de arabeskepanelen en de zuilenschachten bestaan uit een witte basislaag, een eigelige olierijke laag (impimatura) , waarop een dikke gepigmenteerde laag voorkomt die bestaat uit een matrix van loodwit en bariumsulfaat, op kleur gebracht met chroomgroen en smalt met een turkooiskleurig eindresultaat. Bariumsulfaat werd onder meer door F. Kuhlman voor verftoepassingen geproduceerd vanaf ongeveer het midden van de 19de-eeuw. Volgens de huidige kennis is chroomgeel in gebruik vanaf 1862. Smalt of strooiblauw is door kobaltoxide gekleurd glas, in gebruik sinds de late 15de eeuw. Op de achtergronden van de cartouches met opschriften ANNO heeft de gele imprimaturalaag een rode afwerkingslaag. De 19de eeuwse portretmedaillons hadden bij de aanvang een zeer heldere keurstelling, met achtergronden in een vermiljoenkleurige toon. De ambachtsschilden waren in de heraldische kleuren afgewerkt.(...) Voor de kleurafwerking van het natuurstenen parement zijn de analyses onduidelijker. De aangebrachte loodwitschilderingen laten veronderstellen dat het parement en het lijstwerk bij de 19de-eeuwse restauratie in natuursteenkleur werden geverfd, om de verschillen tussen Lediaanse kalksteen en Rochefortsteen te verdoezelen. De monsters genomen op de Lediaanse steen , die kunnen opklimmen tot de allereerste afwerking door Jan Zutterman (1537), vertonen analoge laagsequenties, echter zonder een olieachtige imprimatura. Op een dunne loodwitgrond is een blauw laagje aangebracht, waarbij de loodwitmatrix (zonder bariumsulfaat) gepigmenteerd is met smalt, waarschijnlijk door ijzer blauwgroen gekleurd kaliumglas. De turkooisachtige eindlagen op de Lediaanse steen en op de Rochefortsteen zijn dus op een verschillende wijze bekomen.'</i> (p. 48-49) In het KIK rapport van 1996 lezen we dat de oudste lagen op de natuursteen 'op basis zijn van loodwit, al of niet met toevoeging van meer of minder krijt voor de verschillende kleurnuances (wit-beige-grijs).' (p. 13) Het KIK stelde PAONLIN voor (acryl+acseïne)
2.	Foto's	
   Documents classés de l'art dans les pays-bas du Xième au XVIIIème siècle, J.J. Van Ysendyck, pl n°10, avril 1880 (na de restauratie) Reconstructie van een fragment van de 19de-eeuwse polychromie (tekening © M. Meulemeester) Proefrestauratie 1996: consolidatie arabeskepaneel, reconstructie portretbuste (© Vlaamse Gemeenschap)		

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 32	
1.1.	Plaats / monument	Deurne, Adelbert Kennisplein 1-19, Charles Philipslaan 1-7, 2-8, Drakenhoflaan 199-211, Eksterlaar 2-26, Heirmanstraat_DE 1-5, 2-8, Oudedonkiaan 1-133, 2-24, Unitaslaan 1-129 / Unitastuinwijk
1.2.	Architect/ datum	Eduard Van Steenberghe / 1923-1932
1.3.	Typologie / stijl	Tuinwijk / Interbellum (zie ook project 6)
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Debruyne M., <i>Kleuren in de Unitaswijk (1923/1932-1998)</i> , M&L, jg. 17, n°4, juli-augustus 1998, p. 37-67.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/20662), beschermd (Staatsblad 8-feb-1983 en uitbreiding 19-feb-2003)
1.6.	Onderzoeker	Afdeling Monumenten en Landschappen
1.7.	Labo-analyse	KIK-IRPA (pleisteranalyse DI 97/6/6195)
1.8.	Beschrijving	De gevels zijn bepleisterd met de rotswerk techniek (in de laatste van de drie bouwfases van de wijk is dit eerder een korrelstructuur). <i>'Het lastenboek schreef dat op de oorspronkelijke bezetting een kalklaag diende aangebracht - nat in nat - zodat een hechte chemische binding ontstond tussen de bovenste pleisterlaag en de eerste kalklaag: "al de gevels te kalken met gekleurde Naamse kalk in 2 lagen. De eerste laag vooraleer de bezetting geheel verhard is. Het kleuren van de kalk zal voor elke groep aangeduid worden door den bouwmeester. Van rotswerk en kalklaag zullen stalen genomen gezet en getoond worden. Naamsche afgegoten kalk te gebruiken.'</i> (APA, n° 2302, Eduard van Steenberghe, lastenboek 8/7/1925 en 20/7/1928) In de eerste en tweede fase gaat het om een dikke okerkleurige kalelaag (slechts één laag in tegenstelling tot het lastenboek) in de derde fase gaat het om twee dunne crèmekleurige lagen. <i>'Het ligt voor de hand dat de woningen in groep gekalkt werden. Toch is de variatie in kleur beperkt. Wit was de dominante kleur in de zuidelijke groep (...). Een crème kleur overheerste in de dwarsstraten (...). Het lijkt erop dat oorspronkelijk slechts één kleinere woongroep in de Unitaswijk een echte okerkleur had.'</i> (p. 40) Het materiaal-technisch onderzoek van het houtwerk leverde geen informatie op uit de conceptfase en het bestek schreef het volgende voor: <i>'Al het schrijnwerk in Noors rood grenenhout van de beste hoedanigheid (...). Al het schrijnwerk binnen en buiten, dakboordsel met fond (...) in twee lagen na voorleer te zijn gegrondverfd. De laatste laag in drie volle kleuren naar keus van den bouwmeester. De verf van beste seruis en lijnolie, zonder vreemde bestanddelen'</i> (APA, n° 2302, Eduard van Steenberghe, lastenboek 8/7/1925 en 20/7/1928) <i>'Hieruit zou men kunnen besluiten dat de bewoners slechts drie basiskleuren konden kiezen: groen, rood en blauw, waarbij zwart en crème als nevenkleuren werden aanzien. Deze kleuren benaderen immers het dichtst de tinten die de bewoners aangeven: donkergroen + crème, felgroen + zwart, felrood + zwart, donkergroen + wit of lichtblauw.'</i> (p. 44) Op basis van onderzoek van archiefphoto's zijn de kleuren van het schrijnwerk vrij snel overschilderd. <i>'Vaststaat dat het steeds om twee kleuren ging, waar bij de donkere tint de opvallende delen van de luiken en de deuren kleurde, en de lichte tint de onderliggende delen, zoals de invulling van de luiken en de glasroeden van de ramen. (...) De kroonlijst van het dak was steeds in een donkere tint, die van de erkers aanvankelijk licht; later in vele gevallen donker.'</i> (p. 45) De afdeling Monumenten en Landschappen heeft op basis van het onderzoek een kleurencombinatie opgesteld voor de gevel en het schrijnwerk waaruit de bewoners kunnen kiezen. Het is een experiment om de eigenaars op een positieve manier te overtuigen om mee te werken aan een vakkundige instandhouding.
Foto's		
Computersimulatie van kleurencombinaties op woningtype 1, zoals vastgesteld door de afdeling Monumenten en Landschappen. Voor de gevel is er keuze tussen wit, crème en oker, voor het schrijnwerk is er keuze tussen donkergroen of berbeux met crème, okerkleur en rood of groen met zwartblauw of okerkleur. De gevel moet per woonblok in één en dezelfde kleur geschilderd zijn, het schrijnwerk bij voorkeur per dak in één en dezelfde kleurencombinatie (Sikkens). Computersimulatie voor kleurcombinaties op woningtype 1 door de Vlaamse Gemeenschap (p. 62-63)		

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 33	
1.1.	Plaats / monument	Zottegem, Heldenlaan 92 / Egmontkasteel
1.2.	Architect/ datum	Eind 15e begin 16e eeuw
1.3.	Typologie / stijl	landhuis, kasteel
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Van den Bossche H., <i>Het Egmontkasteel te Zottegem. Restauratie en herbestemming</i> , M&L jg. 19, n°2, maart-april 2000, p 6-31.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/9604), beschermd (Staatsblad 23-jul-1964)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	'Op de 19de-eeuwse zuidgevel na droegen de gevels duidelijke sporen van verscheidene kalei- en verflagen. Uit een beperkt onderzoek dat voor de restauratie plaatshad, bleken de nog aanwezige afwerkingslagen bij de baksteengevels te bestaan uit een licht okerkleurige naast een grijze kaleilaag. Op de natuursteen werden geen restanten van kleurafwerkingen aangetroffen. Uit vroeg fotomateriaal, te dateren vanaf het begin van de 20ste eeuw, blijkt dat het baksteenparement, althans in de oostgevel, herhaaldelijk werd gewit. Waarschijnlijk was dit ook reeds in de 19de eeuw het geval. Minder zekerheid is er wat de 18de eeuw betreft. Hoewel een document uit 1760 (Rijksarchief Ronse, Oud Gemeentelijk archief Zottegem, n° 1301) naast andere onderhoudswerken ook het witten van kamers vermeldt, is het niet onredelijk te veronderstellen dat deze behandeling ook voor de gevels op regelmatige tijdstippen kan hebben plaatsgevonden. De verregaande hoeveelheid van sporen door de talrijke verbouwingen die vooral het noordelijk gedeelte had ondergaan, leidde tot de keuze voor een meer homogene, gekaleide afwerking' (p. 19)
2.	Foto's	

Oostgevel 1970 (© Vlaamse Gemeenschap)

Oostgevel 2000 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 34	
1.1.	Plaats / monument	Knokke, Dumortierlaan 8 / Woning De Beir (Zwarthuis)
1.2.	Architect/ datum	Huib Hoste (1924 en 1930)
1.3.	Typologie / stijl	Woonhuis / Modernisme (zie ook project 22)
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Meul V., <i>Woning De Beir (1924-1925) te Knokke: de wedergeboorte van een 'zwart huis'</i> , M&L, jg. 20, n°1, januari-februari 2000, p. 54-71.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/58649), beschermd (Staatsblad 17-okt-2001)
1.6.	Onderzoeker	Veerle Meul
1.7.	Labo-analyse	KIK-IRPA
1.8.	Beschrijving	'Tot nog toe werd geen analyse uitgevoerd van het sintelbeton en zijn afwerking in cement. Het vrijleggen van de originele cementcoating onder de grindcementerij van ca. 1950 is geen sinecure en waarnemingen enkel binnen de lacunes van de toplaag. Er werd geen cementering aangetroffen conform Hostes lastenboek, maar wel een zwarte afwerking op een dunne ongekleurde cementmortel. (...) Laboratoriumonderzoek wees bitumen als hoofdbestanddeel uit. (...) Bij het spoedonderzoek werden, alle houten, betonnen en ijzeren onderdelen van de ramen gesondeerd. De originele afwerking op de betonnen ramen bleek inderdaad een witte verflaag op een dunne egaliserende cementmortel. Ook de ijzeren raamdelen werden wit afgewerkt. Laboratoriumanalyse geeft titaanwit aan als pigment van de eerste witte afwerkingslaag. (...) Het onderzoek van de brede raampartij van de eerste verdieping leverde anderzijds opvallende kleuraccenten op. De Diepe dagkanten van de vierkante ramen waren origineel menierood afgewerkt met een witte boord. De steekproeven en bemonsteringen van het verflagenpakket op de houten ramen wezen uit dat de eerste afwerking een groene oliegebonden verf was. Dit gold ook voor de houten raamvleugels op de tweede verdieping.' (p. 64)

2. Foto's

Reconstructie kleurenschema voorgevel

2004 (© Ann Verdonck)

1. Project 35

1.1. Plaats / monument	Brussel, Nancysstraat 6-8 / Atelier woning Albert Cortvriendt
1.2. Architect/ datum	Léon Sneyers / 1900
1.3. Typologie / stijl	Atelierwoning / Art-nouveau
1.4. M&L (jaar, jg, n°, p.)	G.J. Bral, <i>De atelier-woning Albert Cortvriendt in Brussel. Een manifest van architect Léon Sneyers</i> , M&L, jg. 23, n°5, september-oktober 2004, p.6-24.
1.5. Status	Bewaard / beschermd 29/01/1998
1.6. Onderzoeker	
1.7. Labo-analyse	
1.8. Beschrijving	'De gevel van het pand, waarin witte bakstenen met rood geschilderde voegen worden gecombineerd met natuursteen en blauwe hardsteen, weerspiegelt deze tweedeling van het gebouw. (...) De gevel wordt opgeluisterd door talrijke decoratieve elementen: drie aan Adolphe Crespin toegeschreven sgraffitopanelen, waarvan het monumentaalste zware ingrepen heeft ondergaan, met gestileerde florale motieven in een geometrische compositie; drie balkons met smeedijzeren leuningen, eveneens met geometrische motieven die typisch zijn voor de art-nouveaustijl van Sneyers, net zoals overigens de consoles van de kroonlijst in het linker deel; het merendeel van de oorspronkelijke glasramen is verdwenen. De centrale deur is, ondanks de toevoeging van brievenbussen in beide vleugels en het verlies van haar glasramen, oorspronkelijk.' (beschermingsbesluit) 'Door gebrek aan onderhoud van de sgraffito's vervaagde de polychromie en werden de pleisterlagen van het grote sgraffitopaneel afgestoten door waterinfiltratie langs de achterliggende terraswand. (...) Het oorspronkelijk gevernist schrijnwerk werd van een grasgroene afwerkingslaag voorzien. (...) De sgraffitopanelen en de toegangsdeuren met de daarin verwerkte glas-in-loodpanelen, werden grotendeels gereconstrueerd op basis van betrouwbare iconografische documenten, materiële sporen en vergelijkende elementen uit het oeuvre van Sneyers, dit om de esthetische integriteit van het concept ten volle te herwaarderden. (...) Het reinigen van het gevelparement, het partiel reconstrueren van het rode voegverband, het decaperen van en het hervernissen van het buitenschrijnwerk vormden de belangrijkste onderdelen van de buitenrestauratie. (p. 17-19)'

2. Foto's

2004 (© Vlaamse Gemeenschap)

Groot sgraffito-decoratie toestand 1996 (foto en tekening Chr. Bertrand) en sgraffiti toestand 2004 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 36	
1.1.	Plaats / monument	Tongeren, Repenstraat 21 / Voormalig Agnetenklooster
1.2.	Architect/ datum	
1.3.	Typologie / stijl	Kloosterarchitectuur / gotiek 15de, 16de en 17de eeuw
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	M. Janssen, H. Van Rechem, C. Vandegehuchte, <i>Een nieuwe bestemming voor het Agnetenklooster te Tongeren</i> , M&L, jg. 24, n° 2, maart-april 2005, p. 33-57.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/37351), beschermd (Staatsblad 5-feb-1982)
1.6.	Onderzoeker	C. Vandegehuchte
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	De stichting van het St.-Agnesklooster klimt waarschijnlijk op tot ca.1418. Rond 1421 wordt het klooster in de Repenstraat gevestigd. In 1434 geeft prinsbisshop Jan van Heinsberg toelating tot het oprichten van een kapel met kerkhof. In 1500 wordt het klooster door brand vernield; bouw van een nieuwe kerk in 1574. Kanunnik Vandermaesen koopt de bezittingen op, laat de kerk afbreken (1805 en 1813) en richt het klooster in als hoeve. <i>‘Om de gevels aan de buitenzijde te beschermen en om de kloostervleugels die in verschillende materialen zijn opgetrokken een uniform uitzicht te geven, is beslist om het parement opnieuw van een kalkafwerking te voorzien. Hierbij is geopteerd voor natuurlijke Engelse kalkmaterialen. Op de gevels wordt eerst een laag shelercoat aangebracht en vervolgens twee lagen limewash met caseïne in een grijswitte kleur. De plintzones worden afgewerkt met een zwarte minerale verf. Van het oorspronkelijk buitenschrijnwerk was er helemaal niets bewaard. Als restauratieoptie werd beslist om in de historische raamopeningen opnieuw houten ramen te plaatsen met slanke en strakke grijsgeschilderde profielen en dubbele beglazing. ‘ (p. 51-52)</i>
2.	Foto's	
 Agnetenklooster en kolenhandel (Sint Katherinastraat), 2005 (© Vlaamse Gemeenschap)		

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Projecten 37- 52	
1.1.	Plaats / monument	Limburg / vakwerkbouw algemeen en 15 gerenoveerde vakwerkhuisen tussen 1976 en 2005
1.2.	Architect/ datum	In Vlaanderen vindt de vakwerkbouw intrede tussen de 11de en 15de eeuw met hoogtepunt in de 14de en 16de eeuw.
1.3.	Typologie / stijl	Vakwerkbouw
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	J. Gyselinck, <i>Bedreigd erfgoed: vakwerkbouw in Limburg</i> , M&L, jg. 24, n°3, mei-juni 2005, p.15-54.
1.5.	Status	Alken: Bulsstraat 28 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/31638) en 116 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/31641), Oude baan 87 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/31703), Vliegstraat 35 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/31725), Diepenbeek: Ginderoverstraat 32 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/21506), Oostham: Pastoriestraat 5; dwarsschuur pastorie (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/21832), Hasselt: Kiezelstraat 100 (70-72 volgens inventaris) (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/22127), Grote Markt 3 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/21905), Botermarkt 28 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/21863), Havermarkt 4 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/21917), Kortesssem Dorpstraat 7 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/32404), Riemst: Langstraat 29 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/36955), Sint-Truiden: Gootstraat 11 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/22728), Tongeren: Munstraat 13 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/37308) en Maastrichterstraat 26-28 (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/37274)
1.6.	Onderzoeker	
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	<i>‘Van alle bewaarde en onderzochte vakwerkgebouwen werd vastgesteld dat het leemvlechtwerk gekalkt en/of bepleisterd is. In veel gevallen werd gekalkt en gepleisterd over het stijl-en regelwerk heen. Met Voskuil en Eggen mogen wij aannemen dat de vakwerkgebouwen oorspronkelijk geenszins gekalkt, laat staan bepleisterd waren. Onderzoek naar iconografisch materiaal uit de late middeleeuwen bevestigt dit. Bevraging van ambachtslui die het van huize uit hebben geleerd en soms zelf in zo een vakwerkwoning werden grootgebracht en eigen onderzoek (J. Gyselinck) van verschillende vakwerkgebouwen ter gelegenheid van restauratiewerken, bevestigen deze stelling. (...) Het typische beeld van gekalkte gebouwtjes met geaccentueerde, dikwijls geteerde stijlen, is 19de eeuws.</i>

1.8.	Beschrijving	Voor dit kalken kunnen meerdere redenen aangedragen worden. Mogelijk is de achteruitgang van de traditionele leembereiding een reden. (...) De meest voor de hand liggende reden is de bescherming van de lemen vullingen tegen allerlei weersomstandigheden. Leem barst door droogte en lost op door overvloedig water. (...) Zuiver praktische overwegingen als het buiten houden van tocht en koude die langs de kieren en de reten binnendrong, zullen eveneens een rol gespeeld hebben. Een ander element dat zeker meetelt, is het hygiënisch aspect, want een wit pand oogt fris. (...) Niet zelden stelt men vast dat de vakwerkinvullingen en houtwerk gekalkt en zelfs bepleisterd werden vanaf het ogenblik dat verbouwingen, bijvoorbeeld in raampartijen, worden aangebracht. (...) De witselspecie was samengesteld uit gebluste luchtkalk met water (kalkmelk). Om de hechting te vergroten werd er soms lijm of olie bijgevoegd. Door het toevoegen van caseïne (eiwit, kwark) kreeg kalk een hoger bindend vermogen. (...) De kalklaag werd dikwijls gekleurd met blauwsel (ultramarijn), met gele en rode oker. (...) Het houten geraamte werd aanvankelijk niet behandeld. Vanaf de 19de eeuw werd het houtwerk niet zelden gezwart met een natuurlijke, zwarte kleurstof. (p. 33-34)
------	--------------	---

2. Foto's

Bulsstraat 28, Alken, 1985 (© Vlaamse Gemeenschap)

Bulsstraat 28, Alken, 2005 (foto Oswald Pauwels)

Bulsstraat 116, Alken, 1985 (© Vlaamse Gemeenschap)

Bulsstraat 116, Alken, 2005 (© Vlaamse Gemeenschap)

Kieselstraat 100 (of 70-72?) Spaans Huis, Hasselt, 1975 (© Vlaamse Gemeenschap)

Kieselstraat 100 (of 70-72?) Spaans Huis, Hasselt, 2005 (© Vlaamse Gemeenschap)

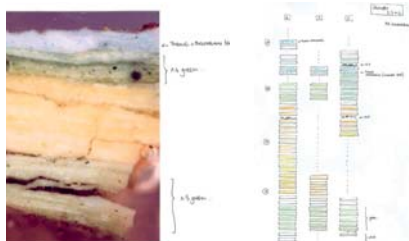

s.d., Hasselt, Havermarkt 4, genomen voor de restauratie (© Vlaamse Gemeenschap)

2014, Hasselt, Havermarkt 4 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 53	
1.1.	Plaats / monument	Vilvoorde, Rondeweg 40 / Tuchthuis
1.2.	Architect/ datum	J.B. Dewez / Rondeweg 40 / 1776-'79
1.3.	Typologie / stijl	Gevangenis / classicisme
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	D. Nuytten, "Un immense bâtiment, d'aspect sinistre, posé au bord du canal". Het voormalig tuchthuis van Vilvoorde, M&L jg. 25, n°1, januari-februari 2006, p. 6-28
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/70576), beschermd (Staatsblad 28-apr-2006)
1.6.	Onderzoeker	Verdonck Ann (Examino 2005-2006 en 2007)
1.7.	Labo-analyse	C. Hassal (Londen)
1.8.	Beschrijving	'Enkel op de gevels van blok B en C, twee vleugels die een kleine 100 jaar na het neoclassicistisch complex van J.B. Dewez werden gebouwd, treffen we een onverstoord stratigrafie aan. (...) Rekening houdend met de zware verbouwingen die de authentieke classicistische vleugels hebben ondergaan, wordt sterk getwijfeld of nog sporen van afwerkingen ouder dan 1860-'67 aanwezig zijn. Met het blote oog valt namelijk niet uit te maken hoeveel lagen een kalkpakket precies telt. Bovendien zijn de kalklagen fragmentair aanwezig en hun bewaringstoestand van die aard dat ze verpulveren tijdens vrijlegging. Het labo-onderzoek toont een veertig-tal kalkwitsels op de oudste gevels. De laborante twijfelt er echter aan dat de oorspronkelijke kalk nog aanwezig is. De oudste teruggevonden afwerking is een wit kalkwitsel.(...) We bepalen de NCS code van de witte kalklaag die op heden steeds als eerste laag op het baksteenparement ligt; S 1005 Y. (...) Het schrijnwerk is vernieuwd en het lagenpakket is bijgevolg klein (gemiddeld 2 tot 3 afwerkingen).' (rapport 2005-2006, p. 13)
2.	Foto's	

Dwarsdoorsnede van het kalkverfpakket op gevel E
(© C. Hassal, 2005)

Gevel E in 2005 (© Ann Verdonck)

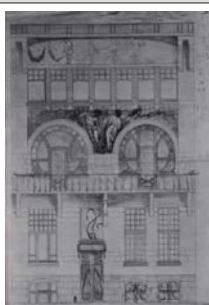

Gevel C (rode gevel) en gevel C in 2005 (© Ann Verdonck)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 54	
1.1.	Plaats / monument	Heule, Warande z.n. / Warandekapel
1.2.	Architect/ datum	Barok (1742), hersteld in 1923, gerestaureerd in 2005-2006
1.3.	Typologie / stijl	Kapel
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	F. Mahieu, De restauratie van de Warandekapel in Heule, Kortrijk, M&L, jg. 25, n°5, september-oktober 2006, p. 6-13.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/60813), Bechermnd (Staatsblad 27-aug-1999)
1.6.	Onderzoeker	VandenBorre-Lauwers
1.7.	Labo-analyse	?
1.8.	Beschrijving	'Voor het exterieur van de kapel beperken we ons tot een iconografisch onderzoek, gecombineerd met de bevindingen ter plaatse. Op de bovenste muurgedeelten, die door de dakoversteek beschermd zijn van slagregen en afstromend regenwater, vonden we op verschillende plaatsen okerkleurige kalkverflagen terug. Aan de voet van de muur waren er sporen van een zwarte gepekte plint. Onder de rode verflaag op het houtwerk van de deur en dakruiter waren een aantal blauwe verflagen terug te vinden. De cementberaping van de voorgevel werd wellicht (her)aangebracht in 1923. (...) Om het baksteenparement te beschermen, en om het oorspronkelijk uitzicht van het kapelletje te herstellen werd beslist om de kapel opnieuw te kalken met een okerkleurige kalkverf. Ook de plint werd opnieuw aangebracht. De met cementberaping (vingerberaping) bezette voorgevel werd hersteld.' (p. 8-9) Het schrijnwerk en de dakruiter werden opnieuw blauw geschilderd.
2.	Foto's	
	 	
	Schilderij R. Vertriest s.d. (© Vlaamse Gemeenschap) 2006 (© Vlaamse Gemeenschap)	

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 55	
1.1.	Plaats / monument	Elsene, Defacqzstraat 48 / Hotel Ciamberlani
1.2.	Architect/ datum	Paul Hankar / 1897
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis / Art-nouveau
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	C. Fontaine, <i>Op zoek naar een verloren ideaal? De sgraffiti van het hotel Ciamberlani in Elsene</i> , M&L, jg. 26, n°3, mei-juni 2007, p. 24-55.
1.5.	Status	Bewaard (http://www.irismonument.be/nl.Elsene.Defacqzstraat.48.html), beschermd 12.01.1983.
1.6.	Onderzoeker	Claire Fontaine
1.7.	Labo-analyse	
1.8.	Beschrijving	Gevel bekleed met Silezische baksteen met banden in witsteen van Euville. Op verdiepingen zien we een indrukwekkend sgraffito met oriëntaalse inslag. 'Een eerste kleurenpalet was geïnspireerd door de natuur en maakte van de sgraffito een venster op de wereld. Zeer snel volgde een tweede kleurenschema in oker en baksteenrode tinten, waarbij de sgraffito veel meer opging in de architectuur van de gevel die daardoor leesbaar werd als geheel. (...) Was Giamberlani ontwerper van de sgraffiti, Crespin zal vermoedelijk wel zijn inbreng gehad hebben in het kleurenpalet. Het was dus wellicht meer dan alleen de uitvoerder. (...) Bij de sgraffitorestauratie wordt, vaker dan in andere restauraties, de optie van reconstructie genomen.' (p. 49)
2.	Foto's	

P. Hankar, ontwerp sgraffitogevel (Paul Hankar, Brussel 1963)

2007 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 56	
1.1.	Plaats / monument	Deurne, Ter Rivierenlaan 55 / Woning Peeters
1.2.	Architect/ datum	Gaston Eysselinck / 1932-34
1.3.	Typologie / stijl	Woonhuis / Modernisme
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Verdonck A., Dubois M., <i>De woning Peeters in Deurne (1932-34) van Gaston Eysselinck: een Vlaamse 'Machine à habiter'</i> , M&L jg. 26, n°5, september-oktober 2007, p. 4-21.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/11323), beschermd (Staatsblad 8-jun-1995)
1.6.	Onderzoeker	Verdonck Ann (Examino cvba, 2005)
1.7.	Labo-analyse	C. Hassal Londen (pigmenten en bindmiddelanalyse van de verf)
1.8.	Beschrijving	'Alle onderdelen en muurvlakken van de buitengevels en de terrassen zijn grondig bemonsterd. In eerste instantie via stratigrafische steekproeven en puncties. Bijkomend is informatie verzameld over de gebruikte pigmenten via slijpplaatjes en analyse met gepolariseerd licht. De resultaten van dit onderzoek zijn verrassend: de kleurstudie van Eysselinck is geen vrijblijvende vingeroefening geweest maar een effectief gerealiseerd kleurenschema. De verticale gevelvlakken in de De Neufstraat en de Ter Rivierenlaan zijn oorspronkelijk uitgevoerd in beige. De achtergevel is zwart geschilderd met bitumenverf. Alle horizontale vlakken, met name de plafonds van de carport en het zonneterras, zijn fel geel. De volumes onder de carport en op de terrassen zijn oorspronkelijk in zwart en roestbruin geschilderd. De oorspronkelijke pigmenten zijn onder de microscoop via gepolariseerd licht geïdentificeerd als gele oker (beige), ijzeroxidierood (roestbruin), cadmiumgeel (geel) en bitumen (zwart). Het onderzoek geeft ook informatie over de textuur en de glanswaarde. Het gaat om een korrelige textuur die voornamelijk wordt gegenereerd door de pleister met een mat aspect van de verf (kalk + olie) (...) Ook de originele metalen ramen en deuren zijn bemonsterd. De stratigrafische steekproeven en puncties tonen een vrij onsamenhangend kleurenpalet op de metalen onderdelen. (...) De laboanalyse stuurt de resultaten van de steekproeven bij en de uiteindelijke conclusie is dat de okerkleurige gevels gecombineerd waren met schrijnwerk in bruine omber, terwijl de zwarte achtergevel oorspronkelijk rood (ijzeroxide rood) schrijnwerk had.' (p. 15-16)
2.	Foto's	

Kleurenstudie Eysselinck (©Design-museum Gent)

Toestand woning na restauratie (© Ann Verdonck)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 57	
1.1.	Plaats / monument	Kessel-Lo, abdij Vlierbeek 1-13, 2-14, 26 / Voormalig gastenkwartier
1.2.	Architect/ datum	Late 16de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Abdijen
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	D. Nuytten, L. De Clercq, P. Stevens, <i>Bouwgeschiedenis en restauratie van het voormalig gastenkwartier van de abdijsite van Vlierbeek in Kessel-Lo</i> , M&L, jg. 26, n° 6, november-december 2007, p. 6-29.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/42590), Beschermd (Staatsblad 31-mrt-1939)
1.6.	Onderzoeker	Lode De Clercq
1.7.	Labo-analyse	KIK-IRPA 2005
1.8.	Beschrijving	<i>‘De opmerkelijke gevel van het gastenkwartier doet oorspronkelijk dienst als hoofdgevel van de abdij. (...) Het materiaaltechnisch onderzoek van studie bureau De Clercq heeft aangetoond dat het oorspronkelijk kleurgebruik de architecturale geleiding volgt. De pilasters en hun kapitelen worden rood geschilderd, het parement rood met witte voegen, het hoofdgestel wit en de sokkels in een bruine okertint. Deze onderzoeksresultaten zijn enigszins verrassend, aangezien in het algemeen pilaster en hoofdgestel een zelfde kleur krijgen terwijl de velden in een andere, vaak rode kleur worden gezet. Deze laatste versie is eveneens afgebeeld op het anonieme schilderij dat de 17de eeuwse abdijgebouwen voorstelt ten tijde van abt Robert Garesta. Alle elementen van de colossale orde, pilaster én hoofdgebouw zijn er oker gekleurd en de velden rood, waarbij het witte voegwerk duidelijk is ingetekend. In de 19de eeuw ondergaat de gevel van het gastenkwartier zijn meest ingrijpende transformatie. (...) De raamopeningen worden verlaagd en van hun kruismonelen ontdaan, een nieuw linteel in blauwe hardsteen alsook eikenhouten schrijnwerk worden ingebracht. Ook de vensterdorpel wordt verlaagd en vervangen door een exemplaar in blauwe hardsteen. (...) De oorspronkelijk roodgeschilderde bakstenen velden van de gevel krijgen nu een groene (in de massa gekleurd met toevoeging van groene aarde) pleisterlaag, en de achtergevel krijgt een okerkleurige schildering, die later nog verschillende malen wordt hernomen. (p. 15-17) (...) Voor de restauratie van de voorgevel is de 19de-eeuwse toestand als referentie gebruikt. Dit betekent dat de huidige groene bepleistering in combinatie met de zichtbare presentatie van de natuursteendelen gehandhaafd blijft. (p. 25)</i>
2.	Foto's	

Voorgevel gastenkwartier voor de restauratie (foto s.n., s.d.)

Voorgevel gastenkwartier na de restauratie, foto 2007 (© Vlaamse Gemeenschap)

Abdij van Vlierbeek tijdens abbatiaat van Robert Garesta (1653-1680) in een anoniem schilderij uit ca. mid 17de eeuw (© Kerkfabriek Vlierbeek)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

1.	Project 58	
1.1.	Plaats / monument	Brussel, Koningstraat 25-27 / herenhuis
1.2.	Architect/ datum	Architect Antoine Mennessier / 1876
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis / Ebenistenstijl
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Engels R., Duquesne S., <i>De gevelrestauratie van een herenhuis aan de Koningstraat in Brussel: eerherstel voor een 19de-eeuws monument</i> , M&L, jg. 30, n°3, mei-juni 2011, p. 22-41.
1.5.	Status	Bewaard, beschermd bij KB van 8/08/1988
1.6.	Onderzoeker	KIK-IRPA
1.7.	Labo-analyse	KIK-IRPA
1.8.	Beschrijving	<i>Zowel het houten pitch pine schrijnwerk als de metalen panelen in 'galvanoplastiek' en 'gemetaliseerd stucwerk' zijn bemonsterd ifv de restauratie (uitleg van beide technieken p. 28-29). 'Het materiaaltechnisch onderzoek in het laboratorium van het KIK liet toe om restanten van patine onder de verflagen terug te vinden en te interpreteren. Alle decoratieve elementen waren bruin gepatineerd, met nuances in tint tussen de verschillende elementen, eerder te wijten aan het productieproces (reagentia) dan gewenst. Ze werden beschermd door een laag was of lijnolie. Bij de restauratie van de verschillende metalen elementen door restaurateurs Philippe Janssens en Sylvia Collignon is getracht om zoveel mogelijk het oorspronkelijk aspect te benaderen. Hiervoor dienden de latere verflagen verwijderd te worden, hetgeen ook toeliet het detail van de bas-reliëfs en de sculptuur terug te brengen. Verder diende ook de geoxideerde of gemodificeerde patinalaag te worden verwijderd en werd een nieuwe artificiële patina aangebracht. p. 29 (...) Ook op het prachtig geprofileerd schrijnwerk in pitch pine werden verschillende schilderlagen bovenop de originele vernis teruggevonden, meestal in donkerbruine tinten. De originele laag in lijnolievernis was nog slechts sporadisch aanwezig. Voor de start van de restauratie was voorzien om het schrijnwerk opnieuw te schilderen in een kleur die de oorspronkelijke afwerking benadert. Maar omwille van de goede toestand van het houtwerk en vooral de waarde van de oorspronkelijke afwerking voor de architectuur van het monument, werd beslist om het schrijnwerk volledig te decaperen en te behandelen met een vernis op basis van lijnolie.' (p. 30) De gevel zelf werd na sanering van de pleister geschilderd in een gebroken witte gevelverf op basis acrylharsen. (p. 40)</i>
2.	Foto's	

2011 (© Origin)

2011 (© Vlaamse Gemeenschap)

Publiciteit voor een galvanoplastische preproductie van de panelen van Oudenaarde, Archief van de inventaris voor het bouwkundig erfgoed, Stad Brussel

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie

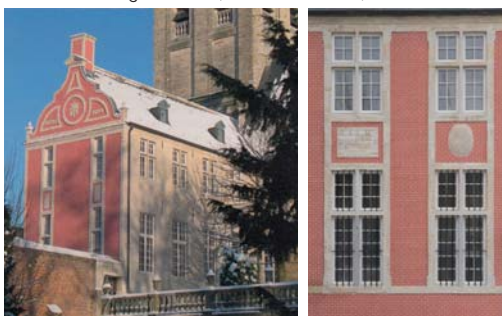
1.	Project 59	
1.1.	Plaats / monument	Heverlee, Abdij van Park 3, 6, 7-9 / Locutorium (Spreekhuys) Norbertijnenabdij van Park
1.2.	Architect/ datum	Kort voor 1718
1.3.	Typologie / stijl	Abdijen / barok
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Nuytten D., <i>Bouwgeschiedenis en restauratie van het locutorium van de Parkabdij in Heverlee</i> , M&L, jg. 31, n°2, maart-april 2012, p. 34-53.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/42566), beschermd (Staatsblad 8-mrt-1940)
1.6.	Onderzoeker	J. Grootaers 2005
1.7.	Labo-analyse	Jägers & Jägers 2005
1.8.	Beschrijving	'Uit het materiaaltechnisch onderzoek, uitgevoerd door Johan Grootaers voor A.M. Consult, blijkt dat de oorspronkelijke gevelafwerking van de noordvleugel is verwijderd. (...) Het baksteenparement was afgewerkt met een licht hydraulische kalkmortel met zandtoeslag, aangebracht bijna onmiddellijk na het metselen. Deze maximaal tot slechts 6 millimeter dikke mortellaag is aansluitend geschilderd in een rode kleurstelling, in het onderzoek aangeduid als Venetiaans rood naar het gelijknamige aardepigment, waarop dan een regelmatig voegpatroon in witte voegschildering was aangebracht, met dagstreep in de doorgaande horizontale lintvoegen. Een restant van deze oorspronkelijke afwerking is bewaard gebleven in de uiterste oostelijke hoek van de gevel (...). 'p. 37 Het witgeschilderde schrijnwerk van de ramen dateert uit de 19de eeuwse restauratiecampagne. 'De toegangsdeur is een goed bewaarde eikenhouten klampdeur uit de vroeg 18de eeuw met intact hang-en sluitwerk: het materiaaltechnisch onderzoek toont aan dat de nu witgeschilderde deur oorspronkelijk egaal middengrijs was.' (p. 38) ' Waar noord- en westgevel onderling sterke overeenkomsten vertonen op gebied van materiaalgebruik en afwerking, wijkt de zuidgevel hiervan af. Deze gevel is niet uitgewerkt in een bak- en zandsteenstijl met geschilderde pleisterlaag, maar volledig bekleed met een gevelparement van witte natuursteen waarmee zij aansluit op de aanpalende gevels van de prelatur die hier de abtstuinen omgeven. (...) Het parement is hoofdzakelijk uitgevoerd in Gobertange, met hier en daar een beperkte hoeveelheid Lediaanse steen (Balegem). (...) Evenmin zijn aanwijzingen gevonden dat het parement met een kalklaag overschilderd was.' (p. 39) 'Er is beslist deze pleisterlaag opnieuw aan te brengen en de noord- en westgevel opnieuw flinterdun te bepleisteren met een geschilderde kalkbepleistering met een egaal rode kleurstelling waarop een baksteenimitatie is ingetekend zoals oorspronkelijk het geval was.' (p. 42) Al het buitenschrijnwerk in grenenhout uit de 19de eeuwse restauratiefase was in slechte toestand en is vervangen door schrijnwerk naar 18de eeuws model in eik met roedeverdeling. De eikenhouten toegangsdeur is geconserveerd en herschilderd in middengrijs.
2.	Foto's	

Noord- en westgevel 2009 (foto Dieter Nuytten)

Noord- en westgevel 2012 (foto J.orisSchoors)

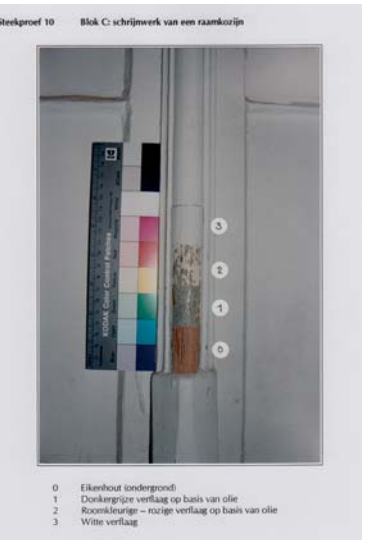

West- en zuidgevel 2012 (foto Piet Stevens) en detail noordgevel (foto Joris Schoors)

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 60	
1.1.	Plaats / monument	Eeklo, Bus 1 / poortgebouw Huysmanshoeve
1.2.	Architect/ datum	
1.3.	Typologie / stijl	Landelijke architectuur / 13de-16de eeuw
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	Verdonck A., Deceuninck M., <i>Het middeleeuwse poortgebouw van de Huysmanshoeve te Eeklo: een bescheiden bouwwerk lot een fascinerende geschiedenis</i> , M&L, jg. 32, n°3, mei-juni 2013, p. 38-51.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/47629), beschermd (Staatsblad 26-jun-1993)
1.6.	Onderzoeker	Verdonck Ann, Marjolein Deceuninck 2011
1.7.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.8.	Beschrijving	<i>‘Observaties van de bouwsporen staven de vaststelling van Romano Tondat dat de oorspronkelijke constructie geen poortgebouw is maar een eenvoudige bakstenen poortdoorgang met één inrit voor karren en één voor voetgangers. In deze oude poortdoorgang zijn kloostermoppen gebruikt met afmetingen van ca. 29 x 14 x 7,5 cm (l x b x h) in een onregelmatig en Vlaams verband, afgewisseld met lagen Doornikse kalksteen. Kloostermoppen of kloosterstenen zijn middeleeuwse bakstenen waarvan de afmetingen verschillen van ca. 30/38 x 14/18 x 8/12 cm (l x b x h). Later ontstaat min of meer een standaardformaat van 28,5 x 13,5 x 8,5 cm. De dimensie van de gebruikte moppen in het poortgebouw leunt zeer sterk aan bij dit ‘gestandaardiseerd’ formaat. Dit baksteentype kan gedateerd worden eind 13e eeuw, ca. 1270.’ (p. 44) ‘Het exterieur bevat, in tegenstelling tot de opnames van het KIK-IRPA uit 1944-’45, slechts geringe sporen van een kalkwitselafwerking en een zwarte plint in teerverf. Waarschijnlijk is de eerste poortdoorgang niet gewit maar zijn de kalkwitsellagen aangewend om de vele sporen van verbouwingen en herstellingen te camoufleren en opnieuw een coherent geheel te krijgen.’ (De Huysmanshoeve te Eeklo, poortgebouw, bouwhistorisch onderzoek, onuitgegeven rapport Fenikx bvba, 2011, p. 18)</i>
2.	Foto’s	
 Gevel kant dreef, 1944 (© KIK n° A93099) Gevel kant dreef, 2011 (© Fenikx) Gevel kant erf, 1944 (© KIK n° E7546) Gevel kant erf, 2011 (© Ann Verdonck)		

FICHE - Tijdschrift Monumenten, Landschappen en archeologie		
1.	Project 61	
1.1.	Plaats / monument	Mechelen, Antwerpsesteenweg zn. / Provinciale Tuinbouwschool
1.2.	Architect/ datum	Jan Lauwers / 1928-1934
1.3.	Typologie / stijl	School / Modernisme
1.4.	M&L (jaar, jg, n°, p.)	De Graef R., <i>Omgaan met een modernistisch gebouw: de provinciale tuinbouwschool in Mechelen</i> , M&L jg. 33, n°5, september-oktober 2014, p. 46-61.
1.5.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/1348), beschermd (Staatsblad 22-jan-1998)
1.6.	Onderzoeker	Verdonck Ann en Nele Vanholme 2007
1.7.	Labo-analyse	Hassal C.
1.8.	Beschrijving	<i>‘De resultaten van dit project in combinatie met het onderzoek naar de originele afwerkingslagen leidde tot enkele opmerkelijke vaststellingen. Een groot gedeelte van het schrijnwerk is in feite nog origineel, maar bij praktisch alle ramen zijn de horizontale houten raamroeden verdwenen samen met de originele kleuren, rood aan de buitenzijde en zwart aan de binnenzijde, wat een zeer grote impact op het beeld van het gebouw heeft.’ (p. 54) De ramen zijn in eer hersteld en opnieuw voorzien van hun originele kleurschema tijdens de restauratie.</i>
2.	Foto’s	
 Voorgevel 2007 (© Ann Verdonck) Voorgevel 2014 (© Vlaamse Gemeenschap) Conciërgewoning 2014 (© Vlaamse Gemeenschap)		

6.2.2. Inventaris verf op gevels - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg		
1.	Project 1	
1.1.	Plaats / monument	Aalst, Oude Vismarkt 13 / Oud Hospitaal
1.2.	Architect / datum	Vrouwenvleugel 1616 (A), mannenzaal 1622 (B) (beiden aangepast eind 18e eeuw) en zaal van de Vaartkapoenen uit de 19de eeuw (C).
1.3.	Typologie / stijl	Ziekenhuisarchitectuur / diverse periodes (hospitaal 17de eeuw, verbouwingen eind 18de eeuw en uitbreiding tijdens de 19de eeuw).
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/212), beschermd (Staatsblad 27-sep-1991)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Materieel technisch vooronderzoek van het pleister- en schilderwerk. Oud-Hospitaal te Aalst</i> , onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, mei 1999. (2 delen)
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Het hospitaal is uitgebouwd links van de kapel en bestaat uit drie gebouwen: de 'vrouwenzaal' ten noorden, deels aansluitend bij de zuidgevel van de kapel (1616), ten oosten de 'mannenzaal', uitziend op de Dender (1622), ten zuidoosten de zaal van de vaartkapoenen uit de 19de eeuw. (inventrais) De gevels van de zaal van de Vaartkapoenen (C) zijn rood gekaleid met de baksteenkleur als referentie. <i>'Het oorspronkelijk gebruikte verfmengsel was samengesteld uit kalk waaraan mogelijk de volgende pigmenten of verfstoffen zijn toegevoegd: Engels rood, een weinig gele oker, wat omber en indien nodig een beetje zwart (afhankelijk van de baksteenkleur die geïmiteerd werd. Om de glans van de verf te temperen kon ze met terpentijn vermengd worden.'</i> (Onderzoeksrapport, deel 1, p. 28) Het schrijnwerk was aanvankelijk in donkergrijs geschilderd. De gevels van de mannenzaal (B) zijn oorspronkelijk eveneens rood gekaleid. <i>'Het Engels rood of het dodekop rood waren dominerende kleuren voor het exterieur van de 17de eeuw. Daaropvolgend werd de gevel okergeel gekaleid. Deze zogenaamde Bentheimer kleur (een mengsel van gele oker en wit in allerlei gradaties) ziet men voornamelijk in de 18de eeuw aan belang winnen.'</i> (p. 29) Voor wat betreft de vrouwenvleugel is enkel het schrijnwerk bemonsterd: De steekproeven leveren telkens hetzelfde resultaat op. <i>'Het is namelijk een historisch gegeven dat men omstreeks 1780 de ramen groen in plaats van wit schilderde. Aanvankelijk werd een olijfgroen gebruikt, maar stilaan werd donkerder groen gebruikt.'</i> (Onderzoeksrapport, deel 1, p. 30)
2.	Foto's	
 Oud Hospitaal 2008 (© Vlaamse Gemeenschap) Oud Hospitaal 2011 (© Johan Allard) Steekproef 12 Blok B: buitengevel uitwendig op de binnenkoer 0 Rode baksteen (ondergrond) 1 Rode kaleilaag op basis van kalk vermengd met pigmenten 2 Geel - beige kaleilaag op basis van kalk vermengd met pigmenten 3 Rode kaleilaag op basis van kalk vermengd met pigmenten 4 Witte kaleilaag Sondering van de gevel van de mannenvleugel (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg) Steekproef 1 Blok C: buitengevel aan de Oude Vismarkt 0 Rode baksteen (ondergrond) 1 Roze grondlaag: verfstreken van de originele afwerkingslaag (zie 2) 2 Rode kaleilaag op basis van kalk vermengd met pigmenten Sondering van de gevel (© Studiebureau Archeo- logie & Monumentenzorg) Steekproef 10 Blok C: schrijnwerk van een raamkozijn 0 Eikenhout (ondergrond) 1 Donkergrijze verflaag op basis van olie 2 Rooskleurige - rozige verflaag op basis van olie 3 Witte verflaag Sondering van het houten schrijnwerk van de vleugel van de Vaartkapoenen (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)		

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg		
1.	Project 2	
1.1.	Plaats / monument	Antwerpen, Oude Beurs 27/ Den Wolsack
1.2.	Architect / datum	Gevel dateert uit de laat 18de-vroeg 19de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis (dubbelhuis) / Classicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/4408), beschermd (Staatsblad 21-sep-1976)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Stratigrafisch onderzoek van de kleurafwerkingslagen aan de buitengevel van het Erfgoedhuis Den Wolsack</i> , onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, januari 2007.
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Voormalige huizinge 'den Wolsack', van 1621 af z.g. 'de Keyzerskroon'. De voorgevel is een bepleisterde en beschilderde lijstgevel van zes traveeën en drie bouwlagen onder zadeldak uit de laat 18de eeuw of vroeg 19de eeuw. (inventaris) De voorgevel van Den Wolsack is op de oudste nog bewaarde laag donkergrijs geschilderd (S 4005-Y20R en S5005-Y20R). Het schrijnwerk is niet onderzocht.
2.	Foto's	

Oud Hospitaal 2006 (© Vlaamse Gemeenschap)

Sondering op de voorgevel (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering 4, voorgevel rechts	
Beschrijving	HCS-waarde
0 (drager)	Pleisterwerk, fijn afgewerkt
1	Pleisterwerk, dun, maar ruw afgewerkt, ca. 1,5 centimeter dik
2	Fragmentaire sporen donkergrijs
3	Licht okergeel
4	Wit
5	Beige, Structuurverf (recent)

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg		
1.	Project 3	
1.1.	Plaats / monument	Vlijtingen (Riemst), Sint-Albanusstraat 2 / pastorie
1.2.	Architect / datum	1868
1.3.	Typologie / stijl	Pastorie / Neoclassicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/37022), beschermd (Staatsblad 8-jun-1995)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: Stratigrafisch kleuronderzoek van de afwerkingslagen op de omlijsting van de toegangsdeur in de voorgevel van de pastorie te Vlijtingen (Riemst), onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, maart 2003.
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	<i>'Het gebouw is volledig in baksteenmetselwerk opgetrokken met gebruik van mergelsteen voor de afwerking van de hoekblokken en hardsteen voor de deur- en vensteromlijsting.'</i> (Onderzoeksrapport, p. 1) <i>'De centrale toegangsdeur heeft een geprofileerde omlijsting in blauwe hardsteen. (...) Rondom deze omlijsting loopt een vlakke rechthoekige omlijsting, opgebouwd uit mergelsteen. (...) De mergelstenen omlijsting is beschilderd. Op de mergel bevindt zich een lichtblauwe afwerkingslaag (tussen S 2020-R80B en S 3020-R80B). De mergel werd wellicht in deze kleur geschilderd om de duurzame, maar tevens kostbare blauwe steen na te bootsen. Ook de bakstenen achterwand van de nis in de tweede bouwlaag heeft dezelfde afwerkingslaag. In een tweede fase werd deze omlijsting okergeel geschilderd (S 1010-Y30R).'</i> (Onderzoeksrapport, p. 2)
2.	Foto's	

Voorgevel van de pastorie (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op de deuromlijsting in mergelsteen (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg		
1.	Project 4	
1.1.	Plaats / monument	Kanne (Riemst), Statiestraat 11/ Oud Gemeentehuis
1.2.	Architect / datum	Architect Jaminé / 1872-1880
1.3.	Typologie / stijl	Gemeentehuis / Eclectisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/36928), beschermd (Staatsblad 8-jun-1995)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Onderzoek van de kleurafwerkingslagen op de gevels en het buitenschrijnwerk van het Oud Gemeentehuis te Kanne (Riemst)</i> , onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, oktober 2000.
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	<i>‘De buitengevels zijn opgebouwd uit mergelblokken van de lokale herkomst, waarop verschillende kleurafwerkingslagen zijn aangebracht. Voor het vooronderzoek werden steekproeven uitgevoerd, maar omwille van het hoge vochtgehalte in de mergelsteen en het uitkristalliseren van de aanwezige zouten was het niet mogelijk een zuiver stratigrafisch onderzoek in duidelijk afegelijnde venstertjes te voeren.’</i> (Onderzoeksrapport, s.p.) Op de oudste lagen zit een lichtgele kaleilaag die de mergelsteen sterk benadert, de basiskleur van deze kalkverf is overeenkomstig met NCS waarde S 1005-Y20R. In een tweede fase werd de gevel lichtroze gekaleid (S 1020-Y70R). Verder zijn er nog minstens een achttal overschilderingen aanwezig. De raamkozijnen zijn aanvankelijk oranje-rood (slechts drie afwerkingslagen) terwijl de houten deur (5 afwerkingslagen) geelbeige is, opnieuw in de kleur die de mergelsteen benadert.
2.	Foto's	
 Oud Gemeentehuis in 1987 (© Frieda Schlusmans) Oud Gemeentehuis in 2011 (© Vlaamse Gemeenschap) Oud Gemeentehuis in 2013 na de restauratie (© Vlaamse Gemeenschap) Foto 1 Sonderingen op de gevels en schrijnwerk van het Oud Gemeentehuis (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)		

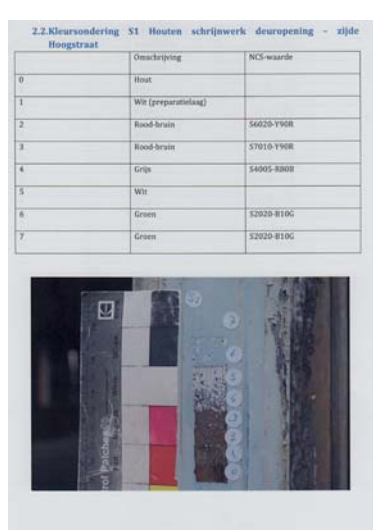
FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg		
1.	Project 5	
1.1.	Plaats / monument	Gent, hoek Hoogstraat - Peperstraat / Hotel Reylof
1.2.	Architect / datum	1779 (lijstgevel met 2 bouwlagen) 1830-1840 (ophoging met één verdieping)
1.3.	Typologie / stijl	Deel van een stadshotel / Neo-classicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/20456), beschermd (Staatsblad 5-okt-1990)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Materiaaltechnisch en bouwhistorisch onderzoek van de voorgevels van het pand gelegen op de hoek van de Hoogstraat en de Peperstraat te Gent, onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, november-december 2010. (2 delen)</i>
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	'De vroegere afwerkingen op het (19de eeuwse) pleisterwerk zijn gedocumenteerd door middel van uitgevoerde kleursonderingen. De resultaten van dit onderzoek kunnen een richtlijn vormen bij het opnieuw aanbrengen van een afwerkingslaag. Hierbij richt men zich best op de oudste afwerkingslaag.' (Onderzoeksrapport, deel 1, p. 11) Het gevelvlak is beige (S 1010-Y30R) de raamlijst wit en de houten raamkozijnen eveneens beige (S 1510-Y10R). Het schrijnwerk van de winkelpui in de Hoogstraat is roodbruin (S 6020-Y90R) en groen voor de winkelpui in de Peperstraat (S 2020-B10G).
2.	Foto's	

Sondering op een gevel, kant Peperstraat (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op een raamlijst (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op houten schrijnwerk, kant Hoogstraat (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Gevel Peperstraat (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Gevel Hoogstraat (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Hoek Peperstraat-Hoogstraat na restauratie (© Street View september 2014)

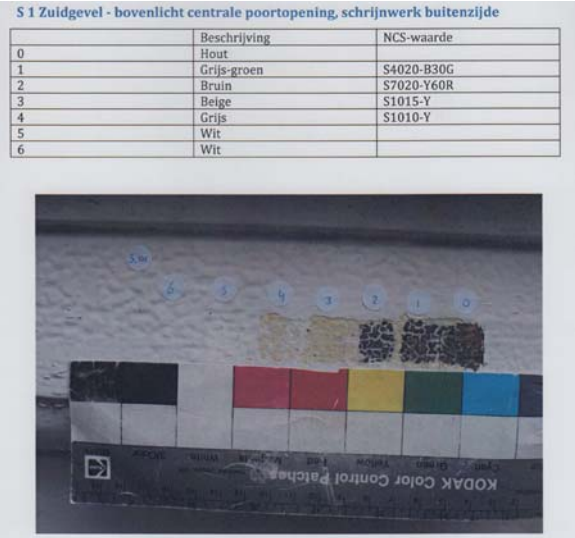
FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg		
1.	Project 6	
1.1.	Plaats / monument	Gent, Hoogstraat 36 / Koetshuis Hotel Reylof
1.2.	Architect / datum	1718
1.3.	Typologie / stijl	Koetshuis / Classicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/20456), beschermd (Staatsblad 5-okt-1990)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Bouwhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek van het koetshuis, gelegen in de Hoogstraat 36 in Gent</i> , onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, november-december 2010. (3 delen)
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Voor het boogvormige schrijnwerk van de bovenlichten is de kleur lichtgroen (S 1510-G60Y).
2.	Foto's	

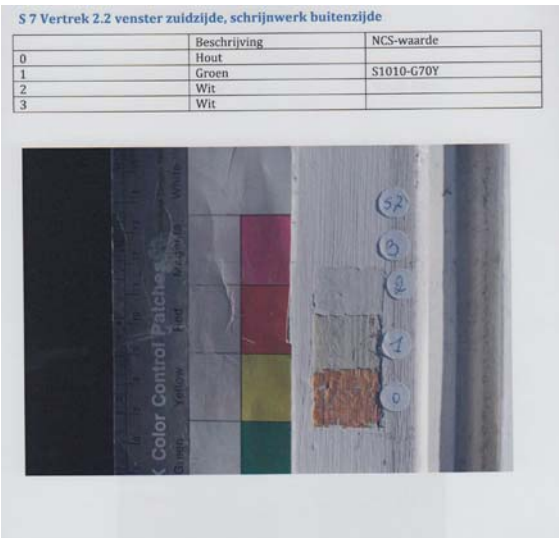
Koetshuis in 2010 (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op de rondboogarcade van het koetshuis (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op het houten bovenlicht van de centrale poort van het koetshuis (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op het houten schrijnwerk van het koetshuis (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg

1.	Project 7
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Kasteel De Donnée in 2014 (© Vlaamse Gemeenschap)

Kasteel De Donnée in 2009 tijdens het onderzoek (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

BUITENGEVEL ACHTERZIJDE

Sondering 48: Achtergevel en natuursteen rond de deur

Beschrijving	NCS-waarde
0 Baksteen	
1 Roze	S 3010 - R
2 Beige	S 0505 - Y50R
3 Licht grijs	S 1002 - G
4 Gebroken wit	S 0505 - Y40R

Beschrijving	NCS-waarde
0 Natuursteen	
1 Blauwgrijs	S 2005 - B

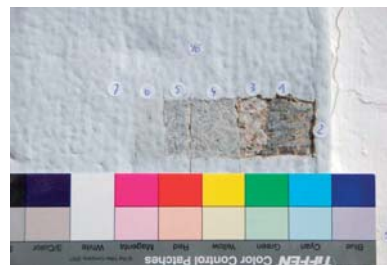

Sondering op de achtergevel en natuursteen rond de deur van het Kasteel De Donnée (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

VOERGEVEL

Sondering 45: Voorgevel, raamonlijsting

Beschrijving	NCS-waarde
0 Natuursteen	
1 Donkerbruin	S 8010 - Y50R
2 Licht bruin/grijs	S 3005 - Y20R
3 Beige	S 1005 - Y20R
4 Grijs	S 3005 - R80B
5 Donkergrijs	S 5005 - R80B
6 Lichtgrijs	S 2005 - B80G
7 Blauwgrijs	S 1005 - B20G

Sondering op de deurlijst voorgevel van het Kasteel De Donnée (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg

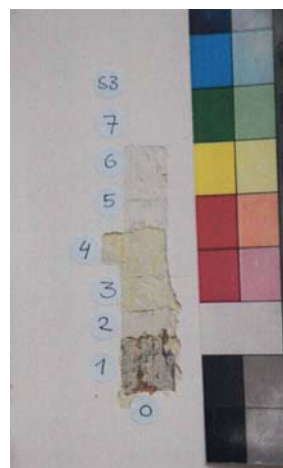
1.	Project 8	
1.1.	Plaats / monument	Antwerpen, Mechelsesteenweg 216 /Zaal Harmonie
1.2.	Architect / datum	Pieter Dens / 1845-'46 en verbouwing van 1889
1.3.	Typologie / stijl	Concertzaal / Neoclassicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7342), beschermd (Staatsblad 22-jan-1998)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Bouwhistorisch en materiaaltechnisch onderzoek van zaal Harmonie, Park Harmonie en Monumenten Pieter Benoît, Mechelsesteenweg 216 in Antwerpen</i> , onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, december 2009. (3 delen)
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	De gevel is bemonsterd en op de gevels, de zuilen en zuilvoeten zien we als oudste laag een beige verf (S 3005-Y20R). De inkomdeur is lichtgrijs geschilderd op de oudste laag (S 1502-Y). Het metaal van de luifel en de ramen bevatten geen historisch verfpakket.
2.	Foto's	

Zaal Harmonie 2008 (© Vlaamse Gemeenschap)

Detail tuitgevel van Zaal Harmonie in 2009
(© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op de zuilvoet van Zaal Harmonie in 2009 (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op de inkomdeur van Zaal Harmonie in 2009 (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg		
1.	Project 9	
1.1.	Plaats / monument	Aalst, Hoek Nieuwstraat 67-Vredeplein / herenhuis met Mariabeeld op de hoek
1.2.	Architect / datum	Eind 18de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/206), beschermd (Staatsblad 22-jan-1998)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Kleuronderzoek van de buitengevels van het pand op de hoek van de Nieuwstraat en het Vredesplein te Aalst</i> , onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, mei 2002.
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Groot rijhuis van zes traveeën en drie bouwlagen onder zadeldak, ingeplant op de hoek Vredeplein. Bepleisterde en beschilderde gevels. <i>'Uit het onderzoek ter plaatse is gebleken dat de gevels oorspronkelijk waren opgebouwd in baksteenmetselwerk met kalkmortelvoegen en dat dit geheel gekaleid werd. Op de baksteen werden voornamelijk fragmentarische sporen van verschillende kalkafwerkingen aangetroffen.'</i> (s.p.) De gevel is later gecementeerd. Voor de gevel in de Nieuwstraat is er een blauwe hardsteen plint met frijnslag (vermoedelijk aanvankelijk niet geschilderd) en de muren zijn roomkleurig (S 1005-Y20R). Voor de zijgevel Vredeplein zien we eveneens de roomkleurige verf (S 1005-Y20R).
2.	Foto's	

Gevel van het burgershuis in 2008 (© Vlaamse Gemeenschap)

Oudste fase van de gevel van het burgershuis: baksteenmetselwerk met kaleilagen (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

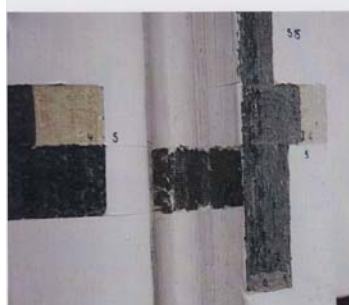
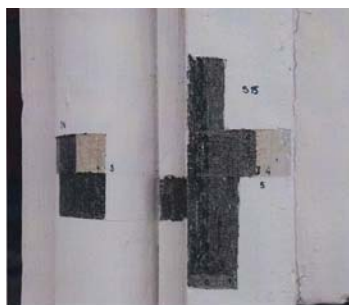

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg

1.	Project 10	
1.1.	Plaats / monument	Antwerpen, Sint-Aldegondiskaai 36-38 / herenhuis
1.2.	Architect / datum	1876 en metalen ramen uit de 20ste eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis / Eclectisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6115), niet beschermd
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: Onderzoek van de gevelafwerkingslagen van het pand in de Sint-Aldegondiskaai 36-38 te Antwerpen, onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, september 2009.
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	'De gevelafwerking van horizontale banden van baksteenmetselwerk en geschilderde banden bevindt zich ter hoogte van de tweede en de derde verdieping. Een geprofileerde waterlijst vormt de scheiding tussen beide bouwlagen. De balustrade van het balkon is vervaardigd in gietijzer en vertoont fijne krulmotieven.' (Onderzoeksrapport, p. 1-2) (...) 'De geschilderde geveldelen zijn niet opgebouwd uit blauwe hardsteen, zoals vermoed werd, maar bestaan uit een vrij zacht wit materiaal dat visueel niet herkenbaar is. Het betreft ofwel een zeer zachte witte kalksteen (die even makkelijk kan bewerkt worden als een mergelsteen) ofwel een dikke pleisterlaag (vb blokken die in de massa gegoten zijn, maar waarin geen wapening zoals dierlijke haarvezels voorkomen). (...) Op dit witte materiaal werd een heel dun grijs pleisterlaagje aangebracht. Vermoedelijk heeft men dit gedaan om bepaalde geveldelen het uitzicht te geven van blauwe steen, die veel duurder was in aankoop en waarvan de bewerking veel arbeidsintensiever was. (...) Op sommige plaatsen zijn nog fragmentarische sporen zichtbaar van een rode kaleilaag. Het baksteenparement had ooit een rode kleur in combinatie met een grijze afwerkingslaag (op de dun bepleisterde gevelvelden). Bijzonder is ook dat op de deuromlijsting op de tweede verdieping (uitgevend op het terras met het smeedijzeren balkon)' (Onderzoeksrapport, p. 3) er een grijze verflaag aanwezig was met een donkerder grijze nuance om een schaduw effect te creëren. Op de pilasters en geprofileerde lijsten van de pilasters en deuromlijstingen zit als oudste laag een lichtgeel (S 1010-Y20R) tot zachtgeel (S 0520-Y10R).
2.	Foto's	

Herenhuis 2006 (© Vlaamse Gemeenschap)

Deurlijst tweede verdieping (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

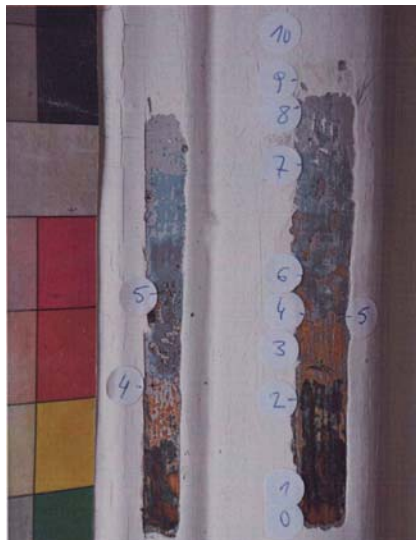
Rode kaleilaag op het baksteenmetselwerk (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg		
1.	Project 11	
1.1.	Plaats / monument	Meldert (Aalst), Nedermolenstraat zonder nummer / Sint-Rochuskapel (Kapel ten Nuvel)
1.2.	Architect / datum	1560
1.3.	Typologie / stijl	Landelijke kapel
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/439), beschermd (Staatsblad 18-sep-1986)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Bouwhistorisch en materiaal technisch vooronderzoek van de Sint-Rochuskapel te Meldert (Aalst)</i> , onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, augustus 2002.
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Rechthoekig gebouw met driesijdig gesloten koor onder zadeldak (nok loodrecht op de straat) met klokkenruiter. De gevels in baksteenmetselwerk zijn later bepleisterd met een cementbezetting in brede verticale voegen geritmeerd. Enkel de kalkzandstenen hoekblokken, plint en raam- en deuromlijstingen zijn niet gecementeerd. <i>‘Op zes verschillende plaatsen op de buitengevels werden sonderingen doorheen de recente cementpleister gedaan om de oude afwerkingslagen terug te vinden. (...) Ook de kalkzandsteenblokken werden onderzocht om oudere kleurafwerkingen op te sporen. De steekproeven wezen uit dat de afwerking van het baksteenmetselwerk en de kalkzandsteen overal dezelfde sequentie had.’</i> (1 en 2: witsellagen, 3: donkere gele kalklaag, 4: witsellaag, 5: donkerrode kalklaag.) (Onderzoeksrapport, p. 9)
2.	Foto's	
  Kapel in 2002 tijdens het onderzoek (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg) Oude kalklagen op de baksteen (onder de recente cementering) (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)		

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg		
1.	Project 12	
1.1.	Plaats / monument	Turnhout, Warandestraat 44-46 / Voormalige rijkswachtkazerne
1.2.	Architect / datum	J. Van Gastel / 1867 (aanpassingen in 1882 en 1905)
1.3.	Typologie / stijl	Kazerne / Neoromaans
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/12326), beschermd (Staatsblad 27-aug-1999)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Stratigrafisch kleuronderzoek van het schrijnwerk van de voormalige rijkswachtkazerne, Warandestraat 44-46 in Turnhout</i> , onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, juli 2012.
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Het gebouw is een sobere, solide baksteenbouw met neo-romaans geïnspireerde vormmotieven. Het houten buitenschrijnwerk is gesondeerd tijdens dit vooronderzoek. De voordeur is aanvankelijk donker gevernist, de ramen zijn lichtgeel (slechts 3 afwerkingslagen versus 10 op de voordeur). De deur in de galerij van de achtergevel is aanvankelijk niet gevernist maar felgroen (S 6030-G10Y) geschilderd op de oudste laag. De ramen van de rechtervleugel zijn vermoedelijk gestript gezien het ontbreken van een historisch verfpakket. De ramen van de personeelswoning daartegen bevatten nog een viertal verflagen waarvan de oudste groengrijs is (S 2005-Y).
2.	Foto's	

Voormalige rijkswachtkazerne in 2009 (© gemeente Turnhout)

Sondering op de voordeur (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Raamkozijn voorgevel (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op het raamkozijn voorgevel (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op de raamstijl (personeelswoning) (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op de achterdeur (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg

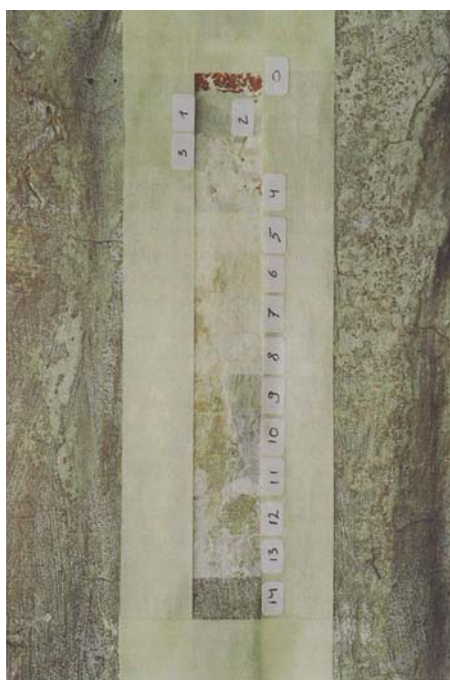
1.	Project 13
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Pastorie in 1978 (foto Vlaamse Gemeenschap)

Pastorie in 2014 (© Vlaamse Gemeenschap)

Sondering van de voorgevel (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering baksteenparement voorgevel

Laag	Beschrijving	Overeenkomstige NCS waarde
0	Drager: baksteen metselwerk	
1	Grijs: kalkverf	Tussen S1002-Y en S1502-Y
2	Ecrú: kalkverf	S1005-Y20R
3	Ecrú: kalkverf	
4	Ecrú: kalkverf	
5	Licht Ecrú: kalkverf	
6	Ecrú: kalkverf	
7	Heel lichtgrijs (bijna wit): kalkverf	
8	Heel lichtgrijs (bijna wit)	
9	Licht bruin grijs	S2005-Y50R
10	Licht grijs	S2502-B
11	Licht grijs	S2502-B
12	Beigebruin	S3020-Y10R
13	Licht grijs	
14	Licht grijs	Tussen S1005-R80B en S2005-R80B

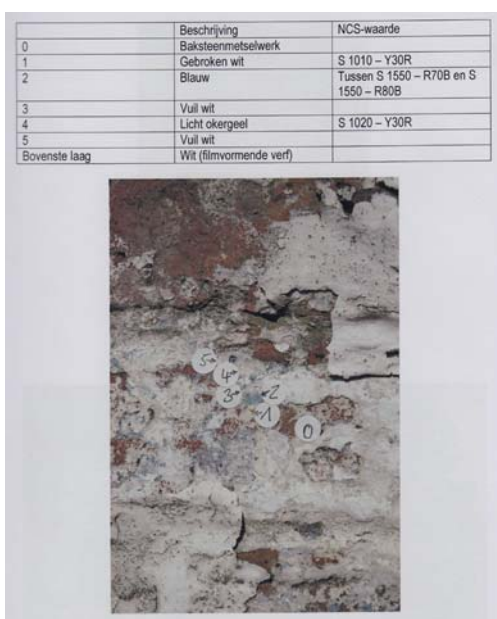
FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg		
1.	Project 14	
1.1.	Plaats / monument	Leuven, Hogeschoolplein 3 / Veteranencollege
1.2.	Architect / datum	1778
1.3.	Typologie / stijl	College / Classicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/42170), beschermd (Staatsblad 20-jun-1973)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Onderzoek naar de pleister- en afwerkingslagen in het Veteranencollege te Leuven</i> , Tessenderlo, juni 2005.
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	De zeventien traveeën brede straatgevel, in traditionele bak- en zandsteenstijl opgetrokken rond 1610, wordt gekenmerkt door een hoge natuurstenen plint, speklagen, hoekkettingen, steigergaten, muurankers en deels gedichte en/of aangepaste kruisvensters. Monumentale deur in een dubbele omlijsting, 1778 gedateerd. Op de straatgevel van het Veteranencollege zijn nog restanten aanwezig van een rode kaleilaag. De poort is aanvankelijk donkergrijs geschilderd (tussen S 6502-B en S 7502-B). Op de achtergevel zijn sporen van verschillende kalkafwerkingen aanwezig (kaleilagen) Hoewel het broze pakket niet stratigrafisch kon worden vrijgelegd zijn duidelijke sporen aanwezig van een oudste witte kaleilaag en een rode kaleilaag rondom de aangepaste vensteropeningen. In een latere fase werd het gebouw vermoedelijk volledig bepleisterd met een zeer dunne kalkpleister waarvan nog fragmenten op de dagkanten en afgeronde kroonlijst aanwezig zijn. De pleisterlaag werd afgewerkt met een okergele verflaag. (Onderzoeksrapport, p. 2-3)
2.	Foto's	
 Straatgevel Veteranencollege in 1976 (foto Vlaamse Gemeenschap) Toegangspoort Veteranencollege in 1976 (foto Vlaamse Gemeenschap) Straatgevel met restanten van een rode kaleilaag in 2005 (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg) Achtergevel met restanten van diverse kalkverven (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)		

FICHE - Projecten Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg

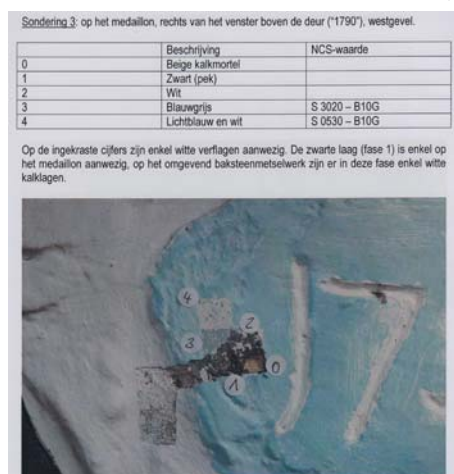
1.	Project 15	
1.1.	Plaats / monument	Zonhoven, Kapelhof zonder nummer / Kapel van den Heuven (Onze-Lieve-Vrouwekapel)
1.2.	Architect / datum	1790
1.3.	Typologie / stijl	Landelijke kapel
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/23220), beschermd (Staatsblad 15-aug-1978)
1.5.	Onderzoeker	Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg: <i>Stratigrafisch onderzoek van de kleurafwerkingen van de kapel van den Heuven in Zonhoven</i> , onuitgegeven onderzoeksrapport, Tessenderlo, maart 2007.
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	<i>'De buitengevels waren oorspronkelijk met een gebroken witte kalkverf beschilderd, zowel de lisenen als de tussenvlakken. In deze fase was de plint met pek geschilderd, één tot drie baksteenlagen hoger dan de huidige zwart geschilderde plint. Ook de omlijsting rond de vensters en de medaillons aan de westgevel waren oorspronkelijk in pek geschilderd.'</i> (Onderzoeksrapport, p. 19)
2.	Foto's	

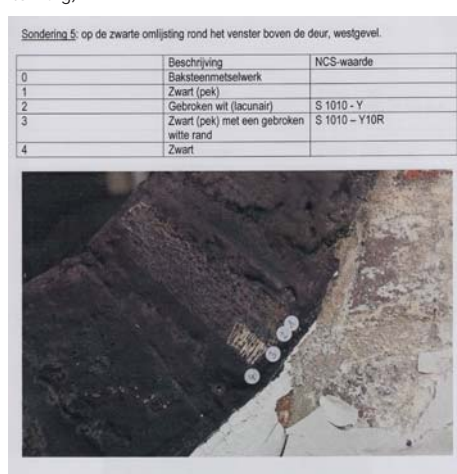
Kapel in 2010 (© Vlaamse Gemeenschap)

Sondering op de zuidgevel (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op het medaillon van de westgevel (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

Sondering op de raamljst boven de deur van de westgevel (© Studiebureau Archeologie & Monumentenzorg)

6.2.3. Inventaris verf op gevels - Projecten Johan Grootaers Erfgoed-expertise

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 1	
1.1.	Plaats / monument	Vossem, Dorpsstraat 1-2 / Sint-Pauluskerk
1.2.	Architect / datum	Toren 1180
1.3.	Typologie / stijl	Kerk / Romaans
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/42804), beschermd (staatsblad 5-apr-1946)
1.5.	Onderzoeker	Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2013-2014)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Romaanse toren (einde 12de eeuw) met toegemetselde galmgaten; verbouwd met baksteen in de Moderne Tijd. Kegelvormig stenen dak ter bekroning van het zuidelijke torentje, gewelven in overgangsstijl op de begane grond. (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/42804) Tijdens het onderzoek is op de zolder van de zijbeuken van de kerk een zone teruggevonden van de 'originele' bepleistering van de romaanse kerk.
2.	Foto's	

Vossem Kerk (romaanse) "till 11-12e eeuw"
Eglise (style roman 11-12e siècle)

Prentkaart van de Sint-Pauluskerk te Vossem omstreeks 1900
(© Delcampe)

Sint-Pauluskerk te Vossem (© Vlaamse Gemeenschap)

Zone van de originele bepleistering van de zuidelijke zijbeuk in de Sint-Pauluskerk te Vossem
(© J. Grootaers)

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 2	
1.1.	Plaats / monument	Bogaarden, Ring zonder nummer / Sint-Theodarduskerk
1.2.	Architect / datum	Toren 11de eeuw (?)
1.3.	Typologie / stijl	Kerk / Romaans
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/40371), beschermde toren, kerk in dorpsgezicht (staatsblad 9-sep-1994)
1.5.	Onderzoeker	Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2014-2015)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Romaanse toren opgetrokken uit groenachtige breuksteen van de streek (een tiental diverse soorten zijn tijdens het onderzoek geïdentificeerd), opklimmend tot de 11de eeuw. Op deze natuursteen zijn sporen van een magere licht grijs-lichtblauwe kalkverf teruggevonden, wellicht middeleeuws maar niet met zekerheid romaans te dateren. De toren is met een bakstenen geleding verhoogd begin 19de eeuw en bekroond met een ingesnoerde naald.
2.	Foto's	
	 De Sint-Theodarduskerk te Bogaarden in 2014 (© Vlaamse Gemeenschap) De Sint-Theodarduskerk te Bogaarden, foto 1889 (© Vlaamse Gemeenschap) Sporen van een magere licht grijs-lichtblauwe kalkverf in de Sint-Theodarduskerk te Bogaarden (© J. Grootaers)	

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 3	
1.1.	Plaats / monument	Leuven, Parijsstraat 38 / Den Lusthof
1.2.	Architect / datum	16de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Stadwoning (diephuis + achterhuis) / Traditioneel
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/42432), beschermd (staatsblad 17-okt-2001)
1.5.	Onderzoeker	Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2012)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Den Lusthof is een 16de-eeuws gebouwencomplex in bak- en zandsteenstijl dat gevormd wordt door een hoofdpand en een achterhuis, een kleine binnenplaats en een ommuurd tuintje. Het hoofdpand is een diephuis met rechthoekig grondplan en drie bouwlagen onder een leien zadeldak dat is gevat tussen een trapgevel aan de straat- en een tuitgevel aan de achterkant. De rijk uitgewerkte, verankerde voorgevel omvat een zandstenen, kwarthol geprofileerde plint en drie traveeën, en loopt uit in een tweeledige geveltop met overhoeks geplaatste, afgeknotte pinakels. Typerend zijn de veelvuldig aangebrachte speklagen van zandsteen die voor een horizontale geleiding van de gevelwand zorgen. De huidige vensters die de voormalige kruisvensters vervangen, zijn telkens vervat in een zandstenen, ingediepte of kwarthol geprofileerde omlijsting met hoek- en negblokken en gekoppelde ontlastingsboogjes. Uit de labo analyse blijkt dat op het achterhuis nog sporen teruggevonden zijn van een originele lichtokerkleurige kalkverf.
2.	Foto's	
 Den Lusthof, 1956 (foto KIK-IRPA, clichénummer B166189) Foto voorgevel in 2012 (© J. Grootaers) Foto van de okerlaag op het achterhuis (© J. Grootaers)		

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 4	
1.1.	Plaats / monument	Pepingen, Ninoofsesteenweg zonder nummer / Sint-Martinuskerk
1.2.	Architect / datum	16de eeuw (toren vermoedelijk romaans)
1.3.	Typologie / stijl	Kerk / Gotiek
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/40336), beschermd (staatsblad 22-sep-1943)
1.5.	Onderzoeker	Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2012)
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Heterogeen gebouw, aanleunend bij de Henegouwse gotiek. Er is onderzoek gebeurd naar de afwerking van het 16de-eeuwse buitenparement, in het bijzonder van het zuidertransept en de zuidelijke zijbeuken. <i>'De originele voeg bestaat uit een opvallend compacte gesneden lintvoeg en een gedagstreepte stootvoeg. Alles wijst erop dat het parement in de late middeleeuwen niet gekalkt of gekaleid was. De zones waar het parement zijn originele voeg nog heeft bewaard, werd een historische overdekkende gecarbonateerde kalkkleitlaag aangetroffen, dikte 1-2mm, textuur geborsteld, kleur licht roomkleurig, datering 18de eeuw. (...) Cementgebonden kaleilaag werd in 1961 over het geheel van het parementoppervlak van de kerk aangebracht'</i>
2.	Foto's	

Sint-Martinuskerk met zicht op de zuidelijke zijbeuken 2006 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 5	
1.1.	Plaats / monument	Lier, Symforosastraat 2, 4, 6, 8, 10, 12 / Begijnhof
1.2.	Architect / datum	17de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Begijnenhuizen / Gotiek
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/10163), beschermd (staatsblad 3-feb-1967)
1.5.	Onderzoeker	Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2011)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Reeks begijnenwoningen van baksteen, veelal gekalkt, op gecementeerde of gepekte plint, in kern uit de 17de eeuw, met latere aanpassingen. <i>'De materiaal-technische studie van de gevelafwerking doet volgende vaststellingen. In de 17de eeuw waren de bakstenen gevels niet witgekalkt maar systematisch afgewerkt met zogenaamd gedagstreept voegwerk. Daarenboven zijn er kleurfragmenten gevonden die aantonen dat over dit verzorgde voegwerk heen een "alta rosa" monochrome kalkverf was geschilderd. In de zijgevel van woning 4 werden daarenboven fragmenten blootgelegd van een heuse geschilderde baksteenimitatie, absoluut van 17de eeuws origine. (...) Het zogenaamde kleiten of kaleien van baksteenmetselwerk kon historisch niet worden aangetoond in de Symforastraat. Men gewage eerder van het herhaaldelijk kalken en later schilderen van de gevels met aardepigmenten zoals geeloker, ombergrijs, alta rosa enz... Het historisch aspect van de gevels vanaf de volle 18de eeuw was dus geschilderd, niet gekaleid met een dikke mortelsaus.'</i> (...) De studie van het buitenschrijnwerk van de woningen van de Symforastraat werd grondig uitgevoerd: uiteindelijk blijkt geen enkel bewaard zesvakvenster of kleinhoutvenster te dateren uit de 18de eeuw."
2.	Foto's	
 Begijnhuizen in de Symforastraat, 1985 (foto Vlaamse Gemeenschap) Begijnhuizen in de Symforastraat 2011 (© J. Grootaers) Detail van de alta rosa afwerking op gedagstreept voegwerk (© J. Grootaers)		

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 6	
1.1.	Plaats / monument	Mechelen, Hoviusstraat 21 / Begijnhof
1.2.	Architect / datum	17de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Begijnenhuizen
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/3651), beschermd (staatsblad 10-dec-1986)
1.5.	Onderzoeker	Tom Van Campenhout in opdracht van Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2013)
1.6.	Labo-analyse	Hebolabo, Overpelt en Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Het begijnhof op n° 21 is een breedhuis van zes traveeën, later opgesplitst in drie woningen. Aangepaste, lijstgevel met rechthoekige en geloogde muuropeningen. Op de gevel zijn tijdens het onderzoek sporen teruggevonden van een groene verflaag (S 2005-G50Y, kalkolie-emulsie) op de gevels die correspondeert met een grijze verf (S 4010-R70B) op de raamlijsten. Het gaat hier niet om de oudste afwerkingslaag gezien er onder het pleisterpakket met de groene afwerkingslaag nog zeer sporadisch enkele oudere (witte) kalkverven zichtbaar zijn op het baksteenmetselwerk.
2.	Foto's	

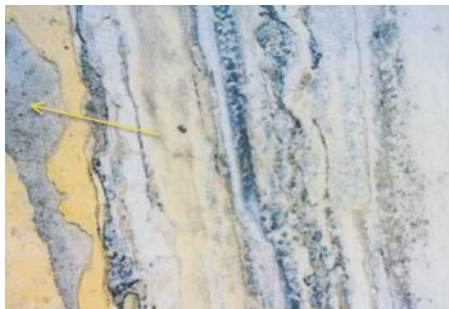
Begijnhuis n° 21, 2007 (© Vlaamse Gemeenschap)

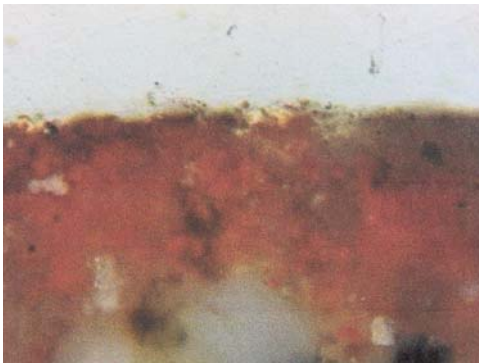
Groene verflagen (gele aanduiding) op de mortel (oranje aanduiding). Onder de mortel zit op het baksteenmetselwerk nog een verfpakket (rode aanduiding) (© Tom Van Campenhout)

Microscopische opname van de groene verflaag (X200) (© Tom Van Campenhout)

Microscopische opname van de grijze verflaag (X58) (© Tom Van Campenhout)

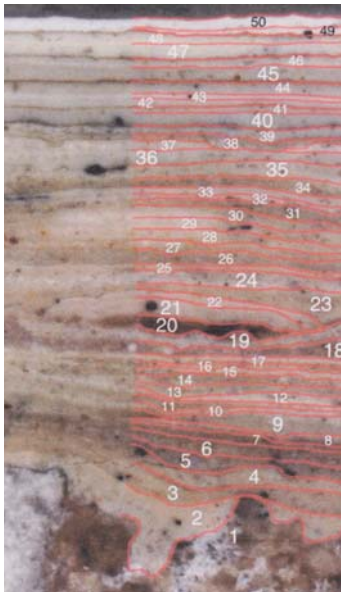
FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 7	
1.1.	Plaats / monument	Heverlee, Abdij van Park 3, 6, 7-9 / Provisorenhuis
1.2.	Architect / datum	18de eeuw (1723-1726)
1.3.	Typologie / stijl	Abdijgebouwen / Classicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/42566), beschermd (staatsblad 11-apr-1940)
1.5.	Onderzoeker	Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2014)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Gebouw van de provisor heeft een 17de-eeuwse kern (zijtrapgevels) aangepast bij het begin van de 18de eeuw. We vinden er de jaartallen 1723 op de oost- en 1725 op de westgevel. Het gebouw is een voorbeeld van de toepassing van classicistische principes in een schilderachtige bak- en zandsteenarchitectuur. In het labo werd op de gevels een rode oker geïdentificeerd op de pleisterlaag. De oorspronkelijke gevelafwerking 1725-1726 is een gedagstreepte voeg (zgn. "schoon" werk) waaroverheen een helrode monochrome verflaag (kalkgebonden) die ook het baksteenoppervlak oorspronkelijk bedekte; tegenover dit rode concept was de Lediaanse kalkzandsteen rond vensters en op poorten monochroom kalkwit.
2.	Foto's	
 Provisorenhuis van de Parkabdij (© J. Grootaers) Sporen van de rode laag, op deze foto zien we deze sporen enkel op de voegen (© J. Grootaers) Slijpplaatje van de rode laag (© Tom Van Campenhout)		

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 8	
1.1.	Plaats / monument	Antwerpen, Meir 85 / Osterriethuis (Hotel van Susteren-du Bois)
1.2.	Architect / datum	Jan Peter van Bourscheit de Jonge / 18de eeuw (1723-1726)
1.3.	Typologie / stijl	Patriciërshuis/ Rococo
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/5524), beschermd (staatsblad 9-nov-1948)
1.5.	Onderzoeker	Johan Grootaers Erfgoedexpertise en Studio Roma (2013)
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Het Osterriethuis, ook wel Hotel van Susteren-du Bois genoemd, wordt beschouwd als een van de mooiste oude patriciërshuizen van Antwerpen en als een van de meest karakteristieke voorbeelden van de rococostijl in onze streken. Het hotel is het laatste grote werk van de Antwerpse architect Jan Peter van Bourscheit de Jonge (1699-1768). <i>'Het ontpleisteren van de witstenen voorgevel in 1954 werd kennelijk zeer grondig uitgevoerd. Tijdens de gevelinspectie middels hoogwerker 2013 werd niet één fragment geïdentificeerd. De gevel werd toen volledig ontvoegd en hervoegd in beige/grijze kalkcementmortel. Dit platvolle voegwerk verkeert anno 2013 nog in een redelijk goede conservatietoestand. In de benedengevel werden duidelijk fragmenten waargenomen van een origineel 18de eeuws flinterdunne voegmortel die in de massa okerkleurig gekleurd is. Daarboven blijkt in de zones waar de okerkleurige voeg bewaard is gebleven dat deze specie verder als een kleitlaag loopt over de witsteen. De luttele fragmenten kunnen mogelijks geïnterpreteerd worden als een originele afwerking van de voorgevel in de 18de eeuw. Zeker is dit echter niet. Deze kleitlaag heeft echter niets vandoen met de dunne gevelbepleistering die te zien is op de oude foto van Fierlants (1860)'</i>
2.	Foto's	
 Osterriethuis, KIK-IRPA 2003, Jean Luc Elias, clichénummer X000308 Detailfoto van de fragmenten van de okerkleurige voeg (© J. Grootaers)		

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 9	
1.1.	Plaats / monument	Zonhoven, Dorpsstraat 40 / woning
1.2.	Architect / datum	18de eeuw (1767)
1.3.	Typologie / stijl	Dorpswoning / Classicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/23210), beschermd (staatsblad 15-apr-2005)
1.5.	Onderzoeker	Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2014)
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Classicistisch breedhuis van het dubbelhuistype met vier traveeën en twee bouwlagen onder gebogen zadeldak (Vlaamse pannen). Ingekrast bouwopschrift in hartmotief A O / 1767, in de sluitsteen boven de deur. <i>'De gevel werd in 1767 oorspronkelijk gedacht als een baksteenparement met een zeer verzorgde 'cocciopesto' voeg met dagstreep. In een kleine vrijlegging van de gevelcementering werden duidelijke restanten gevonden van het originele baksteenkleurige voegwerk uit 1767. Het betreft zogenaamde 'cocciopesto' [mortel met toevoeging van baksteenpoeder] voegwerk met dagstreep. De voegmortel is een voor de 18de eeuw zeer typische gevelafwerking in deze streek van Limburg en ook in de streek van Tongeren en in het Maasland komt ze voor. De rozige voegspecie bevat baksteenpartikels en kalkmodules. Gelijkaardige 18de eeuwse voegafwerking zie vb. zijgebouwen van het kanunnikenhuis te Tongeren (Vermeulenstraat) of de voorbouw koetshuis van het kasteel Vilain XIV van Leut Maasmechelen.'</i> De huidige gekaleide gevelafwerking is te dateren in de laat 19de- vroeg 20ste eeuw.
2.	Foto's	
 2010 (© Vlaamse Gemeenschap)		

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 10	
1.1.	Plaats / monument	Antwerpen, Meir 10 / woning
1.2.	Architect / datum	Eerste helft 19de eeuw (ca. 1850)
1.3.	Typologie / stijl	Stadswoning
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/5531)
1.5.	Onderzoeker	Toon Van Campenhout in opdracht van Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2013)
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Hoekhuis van vijf traveeën en drie bouwlagen onder afgewolfd zadeldak (leien). Bepleisterde en beschilderde lijstgevel daterend uit de eerste helft van de negentiende eeuw met afgeronde hoektravee, de begane grond belijnd met schijnvoegen. Het schrijnwerk van het pand is vervangen maar de kroonlijst is nog origineel en bevat een 33-tal verflagen. De oudste laag is een beige verf S 2020-Y20R. Ook de andere gevelonderdelen zijn aanvankelijk in nuances van beige geschilderd. Op de gevel zitten een pakket van maar liefst ca. 57 lagen waarvan de oudste verflaag een roze-beige is (S 1515-Y30R) die ook op de consoles en fries aanwezig is. Op de raamlijsten zit een beigegrijs (S 3020-Y20R). De aard van de verf (olieverf?) is niet gespecificeerd in het onderzoeksrapport.
2.	Foto's	

Interventie	Nr.*	Beschrijving	Materie	Commentaar	NCS-waarde
21 ^{ste}	56-57	Wit	/	/	0500-N
	55	Wit	/	/	0300-N
	54	Licht geel	/	/	0507-Y20R
	53	Wit	/	/	0300-N
20 ^{de}	52	Grijs-wit	Plamuurbaag	/	0507-Y
	47	Licht geel	/	/	0507-Y
17 ^{de}	46	Roze-wit	Korrelig	/	0502-Y50R
16 ^{de}	44	Grijs	/	/	2000-N
15 ^{de}	41	Grijs-wit	/	/	1002-Y
13 ^{de}	38	Oran	/	/	3020-Y20R
	37	Beige	/	/	0907-Y30R
		Bruin	/	Vuilbaag?	/
12 ^{de}	36	Beige	/	/	1005-Y20R
	35	Groen-beige	/	/	2010-G90Y
11 ^{de}	34	Licht bruin	Fijn	/	5020-Y20R
	33	Beige	/	/	2010-Y10R
		Bruin	/	Niet vrij te leggen	/
10 ^{de}	32	Grijs-groen	/	/	2010-G90Y
	30	Bruin	Zeer fijn	/	5020-Y10R
9 ^{de}	29	Beige	/	/	1005-Y10R
8 ^{de}	26	Licht bruin	Zeer fijn	/	4020-Y10R
	25	Beige	/	/	1510-Y20R
7 ^{de}	23	Beige-bruin	/	/	3010-Y10R
	22	Beige-bruin	/	/	3020-Y10R
	19	Beige	/	/	1510-Y10R
		Beige-bruin	/	/	3020-Y10R
6 ^{de}	18	Licht bruin	/	/	4020-Y20R
	17	Oranje-beige	/	/	2020-Y20R
5 ^{de}	11	Oranje-bruin	/	/	3020-Y30R
4 ^{de}	10	Groen-beige	/	/	2010-Y
2 ^{de}	6	Beige-bruin	/	/	3020-Y10R
	5	Beige-bruin	/	/	3020-Y10R
	3	Groen-beige	/	/	2020-Y20R
Origineel	2	Roze-beige	/	Onafgemaakt	1515-Y30R
1: Druiser		Kalkmortel?	/	/	/

Stadswoning op de hoek van de Meir en de Huidevettersstraat, foto Kris Vandevorst, 2007

Microscopische opname van een verfstal van de gevel (© Tom Van Campenhout)

Nummering van de lagen uit de microscopische opname van het verfstal van de gevel (© Tom Van Campenhout)

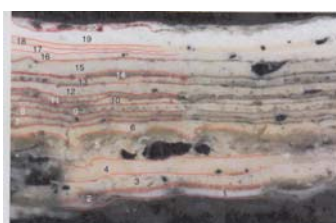
Stadswoning op de hoek van de Meir en de Huidevettersstraat,(© J. Grootaers) na restauratie in 1914

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise

1.	Project 11	
1.1.	Plaats / monument	Antwerpen, Groenplaats 9, 10 / woning
1.2.	Architect / datum	Eerste helft 19de eeuw (ca. 1875)
1.3.	Typologie / stijl	Stadswoning / Neoclassicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/3995), beschermd (staatsblad 27-nov-1981)
1.5.	Onderzoeker	Toon Van Campenhout in opdracht van Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2013)
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	Breedhuis van zeven traveeën en drie bouwlagen onder schilddak (mechanische pannen). Bepleisterde en beschilderde lijstgevel in neoclassicistische stijl met gedeeltelijk aangepaste benedenverdieping. Licht vooruitspringende midden- en hoekrisalieten met deuren en koetspoort, elk geaccentueerd door een balkon op consoles en door vensteromlijstingen met sluitsteen. De gevelonderdelen zijn bemonsterd tijdens het kleurhistorisch onderzoek. De voordeur is aanvankelijk in bruine olieverf geschilderd (S 5020-Y40R), de ramen in een licht grijsgroene olieverf en de kroonlijst in beige olieverf (S 1010-Y10R). De gevel is oorspronkelijk in een oud roze olieverf geschilderd (S 2010-Y70R) en die kleur zal gereconstrueerd worden tijdens de restauratie.
2.	Foto's	

Stadswoning, 2006 (© Vlaamse Gemeenschap)

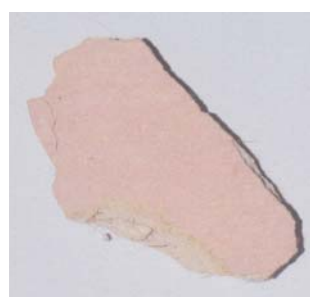

Microscopische opname van de dwarsdoorsnede: vergroting 253x

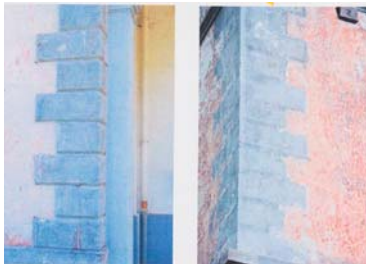
Interventie	Laag	Laagnummer	Beschrijving	Commentaar
14 ^{de} oversch.	2	20	Licht grijs	/
	1	19	Wit	Onderlaag
	3	18	Licht grijs	/
13 ^{de} oversch.	2	17	Licht grijs-groen	Onderlaag
	1	16	Licht grijs-beige	Onderlaag
12 ^{de} oversch.	2	15	Grijs-beige	/
	1	14	Grijs-beige	Onderlaag
11 ^{de} oversch.	1	13	Grijs-beige	*
10 ^{de} oversch.	1	12	Grijs-beige	*
9 ^{de} oversch.	1	11	Grijs-beige	/
8 ^{de} oversch.	1	10	Grijs-beige	*
7 ^{de} oversch.	1	9	Grijs-beige	/
6 ^{de} oversch.	1	8	Grijs-beige	/
5 ^{de} oversch.	1	7	Beige	*
4 ^{de} oversch.	1	6	Grijs	*
3 ^{de} oversch.	1	5	Grijs-bruin	/
2 ^{de} oversch.	1	4	Beige	/
1 ^{de} oversch.	1	3	Grijze witte (oud rood)	
	2	2	Donker beige	Onderlaag *
Origineel	1	1	Licht beige	Onderlaag
Drager	/	/	Kalkmorsel	/

*deze laag is niet aan te treffen op de straatgevel (1)

Microscopische opname en nummering van de lagen uit de van het verfstal van de gevel (© Tom Van Campenhout)

Detail verfmonster van de gevel met de oud roze laag (© Tom Van Campenhout)

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 12	
1.1.	Plaats / monument	Sint-Genesius-Rode, Eigenbrakelse Steenweg 149 / kasteel Van Revelingen
1.2.	Architect / datum	Jean Piere Cluysenaar/ Eerste helft 19de eeuw (1851 en 1864)
1.3.	Typologie / stijl	Kasteel / Classicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/40598), beschermd (staatsblad 20-jul-1982)
1.5.	Onderzoeker	Toon Van Campenhout in opdracht van Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2014)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	De oudste kern (middendeel) van het kasteel is een aangepast laat-classicistisch boswachtershuis uit einde 18de - begin 19de eeuw, dat naar het zuiden toe vergroot werd circa 1851 naar plannen van architect J.P. Cluysenaar, en circa 1864 naar het noorden werd uitgebreid. De toevoeging van Cluysenaar bestaat uit een onderkelderde woonvleugel met schilddak, een lager ingangsvolume voorafgegaan door een open portiek, en ten oosten een hoge toren, waarvan het oorspronkelijk neoromaans karakter meer uitgesproken was voor de kantelen vervangen werden door een tentdak. De toevoeging circa 1870 is een eenvoudiger doch evenwaardig volume, zodat een vrij evenwichtig geheel ontstond. <i>‘De originele kleurstelling van de middenvleugel, de toren en het rechtse bouwdeel was rood (Pompejaans rood) geschilderd op de vlakke bepleisterde wanden. De plinten, lijstwerk en de omlijsting van de deuren en ramen daarentegen waren grijs. (...) De hoekstenen (hoekbossages) aan de voorgevel zijn doorgetrokken in de zijgevel (rechts bouwdeel) en de toren door deze grijze hoekstenen te imiteren [geschilderde bossages]. Ook de voorzijde van de galerij was grijs, de onderzijde van de rondboog daarentegen rood. De ramen en luiken zijn okerkleurig geschilderd. Het linkse bouwdeel heeft origineel een beige wandafwerking met grijze accenten van het lijstwerk en de hoekstenen. Ook hier zijn de ramen destijds okerkleurig. In grote lijnen is de gevonden kleurstelling gelijklopend met aquarellen.’</i> Het oker (1864) was ook over het rood heen geschilderd. Het opnieuw schilderen van de gevels, na sanering, in een Pomejaans rood en natuursteengrijs voor de hoekkettingen (silikaatverf) ligt voor de hand.
2.	Foto's	
 uitbreiding Cluysenaar 1860 Cluysenaar 1851 Reconstructie oudste kleuren- schema (© Tom Van Campen- hout) Hoekkettingen in ijzerzandsteen, grijs geschilderd (© J. Grootaers) Zijgevel (© J. Grootaers)		

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 13	
1.1.	Plaats / monument	Koksijde, Verdedigingslaan 9 / Cottage La vigie
1.2.	Architect / datum	1925, 1935
1.3.	Typologie / stijl	Cottage / Interbellum
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/201186), beschermd (staatsblad 18-jul-2003)
1.5.	Onderzoeker	Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2014-'15)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Op het dak van een Britse bunker uit de Eerste Wereldoorlog uit 1916 is na de oorlog een villa in Engelse cottagestijl gebouwd. Op een historische foto is bichroom schrijnwerk te zien en de pleister in het vakwerk heeft een andere kleur dan de onderbouw. In 1935 is de villa uitgebreid. Het gebouw heeft een verhoogde begane grond cf. onderliggende bunker en is toegankelijk aan de zuidzijde via een brede trappartij. Getypeerd door een witbeschilderde bakstenen onderbouw met bovenbouw in gepleisterd en geschilderd beton (buitenmuren van de bunker) overschilderd pseudo- vakwerk in de geveltoppen en een indrukwekkende dakenpartij. Tijdens het kleurhistorisch onderzoek is gebleken dat de gevel (beton + pleister) aanvankelijk okerkleurig is geschilderd op basis van de pigmenten zinkwit, gele ijzeroxide en calciumcarbonaat en een organisch bindmiddel [lijmverf?], de houten ramen bordeaux rood en het vakwerk donkerbruin op een groene grondlaag. Dit kleurenschema zal worden gereconstrueerd met silikaatverf tijdens de restauratie.
2.	Foto's	

La Vigie, 1992 (© Vlaamse Gemeenschap)

La Vigie, ca. 1926 oorspronkelijk volume zonder uitbouw (© Delcampe)

La Vigie tijdens het onderzoek in 2014 (© J. Grootaers)

La Vigie, poststempel 1936 net na de verbouwing (© Delcampe)

FICHE - Projecten Johan Grootaers Erfgoedexpertise		
1.	Project 14	
1.1.	Plaats / monument	Oostende, Duinenstraat 147-149 / Domein Prins Karel
1.2.	Architect / datum	1935
1.3.	Typologie / stijl	Cottage / Interbellum
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/56603), beschermd (staatsblad 11-jul-1959 en 22-apr-2010)
1.5.	Onderzoeker	Johan Grootaers Erfgoedexpertise (2014-'15)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Het vijftal lage huizen van het “Memoriaal Prins Karel” - achter een lange bakstenen domeinmuur - zijn beeldbepalend vanaf de Duinenstraat. Ze gaan soms terug op een 19de-eeuwse kern en zijn ondermeer in de jaren 1930 en 1950 drastisch verbouwd. Okergeel beschilderde bakstenen gebouwen - soms met een ruwe bepleistering - in regionalistische stijl geïnspireerd op vissershuisjes, getypeerd door pannen zadeldaken met wisselende nokhoogte, tuitgevels met aandaken, geaccentueerde dakvensters, houtwerk met pseudo-kozijnvensters en kleurrijke luiken, afgeschuinde steunberen. De z.g. “Vlaamse Zaal” (verbouwde Duitse kantine van de Tweede Wereldoorlog) is ingericht als museum rond de koninklijke familie en prins Karel. Het “Paviljoen van de Prins”, vanaf 1950 bewoond door prins Karel zou in kern teruggaan op een mandenvlechterswoning van 1865, het huidig uitzicht is van ca. 1935. Het kleurhistorisch onderzoek bevestigt de okergele silikaatverf op basis van de pigmenten ijzeroxide geel en calciumcarbonaat.
2.	Foto's	
 Overzichtsfoto van de huizen van het Memoriaal Prins Karel, 1996 (foto Vlaamse Gemeenschap) Okergeel geschilderde baksteen op de huizen van het Memoriaal Prins Karel in 2014 (© J. Grootaers)		

6.2.4. Inventaris verf op gevels - Projecten Examino cvba

FICHE - Projecten Examino cvba		
1.	Project 1	
1.1.	Plaats / monument	Gent, Ketelpoort 5 / Herenhuis
1.2.	Architect / datum	1754
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/20575), beschermd (Staatsblad 27-april-1979)
1.5.	Onderzoeker	Examino cvba (kleurhistorisch onderzoek 2005)
1.6.	Labo-analyse	C. Hassall
1.7.	Beschrijving	Op de gepleisterde gevel is een groot pakket verflagen teruggevonden. De eerste afwerkingslaag is ossenbloedrood op de gevelvelden (S 5040-Y90R / S 4550-Y80R), grijsbeige op het lijstwerk (4502-Y), donkergrijs op de plint (S 7005-R80B) en ongeschilderde blauwe hardsteen rond de deur.
2.	Foto's	

Situatie 1978 (© Vlaamse Gemeenschap)

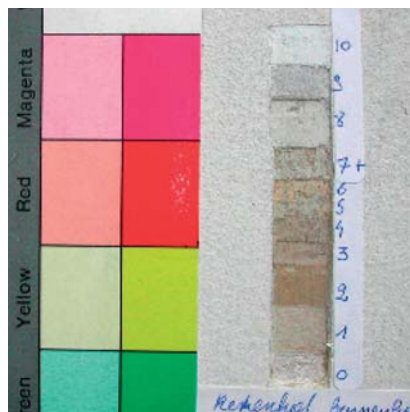

Gevel van het herenhuis in 2014 (© Ann Verdonck)

FICHE - Projecten Examino cvba		
1.	Project 2	
1.1.	Plaats / monument	Brussel, Regentschapsstraat 2 / Rekenhof
1.2.	Architect / datum	Barnabé Guymard / 1776-1781
1.3.	Typologie	Paleis / Classicisme
1.4.	Status	Bewaard (http://www.monument.irisnet.be/nl/download/REGISTER/register_visueel.pdf , p. 390), beschermd (Staatsblad 06-sept-2001)
1.5.	Onderzoeker	Examino cvba (kleurhistorisch onderzoek 2005)
1.6.	Labo-analyse	C. Hassall, Paint Analysis, Londen
1.7.	Beschrijving	De gepleisterde gevels zijn afgewerkt met een olieverf in zandsteen kleur (S 2010-Y30R) die bestaat uit loodwit, gele oker en omber.
2.	Foto's	

Gevel van het Rekenhof (© Examino)

Steekproef op de gevel en dwarsdoorsnede van de oudste laag (© Examino)

FICHE - Projecten Examino cvba

1.	Project 3
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Papinglohoeve met kaleilagen op het baksteenparement in 2006 (© Examino)

Foto van het woonhuis in 2006 (© Examino)

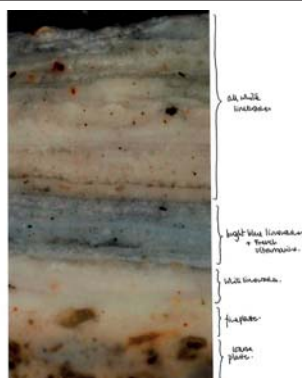
FICHE - Projecten Examino cvba

1.	Project 4
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Foto van de achtergevel in 2008 (© Examino)

SAMPLE 5
Northeast facade
The same early layers
as in the cellars
[x100]

Dwarsdoorsnede van het verfpakket, 2008 (© C. Hassall)

Zicht op de volledige site in 2008, detail van het woonhuis en dwarsdoorsnede van het verfpakket (© Examino)

FICHE - Projecten Examino cvba		
1.	Project 5	
1.1.	Plaats / monument	Lochristi, Dorp-West 52 / Gemeentehuis
1.2.	Architect / datum	1770-1780
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis / Classicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/34054), beschermd (Staatsblad 07-febr-1996)
1.5.	Onderzoeker	Examino cvba (Materieeltechnisch en kleurhistorisch onderzoek 2006)
1.6.	Labo-analyse	-
1.7.	Beschrijving	Op de voorgevel is de oudste laag op de deuromlijsting in natuursteen, de bossage en de consoles van het balkon in een natuursteenkleur. De raamomlijstingen hebben als eerste laag een donkerbeige en de muurvlakken zijn lichtgrijs. Op de pilasters werd eerst een donkerbeige laag aangebracht, die vermoedelijk een preparatielaag is en daarna donkergrijs. Op de luiken is gebroken wit de oudste laag aanwezig. Zowel de kroonlijst als de lijst van de dakkapel waren oorspronkelijk beige geschilderd. De oudste laag op het masker en de guirlande in de dakkapel is licht azuurblauw. De oudste laag op het balkon aan de achtergevel is natuursteenkleur, de consoles en de kroonlijst zijn donkergrijs. Op de deuromlijsting van de balkondeur werd warm oker teruggevonden. De achtergevel is volledig afgewerkt met een rotsbepleistering.
2.	Foto's	

Voorgevel in 2006 (© Examino)

Reconstructietekening van de gevel (© Examino)

Achtergevel (© Examino)

FICHE - Projecten Examino cvba		
1.	Project 6	
1.1.	Plaats / monument	Wakken, Wapenplaats 20 / Gemeentehuis
1.2.	Architect / datum	Begin 19de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Gemeentehuis
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/84637), beschermd (Staatsblad 12-juni-1998)
1.5.	Onderzoeker	Examino cvba (kleurhistorisch onderzoek gevel 2003)
1.6.	Labo-analyse	
1.7.	Beschrijving	De gevel is aanvankelijk met okergele (S 2020-Y30R) en grijze (S 6500-N) kalkverf afgewerkt. De borstwering van het balkon en het schrijnwerk zijn groen geschilderd (S 7005-G20Y)
2.	Foto's	

Gevel tijdens het onderzoek in 2003 (© Examino)

Na restauratie, 2015 (© Fenikx)

FICHE - Projecten Examino cvba		
1.	Project 7	
1.1.	Plaats / monument	Vilvoorde, Rondeweg 40 / Tuchthuis
1.2.	Architect / datum	Laurent Benoit Dewez / 1776-1779
1.3.	Typologie / stijl	Gevangenis / Classicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/70576), beschermd (Staatsblad 28-april-2006)
1.5.	Onderzoeker	Examino bvba (kleurhistorisch onderzoek exterieur en interieur 2005)
1.6.	Labo-analyse	C. Hassall
1.7.	Beschrijving	Tijdens het onderzoek zijn de 18de eeuwse gevangenisvleugels en de 19de-eeuwse vleugels bemonsterd. Op de achtergevel van het poortgebouw bevindt zich een zeer dik pakket afwerkingslagen waarvan de oudste wit is met daarop een pakket zandsteenkleurige lagen. De oudste laag op de 18de-eeuwse vleugels, die behoren tot het oorspronkelijk complex ontworpen door architect Dewez, is een dik pakket kalkwitsels met daarop een pakket zandsteen- tot okerkleurige kalkverflaggen. Op de zandstenen deuromlijstingen van de voorgevel van het hoofdgebouw is de eerste afwerking een pakket blauwgrijze kalklagen, een imitatie van blauwe steen. Op de 19de-eeuwse gevels, gebouwd tussen 1860 en 1867, is een dik pakket kalklagen te vinden met witte kalkverf rechtstreeks op de baksteen. De ramen zijn vernieuwd of gedecapeerd.
2.	Foto's	

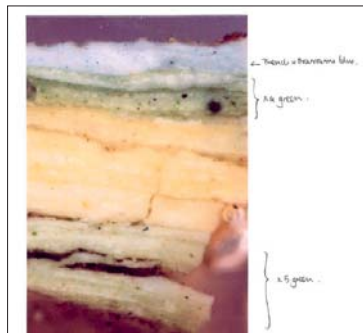
19de eeuwse gebouw links en 18de eeuwse gevangenisvleugel rechts in 2005 (© Examino)

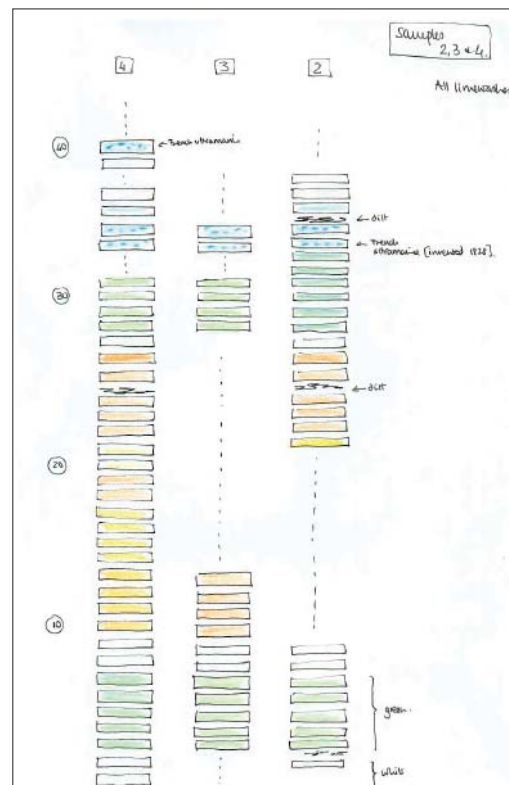
Punctie op een 18de eeuwse gebouw (© Examino)

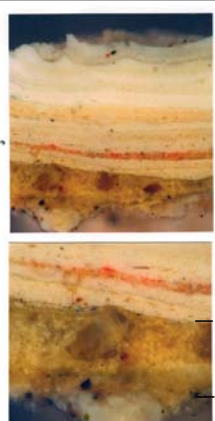
18de eeuwse gevangenisvleugel in 2005 (© Examino)

Dwarsdoorsnede van de oudste kalklagen (© C. Hassall)

Schematische voorstelling van het verfpakket na analyse (© C. Hassall)

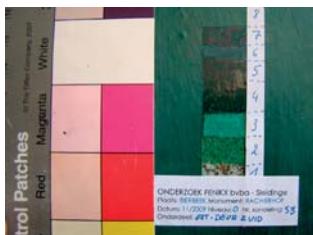
FICHE - Projecten Examino cvba		
1.	Project 8	
1.1.	Plaats / monument	Brussel, Nieuwe Grasmarkt
1.2.	Architect / datum	18de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis / Classicisme
1.4.	Status	Herenhuis / Bewaard
1.5.	Onderzoeker	Examino cvba (Kleurhistorisch onderzoek 2006)
1.6.	Labo-analyse	C. Hassal en Labo Reyntjens
1.7.	Beschrijving	De gevel bestaat uit twee substantiële zones die systematisch onderzocht werden. De onderste zone, ter hoogte van de gelijkvloerse verdieping, is opgebouwd uit kalkzandsteen met sporen van kalkverven. Een tweede gevelzone, met name de verdiepingen, is gepleisterd en geschilderd. De stratigrafie op de bossages en de vlakke geveldelen brengt een 16-tal lagen aan het licht (3 kalkverven onder de olievern), waarvan de oudste laag een zandsteenkleurige kalkverf is (S 1505-G80Y). Er zijn acht kleurschema's teruggevonden op het houten schrijnwerk, heel wat minder dan het pakket op de gevel, wat erop wijst dat het hout gedecapeerd werd of dat de ramen vervangen zijn rond het eind van de 19de eeuw. De oudste vier verflagen zijn allen wit. De diefijzers zijn zwart.
2.	Foto's	
 Voorgevel (© Examino) Stratigrafie op een bossage van de wand (© Examino) Dwarsdoorsnede van de verf op de bossage (© C. Hassal) OLIEVERVEN KALKWITSEL LAGEN STEEN		
FICHE - Projecten Examino cvba		
1.	Project 9	
1.1.	Plaats / monument	Kapelleveld, Sint-Lambrechts-Woluwe, Marcel Deviennelaan 63
1.2.	Architect/ datum	Huib Hoste / 1923-'26
1.3.	Typologie / stijl	Tuinwijk / Modernisme
1.4.	Status	Bewaard
1.5.	Onderzoeker	Examino cvba (Kleurhistorisch onderzoek 2005)
1.6.	Labo-analyse	Neen
1.7.	Beschrijving	De vaste deurkader is zwart geschilderd (S 9000-N), eenzelfde zwart vinden we ook terug op de afzaten van de deurregels. De voorkant van deze regels is groen (S 6030 G10Y), net als de deur zelf en de middenstijl op het paneel. De mastiek rond het deurraam heeft als oudste afwerking een gele oker (S 2040-Y), waardoor het raam op een markante manier afgetekend wordt in het geheel van de deur. Het blokraam aan de voorgevel op de gelijkvloerse verdieping is eveneens gepolychromeerd. De ramen zijn veel soberder dan de deur en alle raamonderdelen zijn groen, met ook hier weer de gele oker op de mastiek als lineair accent rond de ramen. Het schrijnwerk met bijhorend kleurschema dat werd teruggevonden op het houten schrijnwerk in de Marcel Deviennelaan is gereconstrueerd in de Avenue de la Lesse.
2.	Foto's	
 Woning Avenue de la Lesse 24, voor en na de restauratie (© B. Baines) Woning Avenue de la Lesse 24, na de restauratie, 2015 (© Fenikx)		

6.2.5. Inventaris verf op gevels - Projecten Fenikx bvba

FICHE - Projecten Fenikx bvba		
1.	Project 1	
1.1.	Plaats / monument	Bierbeek, Oude Geldenaaksebaan 32 / Rachierhof
1.2.	Architect / datum	ca. 1753 (woonhuis)
1.3.	Typologie / stijl	Boerderij / Landelijke architectuur
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/200115), beschermd (Staatsblad 17-mei-2000)
1.5.	Onderzoeker	Fenikx bvba (Kleurhistorisch onderzoek 2009-2010)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers
1.7.	Beschrijving	De hoevewoning (ca. 1753) is het enige gebouw met oorspronkelijk een witbeige kalkwitsellaag op de gevel. Het is duidelijk dat het exterieur altijd van een kaleillaag is voorzien, inclusief de natuurstenen raam- en deurlijsten en op de voegen. De twee toegangsdeuren zijn voorzien van acht lagen verf waarvan een donkergroene olieverf (S 5540-G10Y) de oudste is. De ramen zijn vernieuwd en bevatten geen historisch pakket. De stallen (1832, 1941, 1951, 1953 en 1954) waren steeds ongeschilderd baksteenparement.
2.	Foto's	

Zicht op het Rachierhof in 2009 (© Fenikx)

Steekproef op de voordeur en de gevel (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba		
1.	Project 2	
1.1.	Plaats / monument	Dendermonde, Stadhuis, Lakenhal en Belfort
1.2.	Architect / datum	Lakenhal ca. 1350, Belfort ca. 1377-78 (bouwmeester Michiel van Melbrouc), verdere uitbreidingen en verbouwingen in de 15e, 16e, 17e en 19e eeuw.
1.3.	Typologie / stijl	Stadhuis / Gotiek en neogotiek
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/49012), Beschermd (Staatsblad 5-feb-1943)
1.5.	Onderzoeker	Fenikx bvba (materiaaltechnisch onderzoek) en VandenBorre-Lauwers (kleurhistorisch onderzoek)
1.6.	Labo-analyse	?
1.7.	Beschrijving	Het stadhuis werd, op de buitenmuren na (Ledische zandsteen), vernield door brand tijdens de beschietingen van 17 september 1914. Het stadhuis werd vanaf 1920 heropgebouwd onder leiding van stadsarchitect Alexis Sterck (Dendermonde), de 19de-eeuwse vleugels werden in 1924 vervangen door neogotische naar ontwerp van stadsarchitect Fernand de Ruddere (Dendermonde). Het houten schrijnwerk van ramen, deuren ed. is niet bewaard gebleven. De schilderij uit 1830-1850 geeft een idee van de 19e-eeuwse toestand van de Grote markt en het stadhuis.
2.	Foto's	

Zicht op de markt en het stadhuis, anoniem, ca. 1830-1850 (© Stedelijke Musea Dendermonde, Historisch Documentatie Centrum, nr. 3457)

1999 (© Vlaamse Gemeenschap)

FICHE - Projecten Fenikx bvba

1.	Project 3
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Woning Gilissen-Lebon (© Fenikx)

Magazijn Janssens & Gilissen

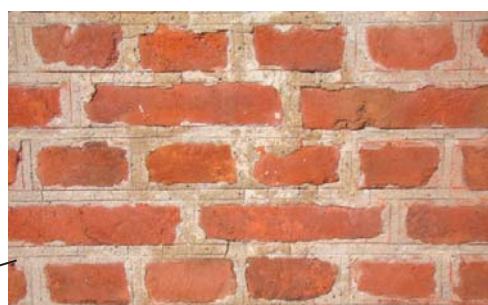
Kleurvisualisatie op het houten schrijnwerk (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba

1.	Project 4
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Kapel van het PSC (© Fenikx)

Detail gevel kapel met gedagde voegen en bijgekleurde baksteen (© Fenikx)

Baksteenimitatie op de gaanderijen (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba

1.	Project 5
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Gevel van Hôtel d'Eynatten (© Fenikx)

Vrijlegging op de kroonlijst (© Fenikx)

Vergulde letters (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba

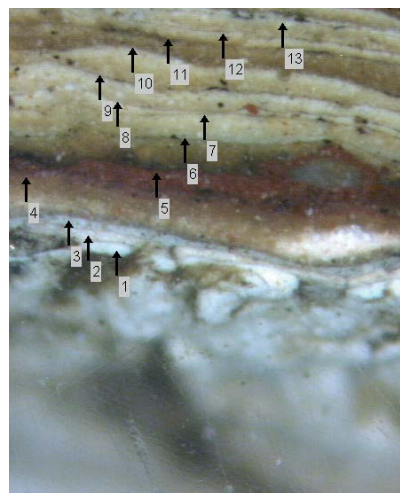
1.	Project 6
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Gevel van café Volkshuis (© Fenikx)

Steekproef op een raamlijst (© Fenikx)

Dwarsdoorsnede van het verfpakket (© Jägers)

FICHE - Projecten Fenikx bvba

1.	Project 7
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Gevel van café 'Au Salon' (© Fenikx)

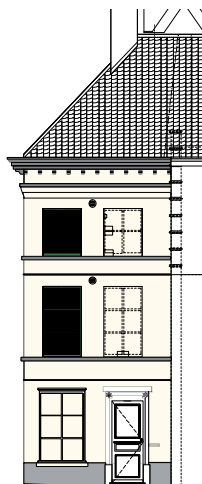
Steekproef op een zuil op de eerste verdieping (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba

1.	Project 8
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Historische foto gevel (s.d. © SAGent)

Reconstructietekening, trompe l'oeil schildering en punctie op de kroonlijst Punctie op de kroonlijst (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba		
1.	Project 9	
1.1.	Plaats / monument	Gent, Rozier 44 / Instituut der Wetenschappen Gentse Rijksuniversiteit
1.2.	Architect / datum	Adolphe Pauli / 1883-1890
1.3.	Typologie / stijl	Universiteitsgebouw / Neoclassicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/20554), beschermd (Staatsblad 24-nov-1994)
1.5.	Onderzoeker	Fenikx bvba (kleurhistorisch onderzoek 2014)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Tijdens het kleuronderzoek is de gevel van een binnenkoer onderzocht en de oudste laag op de gepleisterde gevel en raamlijsten is een witte olieverf met loodwit als pigment. De verflaag ziet er groengrijs uit bij vrijlegging, wat te wijten is aan verwerking van het loodwit. De metalen balustrade en kolommen van de galerij zijn oorspronkelijk zwart geschilderd.

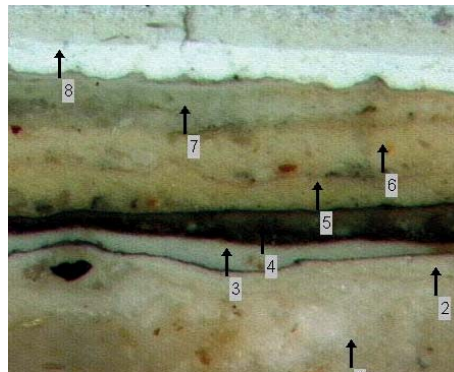
2.	Foto's	
----	--------	--

Gevel van de binnenkoer (© Fenikx)

Steekproef op de gevel (© Fenikx)

Dwarsdoorsnede van het verfpakket (© Jägers)

FICHE - Projecten Fenikx bvba		
1.	Project 10	
1.1.	Plaats / monument	Gent, Coupure Links 497 / Café Salon Napoleon
1.2.	Architect/ datum	1842
1.3.	Typologie / stijl	Café / Neoclassicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/20236), Beschermd (Staatsblad 9-dec-1981)
1.5.	Onderzoeker	Fenikx bvba (kleurhistorisch onderzoek 2013)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	De gevel van dit pand is oorspronkelijk voorzien van een gepleisterde bossage op de gelijkvloerse verdieping en een vlakke bepleistering op de rest. De gevel is later gecementeerd waardoor de originele afwerking verloren is gegaan. De consoles en frontons bevatten nog een volledig pakket met als oudste afwerking een gebroken witte olieverf met loodwit en bariumsulfaat (S 1505-Y10R/S 2005-Y10R). Op het schrijnwerk zijn geen historische verflagen bewaard.
2.	Foto's	

Historische foto Café Napoleon s.d. (© SAGent)

Gevel tijdens het onderzoek (© Fenikx)

Gevel na restauratie (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba		
1.	Project 11	
1.1.	Plaats / monument	Gent, Lange Violettestraat 77-277 / Begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hoven
1.2.	Architect / datum	17de eeuw, 18de eeuw, 19de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Begijnhof
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/22163 , beschermd (Staatsblad 12-maart-1964))
1.5.	Onderzoeker	Fenikx bvba (Kleurhistorische vooronderzoek 2013-2014)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Tijdens het onderzoek zijn zes woningen onderzocht, exterieur en interieur. De voorgevel van woning 181 draagt nog sporen van roodschildering en imitatie speklagen en negblokken. De achtergevel is wit gekaleid met een zwarte plint in teerverf. De eerste laag op de achterdeur is donkergrijs bestaande uit calciumcarbonaat, loodwit en lampzwart. Mogelijk is dit een preparatielaag. De volgende laag is een groene olieverf, samengesteld uit loodwit en kopergroen. De voorgevel van woning 183 is voorzien van een roodschildering op een dunne pleisterlaag, die later is afgewerkt met een imitatie knipvoegparement. Op de deur in de tuinmuur is de eerste laag een grijze grondlaag van loodwit, zinkwit en lampzwart. De eerste afwerking is een groene olieverf (S 7020-G) die bestaat uit loodwit, koper-arsenicumgroen (smaragdgroen) en bariumsulfaat. De aanwezigheid van zinkwit en smaragdgroen dateert dit pakket in de 19de eeuw. In woning 189 is de deurlijst afgewerkt met twee beige kalkverven en een pakket olieverflagen waarvan de oudste laag een beige zandsteenkleur is (S 2020-Y20R). De voegen in het gevelparement zijn gebroken wit geschilderd. Op de plint is een aanzienlijk verfpakket aanwezig. Uit analyse blijkt de eerste laag een grijze olieverf met loodwit, bariumsulfaat en lampzwart. In woning 195 is het schrijnwerk in de voor- en achtergevel groen (S 7020-G). De tuilmuren in het begijnhof zijn wit gekaleid.
2.	Foto's	

Voorgevel woning 181 met sporen van roodschildering en imitatie speklagen (© Fenikx)

Achtergevel woning 181 (© Fenikx)

Steekproef op de deur (183)

Roodschildering en imitatie knipvoeg op de gevel van woning 183 (© Fenikx)

Groen op de deur (195) en voorgevel woning 189 (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba		
1.	Project 12	
1.1.	Plaats / monument	Laken, Koning Leopold I-straat 17 / Voormalige woning van beeldhouwer Ernest Salu
1.2.	Architect / datum	1881
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis / Eclecticisme
1.4.	Status	Bewaard (http://www.monument.irisnet.be/nl/download/REGISTER/register_visueel.pdf , p. 542), beschermd (Staatsblad 14-mei-1992)
1.5.	Onderzoeker	Fenikx bvba (Kleurhistorisch onderzoek 2014)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	De gepleisterde gevel is oorspronkelijk in één kleur afgewerkt nl. gebroken wit. Deze olieverflaag bestaat uit loodwit en bariumsulfaat. Deze kleur is eveneens aangetroffen op de diefijzers, balustrades en het ijzerwerk boven de voordeur en ramen. Op één van de panelen op de gevel zijn sporen van een donkergrijze, decoratieve schildering vrijgelegd. De oudste laag op de voordeur is een houtimitatie.
2.	Foto's	

Zicht op de voorgevel © Fenikx

Steekproef op de voorgevel © Fenikx

Decoratieve schildering © Fenikx

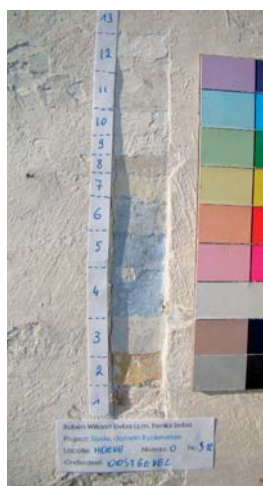

Houtimitatie op de voordeur © Fenikx

FICHE - Projecten Fenikx bvba		
1.	Project 13	
1.1.	Plaats / monument	Sijsele, Rijkveldestraat 6-8 / Landhuis en hoeve Rijkvelde
1.2.	Architect/ datum	16de eeuw, 17de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Landhuis en hoeve (heester) / Landelijke architectuur
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/78984), Beschermd (Staatsblad 30-maart-2012)
1.5.	Onderzoeker	Fenikx bvba i.s.m. Ruben Willaert bvba (Bouwhistorisch vooronderzoek 2012)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	De gevels van de hoeve zijn gekaleid en de eerste laag is okergeel van kleur. Op het schrijnwerk is een bichroom kleuren schema geregistreerd: donkerblauwe (S 7020-R90B) en okergele olieverf (S 2020-Y10R).
2.	Foto's	

Hoeve met laaghuis en hooghuis, steekproef hooghuis © Fenikx

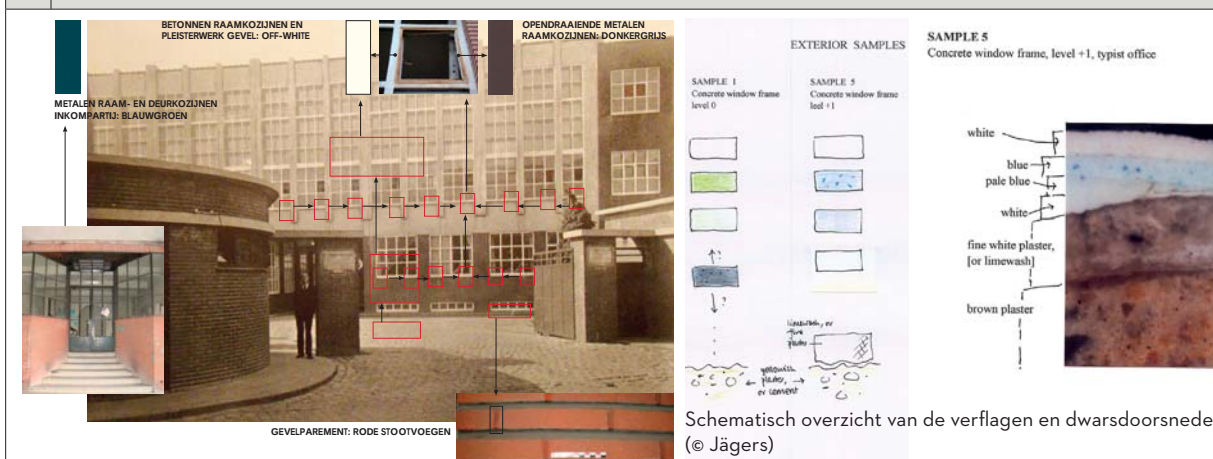
Steekproef laaghuis © Fenikx

Blauw en geel op een raam en reconstructie-tekening © Fenikx

FICHE - Projecten Fenikx bvba

1.	Project 14
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Overzicht kleurpalet op de gevel administratief gebouw (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba

1.	Project 15
1.1.	Plaats / monument
1.2.	Architect / datum
1.3.	Typologie / stijl
1.4.	Status
1.5.	Onderzoeker
1.6.	Labo-analyse
1.7.	Beschrijving
2.	Foto's

Achtergevel van het technicum (© Fenikx)

Metalen raam (© Fenikx)

Blauw op een laag menie (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba		
1.	Project 16	
1.1.	Plaats / monument	Korbeek-Lo, Pastoriestraat 54 / Pastorie
1.2.	Architect / datum	18de eeuw (1752?)
1.3.	Typologie / stijl	Pastorie
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/41570), beschermd (Staatsblad 17-mei-2000)
1.5.	Onderzoeker	Fenikx bvba (kleurhistorisch onderzoek schrijnwerk exterieur 2010)
1.6.	Labo-analyse	-
1.7.	Beschrijving	De eerste laag op de dakkapel is blauwgrijze olieverf (S 5005-R80B). Op de ramen en toegangsdeur zijn enkel synthetische verven teruggevonden.
2.	Foto's	

Dakkapel tijdens onderzoek (© Fenikx)

Dakkapel deels gedecapeerd (© Fenikx)

Steekproef op de dakkapel (© Fenikx)

FICHE - Projecten Fenikx bvba		
1.	Project 17	
1.1.	Plaats / monument	Knesselare, Veldstraat 18 / Witte Huys
1.2.	Architect/ datum	18de eeuw (1788?)
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis / Classicisme
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/33377), Beschermd (Staatsblad 19-dec-2014)
1.5.	Onderzoeker	Fenikx bvba (Bouwhistorisch onderzoek 2014)
1.6.	Labo-analyse	Prof. Dr. Jägers, Mikroanalytisches Labor, Bornheim (Duitsland)
1.7.	Beschrijving	Het historisch pakket op de voorgevel bestaat uit ongeveer 16 verflagen waarvan de oudste laag een off-white olieverf met loodwit op alle architecturale elementen. Op het ajourwerk boven de voordeur is de eerste laag mosgroen (S 8010-G70Y). De achtergevel is aanvankelijk gekaleid op de oudste laag en in de 19de eeuw voorzien van een rotsering.
2.	Foto's	

Voorgevel van het Witte Huys in 2014 (© Fenikx)

Steekproef op een pilaster en ajourwerk (© Fenikx)

6.2.6. Inventaris verf op gevels - Projectdossiers Onroerend Erfgoed

FICHE - Projecten Onroerend Erfgoed Vlaams Brabant		
1.	Project 1	
1.1.	Plaats / monument	Tienen, Ark Van Noëstraat 1, 5 / De Ark van Noë
1.2.	Architect / datum	16de eeuw en latere verbouwingen in 17de, 18de en 19de eeuw
1.3.	Typologie / stijl	Burgerhuis / Traditioneel 17de eeuw, eerste kwart 18de eeuw
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/42906), beschermd (Staatsblad 11-feb-1981)
1.5.	Onderzoeker	Patrimonium Research Consulting bvba (PRC)
1.6.	Labo-analyse	KIK-IRPA
1.7.	Beschrijving	Belangrijke woning in traditionele bak- en zandsteenstijl bestaande uit twee vleugels op L-vormig grondplan. Dwarsgebouw, gedateerd 1609, voorzien van speklagen en kruisramen; laatst genoemde met dubbele ontlastingsbogen op de beneden- en strek op de bovenverdieping. Langsvleugel, aan de straatzijde, uit 17de of begin 18de eeuw. <i>‘Voor het metselwerk van het pand ‘Ark van Noë’ werd gebruik gemaakt van een stelmortel op basis van luchtkalk, waaraan een bepaalde hoeveelheid tras werd toegevoegd. Hierdoor kreeg de mortel een bepaalde hydrauliteit. Oorspronkelijk werden de voegen platvol gezet met een fijne bepleistering. Deze werd uitgevoerd met dezelfde mortel als de stelmortel. Hierbij werden ook de randen van de onregelmatig gevormde bakstenen meegenomen. In dit pleisterlaagje werd vervolgens een imitatievoeg (suggestief voegwerk) van 6 mm getrokken. Daarna werden de overpleisterde randen van de stenen opnieuw rood bijgekleurd, nat-in-nat, dus zonder toevoeging van bindmiddel. ’ (Onderzoeksrapport Patrimonium Research Consulting bvba, 2008, p. 31)</i>
2.	Foto's	
Toestand 2010, foto Kris Vandevorst Toestand in 1975? (© Vlaamse Overheid) Toestand rond 1980 (© Stadsarchief Tienen, collectie F0054) 2008, op de westgevel van het diephuis is de rand tussen de rood geschilderde pleister die de stenen overlappt goed waarneembaar (© Patrimonium Research Consulting)		

FICHE - Projecten Onroerend Erfoed Vlaams Brabant		
1.	Project 2	
1.1.	Plaats / monument	Vossem, Stationstraat 49 / Hof Oudenvoorde
1.2.	Architect / datum	1751-1755 (oudere kern van 1640)
1.3.	Typologie / stijl	Pachthof / Traditioneel derde kwart 18de eeuw
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/42808), beschermd (Staatsblad 5-feb-1982)
1.5.	Onderzoeker	Lucas Van Herck
1.6.	Labo-analyse	
1.7.	Beschrijving	Fraaie gesloten hoeve, zogenaamd “Hof Oudenvoorde”, vermeld sinds de middeleeuwen; van 1661 af, eigendom van het Luxemburg- of Myliuscollege (Leuven). Bestaande gebouwen opgetrokken tussen 1751 en 1755 en nog aanknopend bij de traditionele bak- en zandsteenstijl. Merkwaardig en goed bewaard ensemble. In het restauratiebestek van 25/02/1986 (ir. architect Lucas Van Herck) staat over de aanpak van de gevels het volgende: <i>‘Betreft de straatgevel, de zijgevel van het woonhuis en de gevels van de gasttoren. Zij worden geschilderd met een één componenten mineraalverf die silikaten vormt met de ondergrond en die volledig waterafstotend en dampdoorlatend is. (...) Het verven gebeurt met een zachte borstel. De straatgevel en de zijgevel van het woonhuis worden in een egale kleur geschilderd, natuursteenkleurig (Gobertange). De gevels van de gasttoren worden, overeenkomstig de oorspronkelijke toestand, versierd met opgeschilderde sierbanden, horizontaal ter hoogte van de dorpels en de lateien, vertikaal in de hoeken en links en rechts van de vensters. De banden zijn ca. 16 cm breed. De sierbanden worden zalmkleurig geschilderd, de tussenliggende vlakken baksteenrood.’</i> In de historische studie (25/2/1986, L. Van Herck) lezen we: <i>‘De talrijke kalkwiteslagen op de straatgevel verbergen een brede waaier van bouwsporen (...) De gasttoren rechts toonde een gestructureerde afwerking van horizontale en verticale ‘natuustenen’ banden’ tegen een baksteenrode achtergrond, helemaal naar de geest van de tijd. Het bepleisteren van gevels en het beschilderen ervan in een combinatie van rode baksteen met natuurstenen structuur, samen met het gebruik van zwartgrijze leien, was een koerant gebruik in de Franse klassicistische architectuur.’</i> (L. Van Herck refereert hiervoor naar het basiswerk van Denslagen en De Vries, p. 29-35.)
2.	Foto's	
 Toestand in 1986 (© L. Van Herck) Toestand in 1992 (© Vlaamse Gemeenschap) Toestand in 1986 (© L. Van Herck) Toestand in 1992 (© Vlaamse Gemeenschap)		

FICHE - Projecten Onroerend Erfoed Vlaams Brabant		
1.	Project 3	
1.1.	Plaats / monument	Zemst, Zenneweg zonder nummer / kapel Onze-Lieve-Vrouw-in-'t-Hammeken
1.2.	Architect / datum	1699
1.3.	Typologie / stijl	Kapel (pestkapel) / Traditioneel 17de eeuw
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/40950), besxhermd (Staatsblad 18-okt-1974)
1.5.	Onderzoeker	Het Ornament cvba (2013-2014)
1.6.	Labo-analyse	Geen
1.7.	Beschrijving	Eénbeukige kapel van twee traveeën met een drieszijdige koorsluiting, afgedekt met een leien zadeldak en bekroond met een dakruitertje. Resten van de oorspronkelijke traditionele bak- en zandsteenstijl uit begin 17de eeuw: de korfboogdeur met nis, de plint in de westervtravee, sporen van een westervenster in de voorgevel en van een kleiner raam in de noordermuur. Vergroot met één travee in 1699 (jaartal in een cartouche van de koorsluiting) en aangepast, onder meer de vensters in het vierde kwart van de 18de eeuw (1778); herstel na oorlogsschade in 1914. <i>'Uit historisch onderzoek blijkt dat men tussen 1617 en 1623 een nieuwe deur voorzag, wellicht gaat het hier om de huidige poort. (...) Het is moeilijk in te schatten hoeveel afwerkingen de deur aanvankelijk gekend heeft, er zijn twaalf fasen aangetroffen bij stratigrafisch onderzoek. (...) De drager is hier grenenhout. Vermoedelijk heeft de deur veel meer afwerkingen gekend dan dat uit stratigrafisch onderzoek kon opgemaakt worden. De oudste lagen zijn sterk verweerd of werden afgeschuurd.'</i> (Onderzoeksrapport Het Ornament cvba, 2013-2014 p. 48.) Voor wat betreft de gevels zijn testen uitgevoerd voor het decaperen van het verpakket. Het oppervlak is zeer heterogeen (oude en nieuwe baksteen, bastaardmortel, kalkverf, portlandcement,...) wat het voorstellen van een ideale decaperingsmethode bemoeilijkt. Na decapering worden de gevels opnieuw geschilderd (...) met een ademende verf die zeer gevoelig is voor actieve bestanddelen.' (Onderzoeksrapport Het Ornament cvba, p. 123)
2.	Foto's	
  Foto's 2013 (© Het Ornament)		
 <		

FICHE - Projecten Onroerend Erfoed West-Vlaanderen		
1.	Project 4	
1.1.	Plaats / monument	Kortrijk, Casinoplein 5 / huis Piette
1.2.	Architect / datum	ca. 1850
1.3.	Typologie / stijl	Burgerwoning (breedhuis) / Neoclassicisme
1.4.	Status	Bawaard (https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/59426), beschermd (Staatsblad 27-jan-2004)
1.5.	Onderzoeker	VandenBorre-Lauwers bvba 2011
1.6.	Labo-analyse	VandenBorre-Lauwers bvba (dwarsdoorsneden van de verf werden onder vergroting bestudeerd)
1.7.	Beschrijving	Burgerwoning uit het midden van de 19de eeuw, volgens een bouwaanvraag werden er wijzigingen aan de gevel aangebracht in 1874: o.m. aan de raamomlijstingen en balkon. De gevel werd in al zijn onderdelen bemonsterd, zowel stratigrafisch als aan de hand van monsters die onder de microscoop bekeken werden. De metalen balustrades zijn aanvankelijk zwart geschilderd mogelijk met enkele elementen in bladgoud: <i>‘We vonden hier en daar enkele sporen van okerkleurige verf, vaak basis voor goud, maar goud zelf troffen we niet aan.’</i> (Onderzoeksrapport, VandenBorre-Lauwers bvba 2011, s.p.) De gevel zelf heeft als oudste afwerking een zandsteenkleur (S2010-Y30R), mogelijk in combinatie met elementen in blauwe hardsteen (S6005-R50B, al dan niet gefrijnd) en mogelijk accenten in bladgoud op de ornamentiek (niet bewezen in situ). Op de ramen is geen historisch pakket aanwezig. De poort werd niet bemonsterd.
2.	Foto's	

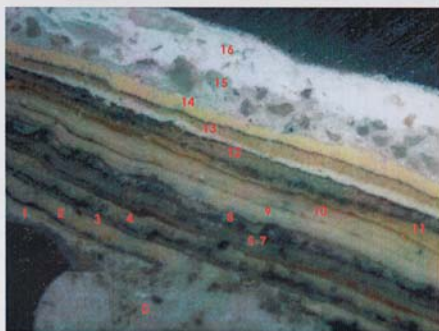

Gevel in 2011 (© VandenBorre-Lauwers)

Simulatie op basis van de resultaten van het kleuronderzoek (© VandenBorre-Lauwers)

Stratigrafie			
	nr.	kleur	Opmerkingen
drager afwerklagen	0		pleister
	1	beige	
	2	beige	
	3	grijs	
	4	a. beige b. oker	basistaag
	5	grijs	
	6	grijs	
	7	grijs	
	8	grijsblauw	verstoord, met zwarte inclusies
	9	a. beige b. beige c. beige	tussen de lagen geen zwarte vuil-lagen te zien, dus waarschijnlijk zijn a en b basislagen
	10	idem 9 (ook 3 beige lagen)	
	11	idem 10, maar meer beige-roze	
12	a. grijs b. grijs	basis	

Monster genomen op een raamornament onder vergroting gefotografeerd (© VandenBorre-Lauwers)

FICHE - Projecten Onroerend Erfoed West-Vlaanderen

1.	Project 5	
1.1.	Plaats / monument	Moorsele, Sint-Maartensplein 15 / Herenhuis 't Kasteeltje
1.2.	Architect / datum	tweede helft 18de eeuw, verbouwingen na WO II
1.3.	Typologie / stijl	Herenhuis / Classicisme, empire
1.4.	Status	Bewaard (https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/71478 , beschermd (Staatsblad 28-apr-2006))
1.5.	Onderzoeker	VandenBorre-Lauwers bvba 2009
1.6.	Labo-analyse	geen
1.7.	Beschrijving	Vrijstaand herenhuis, in de volksmond "Klein Kasteel(tje)" genaamd, gelegen in een ommuurde tuin. Woonhuis opgetrokken in de tweede helft van de 18de eeuw in opdracht van Joseph Cornillie, een vooraanstaand linnenkoopman, vermoedelijk reeds aangeduid op de Ferrariskaart (1770-1778), het volume is herkenbaar op de Atlas der Buurtwegen (1845). In 1946 wordt het gebouw verkocht aan de "Zusters van 't gelove van Tielt". Na de Tweede Wereldoorlog wordt het ingericht als beroepsschool, vanaf 1963 is het in gebruik als woonhuis voor de zusters van het naastgelegen rusthuis. Van 1933 tot 1939 woonde en werkte priester en dichter Ceasar Gezelle in de woning. (inventaris) De historische lagen op gevel en schrijnwerk zijn grotendeels verwijderd. 'Op enkele plaatsen komen nog wel restanten voor. Deze restgebieden wijzen op een negental lagen met als oudste, nog aanwezige laag een okerkleurige laag (1015-Y10R).' (Onderzoeksrapport VandenBorre-Lauwers bvba 2009, p. 3.)
2.	Foto's	

Toestand 2003 (© Vlaamse Gemeenschap)

Stratigrafie					
	nr.	kleur	NCS-code	materie	textuur / glansindex
	0	-	-	pleister	-
afwerklaag	1	oker	S 1015-Y10R	magere olie-verf	mat
	2	grijs		magere olie-verf	mat
	3	licht geel-groen	S 0507-G80Y	magere olie-verf	mat
	4	licht-geel	S 0510-Y10R	magere olie-verf	mat
	5	grijs		magere olie-verf	mat
	6	wit		verf	
	7	wit		pleister	
	8	wit		synthetische verf	half-glanzend

Stratigrafie van het muurvlak boven de deur (© VandenBorre-Lauwers)

